

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4 (18) 2013

Харків
«Право»
2013

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 1 від 06.09.2013 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПР від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 4 (18). – 280 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смолянук** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013

© «Право», оформлення, 2013

ФІЛОСОФІЯ

УДК 347.13.37

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

Здійснено соціально-філософський аналіз соціальної відповідальності особистості у правовій державі. Досліджено соціальну відповідальність як універсальну, всезагальну форму зв'язку і взаємозалежності особистості та суспільства. Обґрунтовано, що соціальна відповідальність на особистісному рівні стикається з правом, правовим регулюванням лише в аспекті покладення на громадян певних обов'язків.

Ключові слова: соціальна відповідальність, особистість, суспільство, право, обов'язок.

Актуальність проблеми. Формування громадянського суспільства і правової держави нерозривно пов'язане з проблемами взаємної відповідальності держави і громадянина, важливим аспектом якої є категорія соціальної відповідальності, котра на сучасному етапі набуває дещо іншого соціального призначення. Особливо актуальною є соціальна відповідальність особистості у правовій державі. З розвитком суспільства соціальна відповідальність відіграє провідну роль у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Аналіз останніх джерел і публікацій показує, що дану проблему розглядали такі дослідники, як В. Афанасьєв, С. Алексєєв, М. Байтін, І. Бех, Д. Бернштейн, С. Братусь, А. Башняк, М. Василько, В. Давидович, В. Ільїна, О. Йоффе, М. Краснов, В. Карнієнко, В. Лазарєв, О. Малько, Ю. Мигаль, С. Перегудова, А. Плахотний, А. Шобуров, В. Тархов, О. Тігаренко та ін.

Разом з цим вивчення стану проблеми соціальної відповідальності свідчить про те, що деякі її аспекти залишаються ще не розглянутими в соціально-філософській літературі.

Отже, **метою** статті є спроба дослідити сутність соціальної відповідальності особистості у правовій державі.

Виклад основного матеріалу. Проблема соціальної відповідальності, на наш погляд, пов'язана зі ступенем інтеграції людини та суспільства і визначається головним чином рівнем відповідальності людини як особистості, котра постає як сукупність суспільних відносин. Соціальна відповідальність, за А. Плахотним, – це соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрямок цього зв'язку (від особи до суспільства) характеризує відповідальність як найважливішу моральну і соціально-психологічну якість особи. В цьому, на думку А. Плахотного, проявляються об'єктивна і суб'єктивна сторони соціальної відповідальності.

А. Плахотний пропонує розподіляти соціальну відповідальність за способами регулювання і забезпечення (права і моралі), а також у часовому вимірі, тобто відповідальність за минуле, за вже вчинене діяння – ретроспективна сторона, та відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона. Він також уважає за доцільне класифікувати соціальну відповідальність за видами соціальних ролей, кожній з яких притаманна своя форма відповідальності, а саме: політична, цивільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна [7, с. 74].

А. Шобуров розглядає соціальну відповідальність як вольове соціально зумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражаються в обранні суспільно значущого варіанта поведінки і його активної реалізації [12, с. 68].

Отже, можна стверджувати, що соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. Соціальна відповідальність – це додержання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а у разі безвідповідальної поведінки, що не відповідає вимогам цих норм, чи порушення суспільних порядків вони зобов'язані нести додатково й обов'язок особистого чи майнового характеру. Іншими словами, це обов'язок особи оцінити власні наміри та обирати поведінку стосовно норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, а у разі їх порушення – це обов'язок звітувати перед суспільством і зазнавати покарання.

Соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особистості набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм. У соціальній відповідальності, на думку Д. Бернштейна, слід розрізняти два аспекти, два значення стосовно всіх соціальних норм: по-перше, відповідальність за виконання обов'язку, що

передбачено соціальною нормою; і по-друге, відповідальність за порушення такого обов'язку.

Відповідальність за порушення вимог соціальних норм означає обов'язок суб'єкта відповідальності прийняти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів виправного впливу (зазнати їх з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи і т. д.) і своїми діями відшкодувати, компенсувати спричинену шкоду [1, с. 35–36]. Крім того, як вважає І. Ребрій, у змісті соціальної відповідальності відображаються три аспекти взаємодії соціальних суб'єктів: характер виконання соціальним суб'єктом свого призначення та обов'язків; суспільне оцінювання дій або бездіяльності соціального суб'єкта (правова, моральна, політична, естетична та ін.); соціальні санкції, що застосовуються соціумом до соціального суб'єкта за соціальні наслідки діяльності або бездіяльності [9, с. 136].

Виходячи з означених підходів, можна стверджувати, що соціальна відповідальність на особистому рівні стикається з правом. Вона є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Крім того, як ми вже відмічали, якщо розглядати правові аспекти соціальної відповідальності, то можна стверджувати, що соціальна відповідальність є універсальним поняттям для усіх типів поведінки. Водночас залежно від обставин мотиви відповідальної діяльності можуть бути різними. Наприклад, для когось важливим є те, за що він відповідає; для когось – це перед ким він відповідає; для одних важливо, що їм загрожує за порушення; для інших – це усвідомлення суспільної необхідності певних дій; хтось бажає уникнути лише негативного оцінювання своїх дій, а хтось на перший план ставить результати своєї роботи [5].

Отже, соціальна відповідальність завжди пов'язана з необхідністю додержання приписів, узгоджених з об'єктивними законами природи та суспільства, тобто вона виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення і регулюється соціальними нормами.

Об'єктивний характер соціальної відповідальності не означає її фатальної визначеності, однакового рівня для всіх суб'єктів і будь-яких суспільних відносин. Тут особливу роль відіграє вольовий чинник. Свобода волі людини – це суб'єктивна передумова соціальної відповідальності, яка постає як ставлення індивіда до суспільних інтересів з точки зору правильного розуміння і виконання ним своїх обов'язків, які випливають із соціальних норм. Суб'єкт громадянських відносин завжди повинен бути вільний в обранні того чи іншого варіанта поведінки, інакше його не можна буде засуджувати за відхилення від вимог цих приписів. Винятки стосуються тільки осіб, не здатних відповідати за свої дії (душевнихворі, немочні).

Однією з ознак демократичної та правової держави, як відзначають дослідники, є те, що обов'язок і право владарювати суб'єкти соціальних відносин беруть на себе добровільно, сприймаючи виказану до них довіру багатьох інших. У цьому разі такий суб'єкт одержує не тільки владу, а й адекватну останній соціальну відповідальність за наслідки своєї діяльності, ухвалені державно-управлінські рішення. Ця відповідальність закріплюється у відповідних нормативно-правових актах і, залишаючись моральним імперативом, одночасно стає також державно-правовим.

Становлення демократичного суспільства в Україні нерозривно пов'язане з необхідністю виховання громадянськості нової генерації, становлення нової свідомості, нового мислення, нової людини з такими найважливішими рисами, як самовизначеність, самостійність, соціальна відповідальність та соціальна активність. Для цього потрібне сприяння формуванню спроможності людини самостійно осмислювати об'єктивні процеси в макросоціумі, усвідомлено брати відповідальність за обрання індивідуально значущих принципів, цінностей, цілей, форм і засобів поведження в соціальній та політичній сферах [2, с. 2–6].

Таким чином, у правовій державі соціальна відповідальність особистості, на нашу думку, як внутрішня особливість індивіда є складним соціальним явищем, що включає усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та соціальними цінностями, усвідомлення своєї суспільної ролі, критичність і постійний контроль за внесеними діями, готовність відповідати за свої вчинки та соціально значущу діяльність.

Відповідальна діяльність як сутнісна характеристика індивіда, що розкривається через володіння ним достатніми знаннями і волею, здатність протистояти зовнішнім обставинам та визначати свої можливості, постає процесом як опанування природи, так і створення світу предметів культури [6]. Тому умовою досягнення всіх соціальних цілей у правовій державі є високий рівень соціальної відповідальності особистості.

Формуючи правову державу, необхідно утворити й громадянське суспільство, в якому б кожен розумів своє значення для держави і суспільства. Соціальна відповідальність особистості у цьому плані являє собою той фундамент правових перетворень держави і суспільства, ту відправну точку, з якої саме і починається формування громадянського суспільства та правової держави.

Висновки. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі становить універсальну, всезагальну форму зв'язку і взаємозалежності особистості та суспільства, виникає зі становленням громадянського суспільства і є необхідною умовою його існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – 145 с.
2. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – № 9–10.
3. Вітковська І. М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу / І. М. Вітковська // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 948. – С. 45–48.
4. Краснов М. А. Ответственность в системе народного представительства (методологический поход) / М. А. Краснов. – М., 2005.
5. Мануйлов Є. М. Правові аспекти проблеми соціальної відповідальності особистості / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2(16).
6. Мигаль Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник у формуванні громадянського суспільства: постановка питання / Ю. С. Мигаль // Філософський альманах : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Влях. – К. : Укр. центр духов. культури, 2004. – Вип. 39. – С. 106–115.
7. Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – К. : Вища шк., 1981. – 191 с.
8. Пазина О. Е. Социальная ответственность личности в современном обществе: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / О. Е. Пазина. – Н. Новгород, 2007. – 165 с.
9. Ребрій І. М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України / І. М. Ребрій // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 133–146.
10. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І. Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління: наук. праці. – Х. : НАДУ «Магістр», 2005. – № 2 (24). – Вип. 1. – С. 454–461.
11. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність / Т. О. Чепульченко // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Сер.: Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – К. : Політехніка, 2010. – № 1 (5). – 142 с.
12. Шабуров А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право / А. В. Шабуров // Вопр. совершенствования уголовного-правовых норм на современном этапе: межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986.

**СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ
В ПРАВОВОМ ГОСУДАРСТВЕ**

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен социально-философский анализ социальной ответственности личности в правовом государстве. Исследована социальная ответственность как универсальная, всеобщая форма связи и взаимозависимости личности и общества.

Обосновано, что социальная ответственность на личностном уровне соприкасается с правом, правовым регулированием лишь в аспекте возложенных на граждан определенных обязанностей.

Ключевые слова: социальная ответственность, личность, общество, право, обязанность.

SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE PERSON IN THE LEGAL STATE

Manuilov E. N.

Implemented socio-philosophical analysis of the social responsibility of the person in a state of law. Studied social responsibility as a versatile, universal form of communication and interdependence of the individual and society. Justification that social responsibility on a personal level contact with the law, the legal regulation of leash in the aspect conferred on citizens of certain responsibilities.

Key words: social responsibility, identity, society, law, duty.

УДК 316.7

V. B. Міхеєва, кандидат історичних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ МОЛОДІ

Досліджено проблему вивчення саморегуляції молоді в умовах невизначеності, характерної для сучасних суспільств. Розглянуто деякі механізми саморегуляції, особливості їх прояву в окремій соціальній групі – у молоді. Основну увагу приділено вивченню соціальної регуляції в молодіжному середовищі у сучасному суспільстві.

Ключові слова: молодь, саморегуляція, механізм, норми, цінності, культура, поведінка.

Актуальність проблеми. Проблема соціальної регуляції і саморегуляції – одна з центральних у сучасній соціології. Вивчаючи закони розвитку суспільства і механізми їх прояву, наприклад, у молодіжному середовищі, соціологія покликана пояснити природу громадських явищ, закономірності соціальних процесів, сприяти їх позитивній зміні. Усе це робить проблему вивчення особливостей саморегуляції молодіжного середовища безумовно актуальною.

Метою статті є дослідження у зміні особливостей саморегуляції молоді.

Аналіз наукових джерел і публікацій вказує на те, що у сучасній соціології робляться спроби вивчити теоретико-методологічні проблеми соціальної регуляції в умовах сучасних суспільств, що динамічно розвиваються. На цьому шляху можна виділити два напрямки. Перший – розроблення основ соціальної регуляції з позиції класичної соціології – праці В. Афанасьєва, В. Ядова [1]; другий – сучасні модерністські і постмодерністські концепції раціоналізації соціальних взаємодій, представлені в роботах Е. Гідденса, С. Кравченка, Дж. Рітцера та ін. [2].

Виклад основного матеріалу. Сутність саморегуляції полягає в дії індивідів на самих себе за допомогою «коригування способів поведінки в цілях ефективнішої реалізації потенціалу, здібностей, задумів» [3]. В основі цього складного та багатостороннього процесу лежить «саморефлексія – умисне відстежування індивідом своєї діяльності з метою кращої адаптації до соціального середовища» [4], що змінюється. Але середовище, що змінюється, до якого адаптується сучасна молодь, характеризується невизначеністю, що порушує рефлексію саме через нестабільність і нестійкість соціальних умов та розмитість власної позиції молодих людей. Звідси неминучі труднощі в побудові картини існуючої реальності, яка є дуже фрагментарною і ледве вловимою у своїй плинності та мінливості.

Таким чином, невизначеність є об'єктивним джерелом змін саморегуляційного механізму. Під впливом подібних соціальних умов усередині нього відбуваються зміни, спрямовані у бік посилення випадкових чинників. Так само як у самому середовищі часто переважають спонтанні процеси, висока питома вага спонтанності є і в саморегуляції. Суперечність між осмисленим і спонтанним надає своєрідності способам саморегуляції сучасної молоді. Вирішення цієї суперечності породжує нові форми самореалізації молоді, зразки норм і цінностей у її груповій та індивідуальній свідомості.

Особливість саморегуляції молоді спричинена її диференціацією за умовами життя, характерного для сучасного суспільства, що зумовлює диференціацію соціокультурного досвіду і плюралізм форм саморегуляції в молодіжному середовищі. За відсутності жорсткості інституціональних зразків деструкції нормативності різноманіття цих форм є ще однією важливою особливістю процесу саморегуляції молоді в духовній сфері.

Іншим значущим джерелом зміни механізму саморегуляції виступають єдність і боротьба двох протилежностей – глобального і локального в духовному житті молоді. З одного боку, в наявності їх неминуче зближення, а з другого – об'єктивне протистояння. Ця суперечність також надає своєрідності саморегуляції молоді, а її дозвіл здатний породжувати нові соціокультурні зразки – гібриди. Традиційні ментальні структури, що раніше ефективно

регулювали соціальні стосунки, переплітаючись з привнесеними ззовні новими ідеями, соціокультурними зразками і стилями життя, конструюють хи- мерні конфігурації цінностей і норм. Як показують дослідження, що проводяться на пострадянському просторі, нашарування цінностей різних епох є типовою характеристикою свідомості сучасної молоді. Це явище вже було описане як феномен «листового пирога», в якому чергування цінностей, успадкованих молодим поколінням від колишньої історичної епохи й інтеріоризоване внаслідок пострадянської трансформації, відбиває унікальний соціально-історичний період [4]. Перехідна свідомість сучасної молоді відображає нашарування традиційних і сучасних цінностей, що і проявляється в саморегуляції.

Проте зразки, що зароджуються, вже віддалилися від колишньої культури, але ще не наблизилися до постсучасних ідеальних типів. Вони нерідко набувають гіпертрофованих форм: якщо індивідуалізм, то крайній, такий, що переходить в егоїзм; якщо свобода, то необмежена, сприйнята як вольниця; якщо споживання, то нестримне. Під впливом невизначеності в механізмі саморегуляції часто виникає розрив між діями і самообмеженнями.

В епоху глобалізації індивідуальний життєвий простір сучасної молоді, в якому відсутні задані параметри організації життєдіяльності, не вимірюється лише фізичними межами перебування молоді людини. Межі цього простору розсовуються до глобального простору, з якого черпаються уявлення – референтні зразки сьогодення і майбутнього. Нездатність інституціональних структур виробити ціннісні зразки, адекватні як громадським ідеалам, так і новим уявленням молоді, слугують причиною іншої особливості – появи в механізмі саморегуляції такого явища, як снобізм.

Йдеться про характерну для молоді ситуацію, при якій, будучи членом однієї групи, вона суб'єктивно ідентифікує себе з іншою. У такій ситуації культура, притаманна референтній групі, починає формувати поведінку молоді людини, незважаючи на те, що вона до неї по суті не належить.

Найчастіше предметом наслідування стають знаково-символічні елементи культури (одяг, аксесуари, сленг, форми і місця відпочинку, художні переваги) та стилі життя, а найбільш поширеною формою – демонстративно розширене споживання, яке саме по собі є знаковим.

У цьому ж випадку снобізм, широко представлений у середовищі сучасної молоді, став наслідком аномії, яка набуває специфічного прояву. Вона пов'язана з інтеріоризацією соціокультурних зразків сучасного суспільства, що глобалізується, на тлі відсутності можливостей їх реалізації усередині свого суспільства. Молодь живе «на глобальному прикордонні», все інтенсивніше стикаючись з інокультурними зразками. Вони засвоюються через ЗМІ,

рекламу, молодіжну субкультуру, політичний дискурс, стаючи новими орієнтирами у формуванні власних переваг, наприклад, цінність свободи, самореалізації, матеріального статку, цікавої роботи, успіху та ін. У тому разі, якщо ці або подібні до них орієнтири можуть бути успішно реалізовані, суперечностей між ідеалами і реальністю в процесі саморегуляції вдається уникнути. Навпаки, усвідомлення того, що ті або інші зразки не підтримуються суспільством, не можуть бути публічно заявлені, бо не є такими, що суспільно визнаються, або принципово не реалізуються в силу нерозвиненості відповідних інститутів (наприклад, реальної опозиції, приватної власності, соціального захисту, цивілізованого бізнесу тощо), призводить до того, що критерієм саморегуляції виступає не власна культура, а інша, з точки зору молоді більше просунута. На неї, на думку молодих людей, і слід орієнтуватися. В той же час своя власна культура відкидається як негідна, низька, недорозвинена, що і породжує снобізм відносно національної культури. А будь-які офіційні спроби штучної підтримки пістету викликають відчуття незручності, сорому або відвертого роздратування. Наприклад, згадаємо поведінку молодих людей, що вирвалися з села у місто, зневажають сільський спосіб життя як відсталий.

Існуюча за інерцією система соціокультурної регуляції, підтримуючи стандарти нормальності, впливає на духовне життя молодого покоління, але відіграє при цьому роль захисника традиційних цінностей в їх колишньому, не оновленому тлумаченні. Ця неузгодженість духовних потреб, інтересів та цінностей, що тлумачилися інститутами соціокультурної регуляції в контексті «нормальної біографії» і пропонованих для реалізації сучасному поколінню молоді, вступає в конфлікт з новими потребами, інтересами та цінностями, що вже стали реальністю для сучасної молоді.

В умовах соціальної реальності, що швидко змінюється, критерієм самоцінювання молоді, вибору нею моделей поведінки виступають не сьогодення і тим більше не минуле, а образи майбутнього. Вступає в дію механізм префігуративної культури, для якого характерна антиципаційна саморегуляція, заснована на передбаченні того, що буде завтра, але до чого вже сьогодні слід себе готувати. Аби завтра бути адекватним, вже сьогодні необхідно про це потурбуватися. А для цього потрібні такі компетенції, які дозволять успішно конкурувати в майбутньому.

Образи майбутнього віртуальні, конструюються усе тими самими ЗМІ, рекламою, мас-культурою, поширюються в глобалізованій молодіжній культурі і сприймаються як належні і загальноприйняті. Свій внесок у формування віртуальних образів здійснює і політичний дискурс, що малює різні картини «світлого» майбутнього. Ці примарні образи переносяться в реальне життя молоді, і саме з ними відтепер молода людина порівнює власне життя. Неможливість наслідувати подібні уявлення також здатна породжувати снобізм.

Висновки. Сприймаючи сучасні цінності не завдяки, а всупереч традиційним механізмам соціальної регуляції (держава, сім'я, освіта, виховання), молодь засвоює їх, але в основному інтуїтивно, орієнтуючись не на знання і досвід, а на відчуття і уявлення про неназване і невиражене, тобто на трансгресивний соціокультурний простір і можливі шляхи входження в нього. Неіснуюче, фіктивне, ефемерне, воно вже справляє вплив на свідомість і поведінку молодих людей. Черпаючи зразки повсякденної поведінки, сенсів і цілей життя з непізнаного і апріорного, такого майбутнього, що відчувається інтуїтивно, молодь формує відповідно до них стилі життя і соціальні ідентичності. Перспектива входження в цей новий соціокультурний простір визначає характер мотивації поведінки молоді. Вітчизняна історія знає тому немало прикладів. Так, антиципаційна саморегуляція відбилася в ідеї торжества комунізму: «скоро не буде ні багатих, ні бідних». Вона проявлялася в трансгресивності змученого війною покоління у відомій формулі «ось закінчиться війна, тоді заживемо», покоління, яке «наближало цей день як могло». Антиципаційна складова рухала людьми, коли вони вкладали свої мізерні і не дуже заощадження у фінансові піраміди, прагнучи жити за законами ще не існуючого, але вже такого, що народжується, ринкового суспільства, передчуваючи результат.

Віртуальні образи проникають на рівень несвідомого і стають складовою частиною стереотипної настанови, що повертає до відповідної моделі поведінки. Впроваджуючись у структуру соціальних настанов у вигляді готовності діяти певним способом, трансгресивні уявлення стають найважливішим елементом механізму антиципаційної саморегуляції молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1973. – 392 с.; Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. – М. : Наука, 1979. – 264 с.
2. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический проект, 2000. – 528 с.; Кравченко С. А. Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире / С. А. Кравченко. – М. : МГИМО-Университет, 2007. – 264 с.; Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – М. ; СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
3. Кравченко С. А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь / С. А. Кравченко. – М. : Астрель, АСТ Транзиткнига. – С. 367.
4. Там само.
5. Чупров В. И. Молодежь в общественном воспроизводстве: Проблемы и перспективы / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 2000. – 272 с.

ОСОБЕННОСТИ САМОРЕГУЛЯЦИИ МОЛОДЕЖИ

Михеева В. В.

Исследована проблема изучения саморегуляции молодежи в условиях неопределенности, характерной для современных обществ. Рассмотрены некоторые механизмы саморегуляции, особенности их проявления в отдельной социальной группе – у молодежи. Основное внимание уделено изучению социальной регуляции в молодежной среде в современном обществе.

Ключевые слова: молодежь, саморегуляция, механизм, нормы, ценности, культура, поведение.

PECULIARITIES OF THE YOUTHS' SELF-REGULATION

Mikheeva V. V.

The article is devoted to the problem of self-regulation of the youth in the conditions of uncertainty, which are typical for modern societies. Some mechanisms of self-regulation, peculiarities of their demonstration are examined in a separate social group among the youth. A special attention is paid to the study of social regulation in the youth's environment in modern society.

Key words: youth, self-regulation, mechanism, norms, values, culture, behaviour.

УДК 111.6217.021.3

I. I. Севрук, кандидат філософських наук, доцент

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КОНСТРУКТИВ «ЛЮДИНА НАТОВПУ» ТА «ЛЮДИНА ТОВАРИСТВА» В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ (ЗА ТЕОРЕТИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ. ГЕНЕРАЛ М. ГОЛОВІН)

Здійснено філософсько-методологічний аналіз теоретичних конструктивів «людина натовпу» та «людина товариства», запропонованих військово-психологічною думкою (генерал М. Головін) для аналізування поведінки військовослужбовця в бою. Виявлено філософсько-антропологічний сенс даних конструктивів з огляду на завдання військово-соціального управління.

Ключові слова: військово-соціальне управління, поведінка військовослужбовця, колективне безсвідоме, «людина натовпу», «людина товариства».

Актуальність проблеми. Теорія військово-соціального управління постає на сьогодні як певний інструмент реформування військової сфери, яке проводиться у більшості з розвинених країн світу. Реформування військової сфери є нагальною потребою і сучасної України.

Аналіз основних джерел і публікацій довів, що розвиток самої теорії військово-соціального управління на теренах нашої Батьківщини переживає лише стан зародження [1]. Це пояснюється багатьма причинами: і ідеологічними заборонами попереднього радянського періоду, і слабкою розвиненістю вітчизняної управлінської теорії, яка багато в чому є вторинною відносно західної теорії, тощо. Але багато в чому такий стан пояснюється інертністю мислення самих військових, нерозумінням дійсного значення соціально-управлінської теорії для військових структур.

Вітчизняна соціально-управлінська теорія, формуючись у діалозі із Заходом і сприймаючи найбільш продуктивні та плідні ідеї, в той же час стикається з неможливістю автоматичного «перенесення» західних ідей на власний ґрунт. Що стосується військової справи, то тут ще більш явними стають відмінності західної та вітчизняної традицій. Таким чином, необхідним стає звернення до власних, національних витоків науки та мистецтва військово-соціального управління.

Метою статті є звернення до військово-теоретичної спадщини, яка може стати джерелом відродження національних традицій військово-соціального управління завдяки зверненню до найбільш вагомих, з огляду на завдання формування сучасної теорії військово-соціального управління, ідей; виявлення філософсько-антропологічного змісту теоретичних конструктів «людина натовпу», «людина товариства» у контексті завдань військово-соціального управління.

Виклад основного матеріалу. Перше, що привертає увагу, – це антропологічна оптика, що вирізняє вітчизняну інтелектуальну традицію. Вона притаманна і теоретичним міркуванням представників військової еміграції, про що свідчить не тільки зміст багатьох з їх праць, а й навіть саме визначення – «людина як боєць» (М. Головін, П. Краснов, Р. Дрейлінг та ін.).

Можна стверджувати, що теоретичні міркування військової еміграції утворювали основи не тільки військово-психологічного знання. Завдяки цим дослідженням почало формуватися й теоретичне підґрунтя військово-соціального управління, розвиток теорії якого немислимий без соціально-психологічної складової.

Так, генерал М. Головін, аналізуючи проблеми, що перебували у центрі уваги дослідників військової справи у першу третину ХХ ст., фактично вийшов на ті проблеми, що постануть у майбутньому, – перед сучасною теорією

військово-соціального управління. Принциповими стають, на наш погляд, думки М. Головіна про необхідність: розвитку військово-психологічного знання та його значення у військовому управлінні, дослідження власне соціальних (колективних, групових) феноменів та зв'язків, які суттєво впливають на індивідуальну поведінку військовика («людина натовпу» та «людина товариства»), змін в управлінських стратегіях з урахуванням підвищення інтелектуального начала у «війнах майбутнього» та ін. За М. Головіним, саме ці знання стануть конче необхідними військовим керівникам у практиці управління в «майбутніх війнах» [2, с. 27].

Так, досліджуючи зміни у військовій справі, М. Головін значну увагу приділяв тим чинникам, які пов'язані зі змінами людської колективної поведінки. Йдеться, зокрема, про «стихийне начало». Аналізуючи події «Європейської війни, яка тільки що минула» (Першої світової), М. Головін наполягає на необхідності дослідити те, яку величезну роль відіграло в її виникненні «стихийне начало». Намагаючись досягнути цей феномен, він проводив аналогії, звертаючись до образу «ройового начала», що керує колективним життям тварин [2, с. 27]. М. Головін зазначав: незважаючи на те що «серед чисельних видів живих істот, які населяють землю, людина володіє вищою свідомістю», людська колективна поведінка, так само як і колективне життя тварин, підпадає під дію «ройового начала». При цьому «вплив його тим сильніший, що діє головним чином у сфері підсвідомості» [2, с. 28]. Відповідно «не слід перевищувати свободу та незалежність нашої індивідуальної свідомості» [2, с. 28].

Спираючись на ідеї психоаналізу, генерал М. Головін визнавав значний вплив не просто підсвідомого на індивідуальну поведінку бійця в бою, а дію колективного безсвідомого. Підсумки М. Головіна щодо індивідуальної свідомості та поведінки такі: «свідоме життя людини є лише незначною частиною психічного життя людини; більша частина мотивів та вчинків людини міститься в її підсвідомості та їй лише здається, що її рішення є вільними» [2, с. 28].

Якщо у війні колективне безсвідоме відіграє таку значну роль, то й сама війна, за М. Головіним, постає як свого роду невроз, тільки соціальний. Відповідно досліджувати «соціальний невроз» слід спираючись на ідеї (та досягнення) «соціального психоаналізу». «На війну треба дивитися як на свого роду соціальний невроз», – міркував М. Головін та сформулював завдання майбутньої військово-психологічної науки: «Сучасна наука долає неврози індивідуума завдяки психоаналізу. Такого самого роду психоаналіз, але вже у сфері соціальній, а не індивідуальній, є одним з майбутніх завдань військової психології» [2, с. 28]. Досягнення такої науки мають використовуватися

й у практиці війни, й у практиці миру як один із «засобів роззброєння морального... який обов'язково має передувати роззброєнню матеріальному» [2, с. 28].

Таким чином, можна стверджувати, що у першу третину ХХ ст. (напередодні ще багатьох війн століття, в тому числі найбільш руйнівної – Другої світової), ще задовго до виникнення ідей мирного співіснування та безальтернативності миру, задовго до усвідомлення необхідності державного соціального управління військовою сферою, саме військові теоретики ставлять завдання певної стратегії досягнення миру – роззброєння, в першу чергу морального, а потім і матеріального, оскільки друге неможливе баз першого.

Не обмежуючись лише заявами про необхідність дослідження колективного безсвідомого в його впливі на індивідуальну психіку військовика, М. Головін наводив і власні міркування, які розгортаються в контексті зіставлення двох теоретичних конструктів: «людина натовпу» та «людина товариства».

Звертаючись до наявної наукової традиції, М. Головін відзначав, що майже в усіх роботах, присвячених розгляду колективної військової психології, переважно досліджувалася «людина як індивідуум натовпу». Саме в такому напрямку проведено і «Дослідження діяльності та властивостей людини, як бійця» (1907 р.) самого М. Головіна. В той же час зміни сучасного суспільства, військової справи розкривають обмеженість такого бачення проблеми.

Розкрити означену обмеженість можна лише за допомогою певних термінологічних пояснень. Поняття «натовп», незалежно від методологічних позицій більшості авторів, все ж таки в першу чергу фіксує кількість людей, які зібрані в одному і тому самому місці в один і той самий час. Отже, специфічним для існування людини-в-натовпі стає можливість безпосередньо бачити, чути своїх сусідів, тілесно стикатися з ними. Така «безпосередність чуттєвого контакту» визначає практично всі специфічні прояви «людини натовпу», в тому числі бійця, незважаючи на ті завдання (ведення бою), які постають перед ним. Військові підрозділи за певних обставин, дійсно, можуть перетворитися на натовп з притаманними йому емоційність та пануванням стихії колективного безсвідомого.

У той же час, насправді, вплив інших на людину такими безпосередніми контактами далеко не вичерпується. Як підкреслював М. Головін, людський світ – це існування людських об'єднань і на зовсім інших засадах. Наприклад, «люди, що сповідують одну й ту саму релігію, належать до однієї політичної партії, постійні читачі однієї й тієї самої газети, вчені, що належать до однієї школи тощо» [2, с. 29]. Особи, що утворюють склад таких об'єднань, одне одного не бачать і не чують, вони можуть бути зовсім не знайомі, проживати у різних куточках країни (світу), однак вони утворюють певну єдність. Що

об'єднує людей у такі соціальні групи? Єдина думка, єдина система цінностей, «єдиний дух», що скоріше за все зумовить споріднену стратегію поведінки. Таким чином, існують «своєрідні духовні об'єднання». Для їх фіксації М. Головін запропонував використовувати поняття «товариство», вважаючи його більш доречним, ніж запропоноване Г. Тардом «public» [3] (французьке «публіка» у слов'янських мовних контекстах радше за все сприймається як випадково утворений натовп, наприклад, театральна публіка) [2, с. 29].

Отже, М. Головін наполягав на необхідності розрізнити «людину натовпу» та «людину товариства». «Натовп, коли досягає психічного об'єднання, гранично імпульсивний та легко піддається збудженню», і якщо йому притаманна відсутність раціонального начала, то «товариство» – це об'єднання, в якому розсудливість, як індивідуальна, так і колективна, зберігається. Якщо «натовп» живе «виключно почуттями», то «товариство керується переважно ідеями» (зрозумілими та прийнятними даним товариством). Докорінна різниця між натовпом та товариством полягає у тому, що «натовп, створений з Ньютонів, Кантів та Менделєєвих і їм рівних, не відрізнятиметься від натовпу чоботарів», у той час як «товариство, укладене з тих самих Ньютонів, Кантів та Менделєєвих і їм рівних, зберігатиме всю свою вищість над товариством чоботарів». Це означає, що індивідуальність особи в товаристві не зникає, людина зберігає і свої раціональні здібності, що й утворює принципову різницю між «людиною натовпу» та «людиною товариства» [2, с. 29–30].

«Натовп», за М. Головіним, історично передувє виникненню «товариств», які відповідають вищому розвитку соціального життя. Передумови для виникнення дійсних товариств формуються завдяки виникненню друкарства, яке надало можливості опосередкованого – через текст – людського спілкування. Повний же розвиток «товариських» форм людських об'єднань завдячує розвитку преси та вибуховому формуванню нових форм комунікацій. Залізниця, пароплави, автомобілі, телеграф, пошта, літальні апарати – все це надало можливостей швидкого та широкого спілкування між людьми, спричинило новий поштовх до інтенсивного розвитку «товариств» як об'єднань людей в усіх сферах людського буття. Такий розвиток соціальних утворень призвів до «суттєвих змін соціальної психіки, яка все більше втрачає ознаки психіки «натовпу» та набуває характеру психіки «товариства» [2, с. 30].

Яке значення має розрізнення «людини натовпу» та «людини товариства» для військової справи? Подальший розгляд проблеми доводить, що принципове, з огляду саме на завдання військово-соціального управління.

Відповідь на це запитання лежить у площині порівняння війн минулого з війнами ХХ ст. «Сучасні війни» (війни ХХ ст.) – «великі», вони грандіозні за масштабами задіяних людських, науково-технічних та технічних ресурсів.

Розвиток техніки, нових видів озброєння, а головне – грандіозні масштаби війн ХХ ст. «виштовхують з поля бою «натовпи». М. Головін писав: «Надзвичайний розвиток вогнепальної зброї виштовхує з поля бою «натовпи». Розвиток авіації на початку ХХ ст. ще більше сприяє «спустошенню» полів битв. Але, аби оцінити усі зміни... що відбулись у зовнішньому вигляді бою, слід подумки зіставити батальні картини... Наполеонівської епохи та сучасної доби», коли битва минулого складає «невеличкий осередок бою, на тисячі яких розпадається сучасна битва» [2, с. 31].

Зовнішнім змінам бою відповідають і зміни його «внутрішнього устрою, тобто психології бою». Якщо психічний процес боїв минулого розгортався не інакше як за законами «психіки натовпу», то за умов війни ХХ ст. «натовп», якщо він і утворюється під час бою, охоплює незначні локальні осередки, розрізнені поміж собою у часі і просторі. «Таким чином, – зазначав М. Головін, – не може й бути мови про домінуючу роль натовпу».

Відповідно і закони, згідно з якими відбувається перебіг психічного процесу на війні, одними законами «психології натовпу» не вичерпуються [2, с. 31]. А це означає й те, що військовим командирам і начальникам необхідно знати та використовувати у практиці управління військами (підрозділами) закони не тільки (і не стільки!) «психології натовпу», скільки «психології товариств», які, до речі, як підкреслював М. Головін, поки ще не привернули необхідної уваги військових теоретиків та практиків.

Особливо рельєфно необхідність змін у військово-соціальному управлінні простежується при зверненні до змін військового зв'язку, що відбулися у ХХ ст. Надзвичайний розвиток техніки не тільки призвів до змін у зброї, її вдосконаленні або виникненні нових видів, а й суттєво вплинув і на військовий зв'язок, утворивши його нові могутні засоби, що так само не могло не вплинути на соціально-психологічні властивості як окремого бійця та військових колективних утворень, так і на технології військово-соціального управління.

Загальна теза, яку можна сформулювати, спираючись на міркування М. Головіна, виглядає таким чином: соціально-управлінські технології у війнах ХХ ст. матимуть переважно «розумовий» (інтелектуальний, раціональний) характер, оскільки спиратимуться не стільки на емоційність «натовпу», скільки на інтелектуальність та раціональність «товариств». «Розділені між собою простором військові частини, розрізнені осередки, на які розбився сучасний бій, навіть розпилені по полю бою бійці можуть (тепер) бути об'єднаними між собою», – відмічав М. Головін. Зв'язок у сучасній війні не створюється, як раніше, «видимістю» одним одного, тобто «безпосереднім почуттям», навпаки, цей зв'язок «розумовий», бо «об'єднання» бійців є «ро-

зумовим» [2, с. 32]. «Кожна, навіть невеличка група бійців, – підкреслював М. Головін, – має свідомо виконувати своє завдання, яке, яким би незначним воно не було, утворює логічну ланку складного плану дій, створеного розумом старших начальників та розробленого їх штабами» [2, с. 32].

Зрозуміло, що й у війнах минулого «розум» відігравав значну роль, оскільки військові керівники вищого рангу здійснювали «розумове» керівництво. Але його управлінський вплив справлявся інакше, за іншою моделлю. Як зазначає М. Головін, за умов домінування «психіки натовпу», військові начальники мали «центр свого особистого керування переносити у сферу почуттів тих мас, які товпилися на тодішній полях битв» [2, с. 32]. Це означає, що соціально-управлінський вплив, який справляли військові керівники війн минулого, спирався (свідомо чи стихійно, інтуїтивно) на чуттєво-емоційну сферу, яка є домінуючою саме у «натовпі». На думку М. Головіна, і у війнах ХХ ст. необхідність такого впливу залишатиметься, але набуватиме тепер часткового, «локального» характеру та матиме сенс на рівні «переважно стройових командирів» [2, с. 32].

Якщо «єдності натовпу», яка утворювала характерну особливість невеличких полів битв попередніх епох, у сучасних війнах вже не існує, якщо «можливими є ...лише невеличкі скупчення військ в окремих осередках бою», то логічним стає і висновок М. Головіна про те, що у війні ХХ ст. психологічні закони натовпу впливатимуть лише на кожен з осередків бою окремо, «але розгортання усього бою, взятого як цілісність, має підкорятися ще й іншим, набагато більш складним законам» [2, с. 32].

На підтвердження цієї тези М. Головін наводив наявні зміни у внутрішній структурі бою. Так, у битвах попередніх епох можна чітко відстежити два періоди (підготовчий та вирішальний). Підготовчий період минулого – «це декілька годин (рідко два дні)», коли маси військ зводяться та зближаються для удару. Вирішальний період – надзвичайно швидкоплинний. Він являє собою, за висловом М. Головіна, «моральну кризу для усього бою». Сучасні війни набагато більш тривалі та виснажливі, відповідно такого різкого розмежування між цими двома періодами у них немає. І це стосується перш за все розмежування психологічного. «Якщо є відмінність між початком та завершенням бою, який триває тижнями, то лише у тому, що кризи в окремих осередках бою частішають, оскільки втомлені багатоденною боротьбою частини військ виснажуються», – відмічав М. Головін [2, с. 33]. Така відмінність і зумовлює, за М. Головіним, підвищену потребу перш за все «розумового» управління вищого військового керівництва у сучасній війні, оскільки «вірно укладений план, уважно проведена підготовка та наукове керівництво не залежать такою мірою, як раніше, від емоційної стихії натовпу» [2, с. 33].

Більш того, відсутність явно вираженої кризи (передусім моральної-психологічної) призводить до необхідності змін у тактиці, а саме: «У сучасній війні один бій не в змозі вирішити долю всієї кампанії, як це було за часів Суворова та Наполеона» [2, с. 33]. Це означає, що «ударність» втратила своє вичерпне значення у стратегії ведення сучасної війни, набагато більшого значення набула стратегія «виснаження». А це знов-таки дійти висновків про зростання ролі розрахунків та розумності у сучасній війні.

«Розумність» сучасної «великої» війни висуває і достатньо жорсткі вимоги до «людського матеріалу», який може бути задіяним у військово-управлінській діяльності. Примітно, що серед якостей військового керівника найвищого рангу (головнокомандувачі, командувачі арміями) М. Головін називав не військово-професійні, а ті якості, що забезпечують домінування розумового начала. Він підкреслював: «У сучасній «великій війні» на вищі командні посади можуть претендувати лише особи, що мають перш за все мудрість, широку наукову підготовку та глибокий життєвий досвід» [2, с. 33–34]. Одночасно ці вимоги означають і наявність певного вікового цензу для вищих військових керівників, оскільки молодість, якій притаманна підвищена енергійність, «здатна додати легковажності, авантюристичності рішенням» і відповідно значно підриває їх «розумність» [4].

Докорінні зміни у внутрішній побудові бою та війни позначаються як на самому характері війни, так і на методах оперативного управління та значних питаннях організації. М. Головін надавав загального абрису тим проблемам, які, на його думку, мають утворити предмет майбутніх військово-психологічних досліджень.

По-перше, минула «Європейська війна» (Перша світова) спростувала всі прогнози та передчуття щодо її швидкоплинності, відповідно стратегія «розтrocення» не спрацювала. Підвищення у житті передових народів Європи «психологічних законів товариства» призвело до:

- все більш зростаючого протиборства воюючих сторін;
- зменшення імпульсивності сприйняття подій;
- збільшення свідомості участі мас тощо.

Все наведене разом спричинило значне підвищення психологічних можливостей більш тривалого напруження. У свою чергу у «зв'язку з чинниками економічного характеру все зазначене мало привести до докорінних змін самої війни, яка набула можливостей стати значно тривалішою, а «стратегія розтrocення» наполеонівського типу мала замінитися «стратегією виснаження» (*guerred'usure*)», – підкреслював М. Головін [2, с. 34–35].

Відповідно зміни у психології війни позначилися на методах оперативного керівництва. Оскільки «розумовий» елемент у поведінці «товариства»

одержує набагато більшого значення, ніж у діях «натовпу», то, природно, має збільшитися роль наук. Отже, «сучасна війна стала більш науковою, не тільки у силу можливостей надзвичайного розвитку техніки, а й також завдяки можливості більшого управління психічною стороною подій [2, с. 35]. М. Головін відзначав, що разом з тим «методи управління гранично ускладнилися». І в той час, як «методи управління попередніх епох зберігають свою силу переважно у межах зменшення можливостей використання «натовпу», конче необхідними стають нові методи управління – ті, які «відповідають керівництву «суспільною психологією» [2, с. 35–36].

Серед чинників, що змінюють характер війн минулого та відповідно зумовлюють комплекс методів управління у військовій сфері, М. Головін називав і воєнну доктрину, значення якої у війнах ХХ ст. значно підвищується. Якщо визнати, що воєнна доктрина є «суто практичним застосуванням висновків військової науки в умовах певної війни», то слід визнати й те, що психологічно воєнна доктрина є «свого роду «суспільною думкою», утвореною тими ідеями, які соціологи називають «живими» (такі ідеї засвоєні свідомістю колективу людей, «живуть» у ній). А це в свою чергу означає, що керується «психологічне товариство» через «суспільну думку», або «живими ідеями» [2, с. 36].

Отже, воєнна доктрина, котру також можна розуміти як достатньо вагомий управлінський інструмент, «не може бути створена одним лише наказом, або заборонаю інакше думати». Для того аби вона спрацювала, вона має містити «живі ідеї», «в її основі може бути лише переконання». Ось чому, за М. Головіним, «ведення сучасної великої війни потребує «вождів», які здатні утворювати та управляти «суспільною думкою», а не тільки «вожаків», придатних лише для командування «натовпом» [2, с. 36].

Що стосується організації збройних сил, то зміни у психічній структурі війни примушують і тут внести значні корективи. Якщо поняття «збройні сили» у більшості з європейських народів в минулому означало «озброєний народ», то тепер «після досвіду минулої Європейської війни з очевидністю стають необхідними інші підходи» [2, с. 36]. Правомірність цієї тези підтвердила практика формування професійних армій передових країн світу – нечисельних та ефективних.

Висновки. Загальний прогноз на майбутнє генерала М. Головіна можна сформулювати таким чином: інтелектуальність, все більша вага науки та розуму (незалежно від специфіки виконуваних завдань та рівня у військовій ієрархії) стали стратегічним напрямком розвитку військової справи у ХХ ст. Військова справа з фізично-розумової перетворюється на розумово-фізичну. Військова праця вищого військового керівництва у війнах ХХ ст. значно ускладнюється, і відбувається це через зміни якості самих соціальних утво-

рень, що є суб'єктами бойових дій: на зміну «натовпу», що керується через вплив переважно на емоційну сферу, приходять «товариства», управління якими потребує від військового керівника науковості, раціональності, здатності переконувати та управляти підлеглими через «суспільну думку». Відповідні зміни в управлінні власне «людським матеріалом» військової справи стають об'єктивною вимогою сучасної та постесучасної доби і потребують відповідних соціально-управлінських знань військового керівництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Севрук І.І. Культурологічні засади управління соціальними процесами у військових колективах : монографія / І.І. Севрук. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2011. – 160 с.; Севрук І.І. Управління соціальними процесами у військових колективах : навч. посібник / І.І. Севрук, М.І. Товма. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 147 с.
2. Головин Н. Обширное поле военной психологии. Предисловие / П. Н. Краснов. Душа армии. Очерки по военной психологии. // Рос. воен. сб. – М. : ВУ; Независимый военно-научный центр «Отечество и воин» // Рус. путь. – 1997. – С. 15–36.
3. Дослідження феномену натовпу було розпочато працями французьких соціологів Габріеля Тарда (1843–1904) та Лебона. При цьому, якщо Лебон головну увагу приділяв дослідженню психології натовпу, то Г. Тард звертався до психології публіки, розуміючи її як соціальне утворення, що виникає завдяки інтелектуальній єдності. Основні ідеї Г. Тарда щодо проблеми викладено у працях: *Lesloisdel'imitation/ Законы подражания*. пер. с франц. : Сочинения Ж. Тарда. – СПб. : Ф. Павленков, 1892; *Преступления толпы / Г. Тард*; пер. д-ра И. Ф. Иорданского, под ред. проф. А. И. Смирнова. – Казань : Н. Я. Башмаков, 1893. – 44 с.; *Публика и толпа: Этюд Габриэля Тарда*: пер. Ф. Латернера. – СПб. : Б-ка бывш. Иванова, 1899. – 48 с.; *Мнение и толпа // Психологиятолп*. – М. : Ин-т психологии РАН; Изд-во КСП+, 1999. – 416 с.
4. Тенденція щодо вікових обмежень у військовому вищому керівництві простежена М. Головіним на історичному матеріалі порівняння двох війн: війни 1870–1871 рр. (яка «стоїть на порозі сучасності») та Першої світової («сучасної»).

ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СМЫСЛ КОНСТРУКТОВ «ЧЕЛОВЕК ТОЛПЫ» И «ЧЕЛОВЕК ОБЩЕСТВА» В КОНТЕКСТЕ ВОЕННО-СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ (ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ВОЕННОЙ ЭМИГРАЦИИ. ГЕНЕРАЛ Н. ГОЛОВИН)

Севрук И. И.

Осуществлен философско-методологический анализ теоретических конструктов «человек толпы» и «человек общества», предложенных военно-психологической мыслью (генерал Н. Головин) для анализа поведения военнослужащего в бою. Выявлен

философско-антропологический смысл данных конструктов исходя из задач военно-социального управления.

Ключевые слова: военно-социальное управление, поведение военнослужащего, коллективное бессознательное, «человек толпы», «человек общества».

**PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL SENSE
OF THE CONSTRUCT «THE MAN OF THE CROWD» AND
«THE MAN OF SOCIETY» IN THE CONTEXT OF MILITARY-SOCIAL
ADMINISTRATION (THEORETICAL LEGACY OF THE MILITARY
IMMIGRATION. GENERAL GOLOVIN)**

Sevruk I. I.

The philosophical and methodological analysis of the theoretical constructs «The man of the crowd» and «The man of society» suggested by the military and psychological thought (general N. Golovin) to analyze the behavior of a militaryman in combat has been done. The philosophical and anthropological sense of the above mentioned constructs has been revealed judging from the tasks of the military and social control.

Key words: military and social control, the behavior of a militaryman, the collective unconscious, «The man of the crowd», «The man of society».

УДК 130.2

В. Ю. Осипова, кандидат філософських наук, доцент

ДЕКОНСТРУКЦІЯ КУЛЬТУРНИХ КОДІВ

Проаналізовано сучасне функціонування культури як системи, специфічною ознакою якої є деконструкція культурних кодів, що актуалізується як: деконструкція знака, деконструкція правил системної організації коду, зняття межі у бінарній опозиції частина / ціле, симулякр. Цілковита відкритість деконструйованого коду актуалізує децентрацію як базовий принцип свого функціонування як системи.

Ключові слова: деконструкція, децентрація, культурний код, центр, симуляція, симулякр, система, структура, ризома, постмодернізм.

Актуальність проблеми. Урочисті досягнення науково-технічного прогресу кінця ХХ – початку ХХІ ст., актуалізуючись у новітніх реаліях, сприяють потужній деконструкції традицій. Нестримність інформаційного і товарного обігу та гіпершвидкий процес комунікацій стимулюють зародження великої

кількості досить нетривких ризоморфних тенденцій у функціонуванні та артикуляції окремих культурних кодів, що остаточно затверджує тотальні амбіції децентрації.

Отже, проблемою, яку ми спробуємо розв'язати у цій статті, є сучасні особливості функціонування культури як системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь розробленості даної проблеми міститься у роботах Р. Барта, Ж. Бодріара, П. Вірільо, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, У. Еко, Ю. Крістевої, Ж. Лакана, Ю. Лотмана, М. Мерло-Понті, М. Фуко.

Актуальність написання статті мотивується тим, що у просторі вітчизняної філософської думки сьогодення поставлена проблема, на жаль, ще перебуває у зародковій стадії висвітлення.

Метою статті є дослідження основних принципів функціонування соціокультурних механізмів сучасності.

Виклад основного матеріалу. Науковці сьогодення вже призвичаїлись до того, що у межах понятійно-категоріального апарату постмодернізму фундаментально усталені традицією значення понять обов'язково ставляться під сумнів, розширюють сферу свого впливу, тяжіючи до відкритості та нелінійності, і підлягають негайній деконструкції або радикальному низвергненню. Не обминула ця доля і поняття «код», зі зрозумілих причин приносячи певні методологічні ускладнення: «Коди – це знаки або системи знаків, що застосовуються для вираження специфічних текстуальних або культурних посилань. Тоді як ранні семіотики ставили запитання, що означають коди, мислителі постструктуралізму досліджують, як коди діють у світі, перенасиченому означниками» [6, с. 206]. У такий спосіб на актуальному рівні про себе заявляє проблема надлишковості, що потребує новітнього аналізування роботи знакових систем та артикуляції їх елементів. Іншим, не менш суттєвим моментом у сучасному функціонуванні коду як системи ми вважаємо саме порушення правил та законів, за якими він повинен діяти з традиційної точки зору, та зародження у пунктах їх порушення новітніх правил діаметрально протилежного гатунку, тобто порушення правила фактично і буде правилом: «Будь-який код являє собою систему закономірних зв'язків між елементами плану вираження, які несуть інформацію, та елементами плану змісту, які передаються за їх допомогою. Код як загальна система правил та законів зв'язку між цілими класами однотипних носіїв інформації та їхніми значеннями відрізняється від конкретних повідомлень, текстів, утілених у конкретних носіях інформації, що передають її у конкретних ситуаціях» [10, с. 301].

Проте деконструкція коду та його перенесення до сфери відкритості сприяють затвердженню відкритого коду, не виключаючи можливої наявності ситуативно актуальних кодів. Уважаємо, що у даному разі йдеться про більш складні системи нелінійної організації з різнорівневим і невпорядкованим зв'язком між елементами: «Кожен знак оточений смисловими обертонами та відголоссям, і простий код, передписуючий трансформацію – слово за словом – між означниками і означуваними, виявляється недостатнім. Річ, однак, не тільки у цьому: якщо повідомлення має естетичну спрямованість, автор намагається структурувати його у неоднозначний спосіб, тобто так, аби порушити ту систему правил та передбачень, якою є обраний код. У даному випадку ми маємо повідомлення, яке співвідноситься з певним кодом, що являє собою, як уже зазначалося, *порядок як систему вірогідності*, і яке самим засобом свого вираження заперечує цей порядок або призводить його до кризового стану. Воно призводить його до цього стану, по-іншому організуючи як означувані, так і означники, і цим самим ввергаючи свого одержувача до стану збудження і напруженого прагнення тлумачення.

Отже, неоднозначне повідомлення *привносить до коду безлад* і оцим – до того порядку, який ніби накладався на ентропійну невпорядкованість початкової рівновірогідності, тобто самого джерела» [12, с. 140]. Отже, особливістю деконструйованого коду постає саме структурування у неоднозначний спосіб, причому структуруватися так може будь-що: повідомлення, власне знаки та їх комбінації, але обов'язковою є гонитва за смыслом, який вислизає. Цілковита відкритість деконструйованого коду актуалізує децентрацію у якості базового принципу свого функціонування як системи. В такий спосіб у пошуках центруючої ланки одні елементи коду постійно відсилають до інших, утворюючи колібіжну циркуляцію смислів: «Отже, видається досить вірогідним, що на найбільш узагальненому, антропологічному рівні семіології виникає своєрідний *рух по колу* між аналогією та немотивованістю: тут існують дві (взаємодоповнюючі) тенденції – тенденція натуралізувати немотивованість і тенденція інтелектуалізувати («окультурити») мотивованість. І нарешті, деякі автори стверджують, що принцип дискретності, який є суперником принципу аналогії, у своєму чистому, тобто бінарному, вигляді сам являє собою «репродукцію» деяких психологічних процесів, якщо, звичайно, є вірним те, що в основі зору та слуху в підсумку лежить механізм альтернативних виборів» [1, с. 312].

Таким чином, принцип дискретності як механізм альтернативних виборів порушує проблему суб'єкта, актуалізуючи його як систему психологічних процесів, що приєднана до системи коду. В систем такого типу центруючим

елементом, звичайно ж, виступатиме суб'єкт як своєрідний інструмент відбору та структурування елементів коду. Проте, якщо спробувати об'єднати такі системи у єдине ціле, тобто у структурно більш складну систему, то остання виявиться абсолютно децентрованою хоча б через те, що не існує двох однакових індивідів, а отже, і комбінаторні операції з елементами коду будуть унікальними, але належатимуть до одного рівня структурної ієрархії, утворюючи на ньому безліч рівнозначних центрів.

Розглядаючи систему культури як семіотичну сферу, слід урахувати не тільки її здатність до породження структурно підпорядкованих підсистем, які вона об'єднуватиме як ціле, а й те, що вона сама є лише частиною більш складного семіотичного утворення: «Щодо автономності, то сфера людської культури є лише *відносно* автономною, такою, що трансцендентується поза свої межі, інкорпорує та спираючись на фізичне середовище, поєднане з усіма формами біологічного життя у більшому переплетінні: біосеміозі – взаємозалежності. Розуміння такого більшого цілого саме в термінах семіозу визначає виконання завдання, в аспекті якого культурна семіотика формує лише частину» [5, с. 43]. Такі амбівалентність і пластичність притаманні кожній ускладненій семіотичній структурі: «Ми бачили, що семіотичні організми можуть реалізовуватися у двох іпостасях: як частини більш складного цілого та як ціле, що складається зі складених у структурну єдність частин. Якості «бути частиною» та «ділитися на частини» реалізуються залежно від структурної ситуації, але потенційно вони рівною мірою притаманні будь-якому елементу надскладних семіотичних утворень» [7, с. 174]. Зрозуміло, що така властивість семіотичних структур сприяє досить високій продуктивності утворення значень, проте саме деконструкція семіотичних структур обумовлює надпродуктивний процес генерації смислів. Деконструктивний підхід, знімаючи межу в бінарній опозиції частина / ціле, перетворює структуру на ризому, породжуючи стихійний гіперпроцес смислогенезу. На думку Ю. Лотмана, продуктивність смислотворення залежить від міри семіотичного зсуву: «Продуктивність смислотворення у процесі зіткнення текстів і сучасних кодів, які зберігаються у пам'яті культури, залежить від міри семіотичного зсуву. Оскільки коди культури розвиваються, динамічно включені до історичного процесу, перш за все відіграє роль певне випередження текстами динаміки кодового розвитку» [8, с. 253]. В такий спосіб протягом історичного розвитку семіотична структура зазнає певних трансформацій, що сприяє виникненню додаткових шляхів смислотворення. Подібні історичні трансформації зумовлюють деконструкцію культури як системи, безпосередньо деконструюючи її елементи та способи зв'язків між ними: «У семіотичному універсумі різноманітні коди являють собою набір очікувань, цей набір очі-

кувань можна ототожнити з «ідеологією». Ми впізнаємо ідеологію як таку, коли, соціалізуючись, вона перетворюється на код» [11, с. 486].

Отже, деконструкція культурних кодів фактично актуалізується у суспільстві як зміни функціонування ідеологій: «Ми спроможні відтепер лише на те, аби поставити науку на службу *відновлення* мумії, тобто на те, аби відновити *окоглядний* порядок, тоді як бальзамування було міфічною працею, яка мала на меті зробити безсмертним *прихований* вимір. Нам потрібне окоглядне минуле, окоглядний континуум, окоглядний первісний міф, що заспокоюватиме нас щодо нашого кінця. Тому що в глибині душі ми ніколи не вірили у нього» [3, с. 18]. За Ж. Деррідою, деконструкція є способом функціонування будь-якого елемента культури, який заздалегідь передбачає множинність його актуалізацій: «Його перший раз має місце багато разів. З яких один, серед інших, – останній. Цей перший раз багаточисельний, множинний у кожній точці (точці сюжету, точці об'єкта, точці речі), вже не виявляється місцевим, у нього немає цього «тут», він руйнує договір приналежності, який пов'язує нас із нашим помешканням, із нашою культурою, з нашим простим корінням. «У *нашій* країні, – говорить Аліса, – за раз трапляється тільки один день». Треба думати, що відчужене розташовується у повторенні» [4, с. 354].

Отже, чисельні деконструкції окремого елемента системи культури врешті-решт призводять до відчуження, надаючи йому радикально протилежного значення: «Ось так, досить буде екстгумувати Рамзеса, аби знищити його через музеїфікацію. Адже мумії гниють не через хробаків: вони помирають, перебираючись від повільного порядку символічного, володаря гниття та смерті, до порядку історії, науки та музею – нашого порядку, який більше нічого не опановує і здатен лише прирікати те, що передувало йому, на гниття та смерть і намагатися потім воскресити його за допомогою науки. Непоправне насильство щодо всіх таємниць, насильство з боку цивілізації без таємниць, ненависть цілої цивілізації до своїх власних основ» [3, с. 19]. Музей як звалище культурних кодів та чисельних варіантів їх деконструкцій, експонуючи тотальне відчуження, репрезентує організацію сучасної системи культури. Маніакальне копіювання, відтворення, тиражування, архівація та популяризація культурних кодів, що відбуваються під патронатом вшанування історичних традицій та збереження оригіналів, сприяють остаточному змертвінню автентичності у штучній аурі симуляції: «У такий самий спосіб, під приводом порятунку оригіналу, відвідувачам заборонили доступ до Гротів Ласко, однак на відстані п'ятисот метрів від них побудували їх точну копію, аби всі могли побачити їх (ви кидаєте через вічко погляд на справжній грот, потім відвідуєте відтворений комплекс). Можливо, що сам спогад про первісні Гроти поступово зникне зі свідомості майбутніх поколінь, та відтепер відмінності не існує: роздвоєння досить, аби обидва об'єкти було відіслано до штучного» [3, с. 17].

Отже, культурний код, зазнавши деконструкції через утворення штучної серії та одночасну артикуляцію щонайменше двох своїх серій, актуалізується як симулякр. Така деконструкція, що фігурує як симуляція, є особливо руйнівною щодо історичних і культурних традицій, зокрема через те, що копія артикулює коди сьогодення, нівелюючи цим історичну цінність і естетичну унікальність культурних кодів оригіналу, хоча й відсилає до нього. Щоправда, більш спрощеним щодо системної організації, але не більш лояльним щодо історії виступає таке відгалуження деконструкції-симуляції коду як реставрація: «І знов те саме прагнення стерильності. Музей Гетті, де старі картини виглядають, як новенькі – блискучі та знебарвлені, очищені від нальоту часу і дрібних тріщин, у штучному блиску показухи «rompeian fake» (англ. – помпейська старина), який їх оточує» [2, с. 100]. У цьому разі стерильність як відсутність у принципі будь-якої інформації перетворює стародавні взірці мистецтва на симулякри самих себе. Але показовим тут є не тільки цілковите стирання попередніх кодів, а й гордовита демонстрація блискучого коду сучасного симулякра. Деконструкція культурних кодів, здійснена за таким принципом, яскраво відображається у культурі сучасної Америки: «Ніколи не пізно відродити свої джерела. У цих джерелах доля американців: позбавлені історичного початку, вони отримують його, зробивши всі речі безсмертними шляхом їх відновлення (цю скам'янілість, над якою природа працювала мільйони років, сьогодні вони миттєво отримують у своїх музеях). Щоправда, концепція американських музеїв набагато ширше, ніж у нас. Все заслуговує на зберігання, бальзамування, реставрацію. Все повинно народитися наново, цим одвічним народженням симулякра» [2, с. 109–110].

Досить специфічним різновидом музейного архівування, бальзамування та реставрації культурних кодів виступає кінематограф, своєрідність якого у цьому контексті становить те, що він зберігає тільки деконструйовані коди та симулякри. Отже, актуалізація деконструйованого коду в соціокультурному просторі радикально змінює формулювання запитання: «Як реальність відображена у кінематографі?» втрачає актуальність, трансформуючись у запитання: «Як кінематограф відображений у реальності?». Така постановка питання вже сама собою натякає на формування широкого спектра проблем, пов'язаних із деконструкцією стереотипів та перцептивних моделей, а також на новітні принципи дії соціокультурних механізмів і дискурсивних практик, пов'язаних з їх актуалізацією. Тепер симулякр структурує реальність, а не навпаки: «Особливе вчарування Америки полягає у тому, що за межами кінозалів кінематографічною є й уся країна. Ви дивитися на пустелю так само, як дивитесь вестерн, на метрополії – як на екран знаків та формул. Таке ж відчуття виникає, коли виходиш із італійського чи голландського музею й опи-

няєшся у місті, яке здається відображенням цього живопису, ніби то він породив його, а не навпаки» [2, с. 127].

Марною, але все ж таки спробою повернення до природного можна вважати процес демузеєфікації. Наголошуючи на тому, що демузеєфікація є лише черговим ствердженням симулякра, Ж. Бодріяр наводить приклад із монастирем Сен-Мішель де Кукса, який був експонатом середньовічної колекції Клойстерза – відділення Метрополітен-музею у Нью-Йорку – і який планується повернути на батьківщину: «Але ж, якщо імпорт капітелей дійсно був актом свавілля і якщо Клойстерз у Нью-Йорку таки є штучною мозаїкою всіх культур (відповідно до логіки капіталістичної централізації цінностей), зворотний імпорт до первісних місць, у свою чергу, ще більш штучний: це абсолютний симулякр, який наздогнав «реальність», здійснивши повний оберт» [3, с. 19]. У такий спосіб операції деконструкції, виконані у зворотному напрямку, не тільки не зможуть відродити первісного смислу, а й щоразу сприятимуть збільшенню ступеня його викривлення, нівелюючи попередній досвід вдосконаленням сучасних технік.

Отже, цілковите стирання або ж деконструкція культурних кодів культивують різномірні генерації симулякрів, що досить плідно утворюють у реальному свої коди та серії, до яких, безперечно, належать і симулякри цінностей: «У сучасній кризі цінностей весь світ врешті-решт звертається до культури, яка насмілилася шляхом сенсаційного перевороту разом матеріалізувати ці цінності, до культури, яка завдяки географічній та ментальній від'єднаності емігрантів могла помислити про те, аби створити в усіх відношеннях ідеальний світ; не треба, до того ж, нехтувати фантазматичним висвітленням усього цього у кіно» [2, с. 151]. Таким чином, проблема наслідування природного, зруйнувавши межі мистецьких практик, на сучасному етапі актуалізується вже як спосіб функціонування суспільства, підносячи якість штучності на вищий щабель та вкладаючи у неї креативний потенціал природного, який парадоксальним чином упорядковується ідеальною, стерильною та штучною системою, зокрема кодом: «Наприклад, згідно з Ю. Лотманом, код психологічно орієнтує нас на штучну мову та певну ідеальну модель мови (а також «машинну» модель комунікації), тоді як «мова» несвідомо викликає в нас уявлення про історичну протяжність існування; якщо код не передбачає історії, то мову, навпаки, можна інтерпретувати як «код плюс його історія»» [11, с. 486]. У такий спосіб панування коду з його штучною умовністю просто позбавляє сенсу історію з її досвідом, який замінюється симулякрами, серіями та деконструкціями: «Ось так історія з тріумфом входить у кінематограф після своєї смерті (термін «історичний» зазнав такої самої долі: «історичний» момент, «історичний» пам'ятник, «історичний» конгрес, «історична» особа

вже цим самим позначаються як скам'янілості). Її реінвестування не має цінності усвідомлення, а лише ностальгії за втраченою референцією» [3, с. 67–68]. Якщо штучне стверджує себе як симуляція, то симуляцію штучного та його деконструкцію можна осмислити як гіперреальне: «Нове фігуративне мистецтво є *закликом* до подібності, але водночас очевидним доказом зникнення предметів у самому їх зображенні: *гіперреального*. Предмети сяють у ньому якоюсь гіперподібністю (як історія в сучасному кінематографі), внаслідок якої вони, по суті, вже не до чого не подібні, хіба що до фігури, позбавленої подібності, до форми, позбавленої зображення» [3, с. 68].

У такий спосіб розпорошення і помноження центрів у просторі гіперреального перевершує всі сподівання децентрації, актуалізуючи центруючі елементи у стані свого повного заперечення. На перший погляд могло здатися, що постійне копіювання знака чи події повинно було відтворювати також первинний смисл, проте зміни у колективній свідомості, які закономірно відбулися протягом історичного розвитку, сприяють формуванню якісно нових культурних кодів, які деконструють елементи застарілих кодів їх включенням до нової структурної організації, надаючи їм радикально відмінного смислу та відчужуючи їх самих від себе. Отже, виникає своєрідне воскресіння історії у її гіпертрофованому варіанті гіперреального, яке є більш штучнішим, ніж штучність, більш порожнім, ніж порожнеча, більш мертвим, ніж смерть у кіно: «Складається враження, що ми маємо справу з довершеними рімейками, з надзвичайними монтажами, які є частиною радше за все комбінаторної (або мозаїчної, за Мак-Люеном) культури, з якимись великими машинами фото-, кіно-, історіосинтезу тощо, ніж із справжніми фільмами» [3, с. 69]. Таке нагромадження знаків, кодів, подій та їх симулякрів, деконструкцій і серій не ускладнює, а спрощує віднайдення смислу: «Мозаїковий підхід – «що більше, то краще» – не тільки спрощує вивчення подій, які відбуваються одночасно в слуховому полі; це – єдино придатний метод» [9, с. 66]. Отже, мозаїковий підхід, застосований як метод, сприятиме тотальному синтезуванню всіх значень з метою аналізування якісно нових опрощених смислів, що формуються.

Надскладна ризоморфна організація культури як системи, одночасно культивує процеси утворення значень на різноякісних рівнях, відповідно сприяє нестримному смислогенезу, який перевантажує систему ускладненням процесу виокремлення сутності. У такий спосіб показовим у цьому моменті є власне амбівалентна ситуація смислотворення, оскільки саме надлишкові смисли в процесі осмислення нівелюються, а значить – тяжіють до опрощення. Також має місце тенденція до уречевлення смислу та його обов'язкової репрезентації у предметно-речовій сфері: «Фотографія і кінематограф доклали чималих зусиль до того, аби секуляризувати історію, зафіксувати її

у видимій, «об'єктивній» формі, на шкоду міфам, котрі пронизували її» [3, с. 73]. Саме у контексті зубожіння і спрощення сучасної культури деконструйований код можна осмислити як останню актуалізацію останньої деконструкції міфу: «Історія була потужним міфом, можливо, останнім великим міфом, пов'язаним із несвідомим. Це був міф, який правив за основу водночас для можливості «об'єктивного» чергування подій та причин і можливості нарративної послідовності дискурсу» [3, с. 72]. В такий спосіб культура як система, працюючи за сучасної доби вже за іншими принципами організації, заснованими на деконструкції, симуляції, серіації, мозаїковості надбань попередніх систем, постійно озираючися в минуле, сприяє його надлишковому розростанню в осучаснених формах, чим стверджує децентрацію як основної концепції функціонування соціокультурних механізмів: «Наша культура марить, поза цією померлою силою, яку вона прагне анексувати, про порядок, котрий не мав би з нею нічого спільного, й вона марить про нього, тому що знищила його, ексгумувавши як *власне минуле*» [3, с. 18].

Висновки. Функціонування культури як системи актуалізується за сучасної доби переважно через деконструкцію культурних кодів, що фігурує як деконструкція знака, деконструкція правил системної організації коду, зняття межі у бінарній опозиції частина/ціле, симулякр. Абсолютна відкритість деконструйованого коду актуалізує децентрацію як базовий принцип свого функціонування як системи, що за теперішніх умов організується за нелінійними принципами, заснованими на деконструкції, симуляції, серіації, мозаїковості та ризоморфності, які сприяють амбівалентній генезі смислотворення: з одного боку наявні надлишкові смисли, а з другого – їх цілковите опрощення.

Дане дослідження дозволяє окреслити подальші перспективи щодо функціонування культури як системи та прогнозувати відповідні зміни у роботі соціокультурних механізмів і дискурсивних практик сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Нулевая степень письма / Р. Барт. – М. : Акад. проект, 2008. – 431 с. – (Философские технологии).
2. Бодрийар Ж. Америка / Ж. Бодрийар ; пер. с фр. Д. Калугина. – СПб. : Владимир Даль, 2000. – 206 с.
3. Бодрийар Ж. Симулякри і симуляція / Жан Бодрийар ; пер. з франц. В. Ховхун. – К. : Основи, 2004. – 230 с.
4. Деррида Ж. Диссеминація / Жак Деррида ; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 608 с. – (Philosophy).
5. Ділі Дж. Основи семіотики / Дж. Ділі ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка ; Філософ. фак-т ; перекл. з англ. та наук. ред. А. Карась. – 2-ге вид. – Львів : Арсенал, 2000. – 232 с.

6. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквінса та В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Основи, 2003. – 503 с.
7. Лотман Ю. Непредсказуемые механизмы культуры / Ю. М. Лотман. – Таллинн : TLU Press, 2010. – 232 с. – (Bibliotheca Lotmaniana).
8. Лотман Ю. Чему учатся люди. Статьи и заметки / Ю. М. Лотман ; предисл. П. Тороп, сост. С. Салупере, Пе. Тороп. – М. : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – 416 с.
9. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен ; пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова. – 2-е вид., переробл. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 392 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 1).
10. Махлина С. Словарь по семиотике культуры / С. Махлина. – СПб : Искусство-СПБ, 2009. – 752 с.
11. Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – 3-е изд., исправ. – Минск : Кн. Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
12. Эко У. Открытое произведение : Форма и неопределенность в современной поэтике / У. Эко ; пер. с итал. А. Шурбелева. – СПб. : Акад. проект, 2004. – 384 с.

ДЕКОНСТРУКЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ

Осипова В. Ю.

Проанализировано современное функционирование культуры как системы, специфической особенностью которой является деконструкция культурных кодов, актуализирующаяся как деконструкция знака, деконструкция правил системной организации кода, снятие границы в бинарной оппозиции часть / целое, симулякр. Полнейшая открытость деконструированного кода актуализирует децентрацию в качестве базового принципа своего функционирования как системы.

Ключевые слова: *деконструкция, децентрация, культурный код, центр, симуляция, симулякр, система, структура, ризома, постмодернизм.*

DECONSTRUCTION OF CULTURAL CODES

Osyrova V. Yu.

The article analyses contemporary functioning of culture as a system, the specific feature of which is deconstruction of cultural codes actualized as: deconstruction of sign, deconstruction of code system organization, removing of boundary in the binary opposition part / whole, simulacrum. The entire openness of the deconstructed code actualizes the decenteration as a basic principle of its functioning as a system.

Key words: *deconstruction, decenteration, cultural code, centre, simulation, simulacrum, system, structure, rhizome, post-modernism.*

УДК 1:316.4

О. В. Прудникова, кандидат філософських наук

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ

Показано, що сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником трансформації культури в інформаційному напрямку. Доведено, що сучасне інформаційне середовище є чинником, який вимагає формування нового типу культури – інформаційної. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, не просто змінюють якість і зміст життя сучасної людини, вони детермінують формування інформаційної культури.

Ключові слова: інформація, інформаційна культура, суспільство, інформаційний простір, інформатизація.

Актуальність проблеми. Інформаційні технології і системи сьогодні, з одного боку, відіграють одну з вирішальних ролей у розширенні інформаційного взаємозв'язку між соціальними суб'єктами, інтеграції суспільства у світовий інформаційний простір, а з другого – вони вже давно розглядаються як один із чинників конкурентоспроможності, що зумовлює актуальність розв'язання проблем інформаційної культури в епоху інформатизації та розвитку інформаційного суспільства.

Сучасні основні тенденції світового розвитку найбільш чітко проявляються в інформаційно-культурних процесах, які нині є неоднозначними і складними. Зараз узагалі виникає нагальна необхідність розглядати генезу буття соціального в її безпосередньому взаємозв'язку з інформаційними процесами, зокрема з розвитком інформаційної культури.

Разом з тим **аналіз останніх джерел і публікацій** свідчить про те, що незважаючи на очевидну актуальність означеної проблеми, остання ще не одержала належного висвітлення у філософській літературі. Тому **метою** статті є спроба заповнити деякі окремі прогалини у розумінні досліджуваної проблеми¹.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що розвиток соціально організованої матерії в цілому відбувається прогресивно, тому філософський аналіз інформаційної культури у даній статті розглядатиметься в контексті прогресивного техногенного розвитку соціального буття.

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР, яку здійснює кафедра культурології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Слід зазначити, що інтенсивний тип взаємодії суспільства і природи призвів до загострення суперечностей між ними, значне місце серед яких посідають соціально-екологічні суперечності. Вони являють собою суперечності між антропогенним середовищем, що має переважно техногенний характер, і живою природою. Функціонування останньої у теперішній час є головним чином адаптацією біосфери до тих змін, які вносять створені людиною техніко-технологічні системи. У результаті цього відбувається своєрідна технізація природних процесів, що фактично реалізує нові типи взаємодії суспільства і природи та приводить до значного зростання маси штучних утворень у загальному обсязі планетної речовини. Наслідком цього може стати повне заміщення природних процесів і предметів штучними, що не мають природних аналогів. Використання машинних систем і технологій в остаточному рахунку може призвести не тільки до зростання «штучності» соціуму, а й до перекручення духовної сутності самої людини. Останнє спричинено тим, що ступінь зміни власної природи людини у відомих межах адекватний рівню розвитку інформаційного середовища. Технізація та інформатизація соціокультурного буття на основі штучних процесів і явищ, хоча певною мірою і відповідають можливостям докладення трудових функцій людини як продуктивної сили для задоволення її зростаючих (переважно матеріальних) запитів і потреб, можуть призвести до дисбалансу в соціальних системах різного рівня, посилення негативного впливу інформаційних технологій на суспільство і саму людину та заміни природних основ існування інформаційно-технічними штучними основами.

Потреби людини і суспільства в інформації відрізняються досить складною структурою, що містить: потреби в підтриманні певної, відповідної «інтелектуальній» природі людини якості інформаційного середовища її перебування; потреби у подоланні та запобіганні деградуючим змінам інфосфери; потреби у виробництві та відтворенні інформації; потреби в гармонізації взаємостосунків суспільства та природи; потреби в інформатизації усіх видів людської діяльності, включаючи необхідність формування високої інформаційної культури кожного члена суспільства, тощо [1–4].

Слід зазначити, що в умовах глобальної інформатизації різноманітні інформаційні потреби не можуть бути повністю задоволеними ні на індивідуальному, ні на груповому рівні. Суб'єктом їхнього задоволення має стати суспільство в цілому. Тільки в цьому разі можуть бути житі ефективні, дієві заходи для задоволення суспільних та індивідуальних потреб у нормальних умовах життя та відтворення власної ідентичності.

На думку численних вітчизняних та зарубіжних дослідників, у рамках сучасного інформаційно-екологічного комплексу відбувається взаємодія людського суспільства, що складається з населення та культури, зокрема інформаційної, з навколишнім середовищем.

Буття людини у таких системах можна уявити як одночасне усвідомлення людьми своєї повноправної присутності та активної діяльності в зазначених підсистемах: природній (як суб'єкт і об'єкт взаємодії із природою), економічній (як виробник і споживач матеріальних благ, суб'єкт економічних відносин), політичній (як активний елемент соціуму, що взаємодіє з іншими членами суспільства для встановлення та підтримання соціальної і політичної влади та рівноваги в соціальній системі), соціокультурній (як носій певних соціальних ролей і статусу, культурних традицій, цінностей, інтересів) та етносоціальної (як носій норм, звичаїв, ознак конкретного етносу). Ці підсистеми об'єднують інформаційна культура, оскільки кожна людина існує, діє, розвивається, вступає в інформаційні комунікації з іншими людьми одночасно в усіх підсистемах. Поза якої-небудь із них її життя немислиме, у кожній з них вона є носієм певних цінностей, норм, настанов.

Підсистеми інформаційно-екологічного комплексу, взаємодіючи між собою та обмінюючись інформацією, створюють цілісне системне соціокультурне утворення. Станом системи в цілому визначається стан кожної з підсистем, а зміни в одній з підсистем неминуче приводять до змін в інших підсистемах та інформаційно-екологічному комплексі в цілому.

Інформаційно-екологічні системи, на наш погляд, виникли на певному етапі взаємодії людини, природи та суспільства, коли з'явився їхній органічний взаємозв'язок. Вони стали фактично безпосередньою відповіддю на експлуатацію певного природного середовища спеціальними техніко-технологічними системами та прийомами. Технічні інновації поліпшили людську здатність контролювати та пристосовувати природне середовище (переважно з погляду людини та суспільства) в основному для задоволення людських потреб і реалізації конкретних соціальних цілей та програм. Однак при цьому змінилися моделі поведінки особистості всередині як соціальних, так і природної підсистем. Інформаційні процеси не тільки ускладнилися, а й набули нових якостей, основним завданням яких стало не стільки пристосування соціальних систем до завдань соціального розвитку, скільки модернізація соціальних систем різного рівня, їх інформатизація. У зв'язку з цим назрів перехід від традиційної моделі оцінювання та управління розвитком соціальних систем до інформаційно-культурологічного підходу.

У зв'язку з цим актуальним завданням соціально-філософського аналізу в контексті цього дослідження є розгляд становлення «нової» людини, котра, як слушно зазначає О. Дзьобань, виступає носієм нової інформаційної культури, є суб'єктом інформаційних відносин [5]. За аналогією з характеристикою людини, даною французьким філософом Ж. О. Ламетрі, як «людини-машини» людину XXI ст., на думку Л. Скворцова, слід називати комп'ютерною, і специфіка її полягає у тому, що вона «має систематичний контакт з універсальним

інформаційним середовищем, і це радикальним чином змінює тип її ментальності – як несвідомі, так і усвідомлені реакції на події» [6, с. 35]. Проте необхідно не тільки «обійняти в ширину» пізнання людини, вбудувавши все під традиційні пояснювальні моделі, потрібно розібратися, що призводить до нової «комп'ютерної» людини, розглянути всі чинники, які відповідають за трансформацію людини. Одним з чинників стає поширення інформації за допомогою невимірно більшого числа комунікацій, які є першими проявами лавиноподібного процесу, що радикально змінює місце людини у світі. Цю думку відобразив російський дослідник І. Негодаєв, ведучи мову про характерну межу інформаційного суспільства: «Головну роль у розвитку і функціонуванні всіх сторін, сфер, аспектів суспільства відіграє знання у вигляді інформації» [7, с. 72]. Це і визначає докорінну відмінність домінуючого на сьогодні типу культури – інформаційної від домінуючих типів попередніх епох.

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником трансформації культури в інформаційному напрямку. Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані не свідомими діями її творця – людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології за допомогою структуризації інформації забезпечення її доступності, здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної та масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. В сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності [5; 8]. У теперішній час агресія і насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності [9]. Стало очевидним, як підкреслює О. Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, крім прискорення взаємообміну культур та їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей [10].

Створення сучасного світового інформаційного простору поступово висуває нові вимоги перед людиною як носієм інформаційної культури, духовно-суспільною істотою, здатною приймати виклики інформаційної цивілізації і нести відповідальність за власні дії та їх наслідки. Як зазначає Л. Овсянкіна, сучасний світ як система складних і суперечливих глобальних соціально-економічних, політичних, духовних, культурних та інформаційних взаємозв'язків активно підводить людство до вироблення нових цінностей

і світоглядних орієнтирів, необхідних для його виживання сьогодні. В епоху, коли руйнуються минулі авторитети і стереотипи, дефіцит духовності може стати серйозною загрозою для подальшого розвитку сучасної цивілізації [11, с. 224], значним деструктивним чинником для культури, що формується.

Вражаючим є прогрес комп'ютерів і телекомунікацій, які послужили тому, що маловідома технологія Інтернет перетворилася на рушійну силу переходу до мережевого суспільства. Мережева структура проникає в усі сфери життя людини і суспільства: економіку, політику та культуру і тим самим перетворює людину. Як відзначає М. Кастельс, «незважаючи на всі спроби врегулювати, приватизувати та комерціалізувати Інтернет і системи, які входять до нього, мережі комп'ютерних комунікацій, як в Інтернеті, так і за його межами, характеризуються щонайширшим розповсюдженням, багатобічною децентралізацією та гнучкістю» [12, с. 339]. М. Кастельс вважає Інтернет технологічним базисом формування нової людини. На його думку, сучасний інтернет-мислитель уподібнюється енергетичній системі й електродвигуну, бо «він здатний поставляти «інформаційну енергію» для будь-яких сфер людської діяльності» [13, с. 8].

Наступною важливою межею в «мережевій» людині М. Кастельс є трансформація простору і часу, яка також стала результатом інформаційної модернізації і розвитку комунікацій. Подолання відстані за допомогою комунікацій і швидких транспортних систем дозволяє людині проводити час спільно без просторового зближення, що робить можливим її включення в гнучкі міжтериторіальні структури, які еволюціонують у функціональні мережі взаємодії і нові культурні форми.

Особливістю культури реальної віртуальності є те, що вона утворює систему, в якій сама реальність повністю занурена у віртуальні образи. Розвиток комп'ютерних мереж веде до формування специфічних віртуальних співтовариств, при цьому спостерігається широка соціальна і культурна диференціація. Важливим антропологічним аспектом стає проблема відчуження. І. Негодаєв особливо підкреслює, що «пасивне споживання інформації формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один з одним, звужує персональний простір, спричиняє втрату міжособистісного спілкування» [7, с. 183]. Це призводить до того, формується клас професіоналів, які, управляючи зв'язками з глобальною економікою, здійснюючи їх сервісне обслуговування і контролюючи розвиток приватного бізнесу, утворюють місцеві суспільства, які живуть у новій інформаційній епосі. Але в цілому «становлення інформаційного суспільства породило канали трансляції соціокультурних норм і цінностей» [7, с. 100]. Це характерно для появи масової культури, маніпуляції свідомістю людини, що стає могутнім засобом культурогенезу.

Унаслідок цього культурологічний аспект «мережевої» людини є важливим і сприяє появі на наших очах нового типу культури як «культури суспіль-

ства епохи інформатизації» [7, с. 91]. І. Негодаєв виділяє три її рівні: звичай і традиції; сегменти культури, що забезпечують відтворення існуючих у даний час форм життєдіяльності; програму майбутніх форм життєдіяльності людей – етап, який і визначає сучасний етап розвитку культури. Необхідно також підкреслити, що «в епоху інформатизації зникає минула відмінність між матеріальною в духовною культурами» [7, с. 95], інформаційне суспільство характеризується суперечністю еволюційних процесів в культурі – наявністю як диференціації, так і інтеграції.

Висновки. Сучасне інформаційне середовище є чинником, який вимагає фундаментально нової адаптації людини, формування нового типу культури – інформаційної. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини та вироблення інформаційно-культурних. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, змінюють не просто якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам спосіб її буття у світі.

Крім того, в інформаційному суспільстві актуалізуються апробації нових моделей поведінки і реакції на певні соціальні практики та подальше застосування цих моделей в умовах уже не віртуальної, а константної реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винарик Л. С. Информационная культура в современном обществе / Л. С. Винарик, Н. Ф. Васильева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/8815/1/22.pdf>.
2. Бех Ю. В. Розробка філософських засад загальної теорії управління як потреба інформаційного суспільства: актуальність, стан та перспективи вирішення / Ю. В. Бех // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. 2012. – Вип. 59. – К. : «ІН-ТАС». – С. 59–69.
3. Стрихарь А. В. Информационное общество: проблема развития личности и современное образование / А. В. Стрихарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pws-conf.ru/nauchnaya/lss-2006/369-problemy-obrazovaniya-v-sovremennom-obshchestve/>.
4. Соціологія особистісної ідентичності в просторі права : монографія / К. Ю. Богомаз, М. С. Конох, Ю. С. Кравцов та ін. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2009. – 184 с.
5. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
6. Скворцов Л. В. Информационная культура и цельное знание / Л. В. Скворцов – М. : ИНИОН, 2001. – 288 с.
7. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев – Ростов-н-Д : Изд. центр ДГТУ, 1999. – 246 с.
8. Дзьобань О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук, за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. – Х. : Майдан, 2011. – 244 с.

9. Пилипчук В. Г. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань // Освіта регіону. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.
10. Жидкова О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды / О. О. Жидкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
11. Овсянкіна Л. А. Філософський аналіз ролі духовних цінностей у розвитку сучасної цивілізації / Л. А. Овсянкіна // Гілея: наук. вісн. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (№ 9). – С. 224–229.
12. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс : пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : Гос. ун-т. Высш. школы экономики, 2000. – 606 с.
13. Кастельс М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс : пер. с англ. А. Матвеева, под ред. В. Харитоновой. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 327 с.

ИНФОРМАЦИОННАЯ КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО БЫТИЯ

Прудникова Е. В.

Показано, что современные технологии, включаясь в среду общественных отношений, становятся важным фактором трансформации культуры в информативном направлении. Доказано, что современная информационная среда является фактором, требующим формирования нового типа культуры – информативной. Информационные технологии, став стержнем современной цивилизации, не просто изменяют качество и содержание жизни современного человека, они детерминируют формирование информативной культуры.

Ключевые слова: информация, информативная культура, общество, информативное пространство, информатизация.

INFORMATIVE CULTURE IN THE CONTEXT OF INFORMATIVE STAGE OF DEVELOPMENT OF SOCIAL LIFE

Prudnikova Ie. V.

It is rotined that modern technologies, included on public relations, become the important factor of transformation of culture in informative direction. It is proved, that a modern informative environment is a factor, requiring formings of new type of culture – informative. Information technologies, became the bar of modern civilization, change quality and maintenance of life of modern man not simply, they determination forming of informative culture.

Key words: information, informative culture, society, informative space, informatization.

УДК 316.75:340.12

В. М. Корабльова, кандидат філософських наук, доцент

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА В УКРАЇНІ: ІДЕОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ

Розглянуто процес інституціоналізації філософії права як наукової та навчальної дисципліни в сучасній Україні. Досліджено зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на цей процес. При цьому увагу акцентовано на евристичному і цивілізаційному потенціалах філософії права, її світоглядній функції та метапарадигмальному статусу в системі правознавства. Стверджується, що саме філософсько-правова компонента юридичної освіти та практики перетворює законознавство на правознавство, сприяє подоланню інструментально-цинічно-дискурсивного підходу до права.

Ключові слова: *філософія права, інституціоналізація, дискурсивна практика, феноменалізація права, легізм, інструментальний підхід, гуманізація права, метапарадигмальний статус, права людини.*

Актуальність проблеми. Останні декілька десятиліть філософія права в Україні переживає справжній ренесанс: вона реконститується як окрема наукова та навчальна галузь з усіма супутніми інституціональними ознаками [1]. Це відбувається у загальному контексті розриву із тоталітарним минулим та спроб відродження дорадянської наукової традиції. Подекуди вони мають дещо штучний і декларативний характер, навіюючи асоціації з масовим присвоєнням розмаїтих дворянських титулів носіям радянської ментальності. Насправді ж за зовнішніми, декоративними проявами мають вибудовуватися традиція, з'являтися глибина, змістовність. На тлі масового перепрофілювання кафедр надто поспішними видаються відмови досвідчених науковців від постулатів марксизму-ленінізму на користь синергетики та постмодернізму. Окреслений загальнонауковий контекст, безумовно, позначається й на пострадянській теоретико-правничій царині, в якій – через відмову від однозначного панування легізму та етатизму – починає утверджуватися філософія права.

Мета статті – дослідити інституціоналізацію філософії права в сучасній Україні як пострадянський гуманітарний проект, виявити його ідеологічні підстави, окреслити межі та евристичний потенціал. Відповідно, об'єктом дослідження постає філософсько-правовий дискурс у сучасній Україні. Предмет дослідження – евристичний потенціал пострадянської української філософії права.

Зважаючи на значну кількість дисертаційних досліджень – кандидатських і докторських – з філософії права, дана тема є описово достатньо повно розкритою, адже усі дослідження містять (за вимогами ВАК України) теоре-

тичну реконструкцію філософсько-правового дискурсу – світового та власне українського – за конкретною проблемою та в цілому. Окремо слід відзначити систематичну роботу в цьому напрямку В. Бігуна, який узагальнює та оприлюднює інституціональні здобутки української філософії права на власному сайті [11] та в наукових публікаціях [1]. Разом із тим дана стаття має конкретну практичну мету – на сучасному українському матеріалі довести актуальність та вагоме значення філософії права як наукової та навчальної дисципліни. Зазначена мета почасти зумовлена скептичним ставленням з боку правничого загалу (як студентів, так і науковців) до філософії як такої та соціогуманітарної царини в цілому, а також скороченням цього сегменту навчальних планів державними інституціями в контексті впровадження Болонської системи.

Виклад основного матеріалу. Формальний бік справи має такий вигляд. У 1996 р. наказом ВАК України (від 3 березня 1997 р. № 86) до «Переліку спеціальностей наукових працівників» було введено спеціальність 12.00.12 – «філософія права», причому водночас легалізується її принципово міждисциплінарний характер: за цією спеціальністю присуджуються наукові ступені як з юридичних, так і з філософських наук. Згодом у Національній академії внутрішніх справ України створюється спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій [1, с. 201]. Незабаром провідні вищі навчальні заклади юридичного профілю стають і осередками розвитку філософії права: вже Національна академія внутрішніх справ, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Київський університет права НАН України, Одеська національна юридична академія, а також «класичні» університети з потужними юридичними факультетами (КНУ імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», ЛНУ ім. І. Франка тощо). З одного боку, інституціоналізація нового наукового напрямку є наслідком спільних зусиль окремих учених-пасіонаріїв, які уможливили це, долаючи інерційний спротив системи, а з другого – будь-яка інституціоналізація створює нову соціальну підсистему – конвеєр із продукування наукових кадрів. Це закономірний сценарій розвитку науки новітнього часу, однак важливо не забувати про первинний імпульс, зберігати «живий вогонь пульсуючої наукової думки». Дійсно, формальні заходи не гарантують змістовного наповнення, і коли пасіонарії відходять убік, галузь може зазнавати внутрішніх трансформацій, мутацій та маніпулятивних впливів.

З одного боку, здобутки є суттєвими, а з огляду на строки реалізації, навіть вражаючими. Крім підготовки дисертацій, які не тільки забезпечують вітчизняну науку кваліфікованими кадрами, й ідейно збагачують інтелектуальний простір, започатковано спеціалізований часопис («Проблеми філософії пра-

ва»), виходять друком підручники, навчальні посібники, монографії, що містять результати найновіших досліджень, відбуваються конференції, «круглі столи» та інші наукові заходи різних рівнів, налагоджено міжнародні зв'язки: так, Всеукраїнська асоціація філософії права і соціальної філософії (2002 р.) увійшла до відповідної Міжнародної асоціації (IVR), з якою підтримує активні зв'язки та проводить спільні заходи тощо. З другого боку, спостерігаються певна замкненість та самодостатність філософсько-правової «тусовки», її окремішній статус щодо правничої та філософської спільноти.

Є низка симптомів, що викликають певне занепокоєння. Так, обсяг філософії права як навчальної дисципліни є не виправдано малим порівняно з іншими базовими дисциплінами (насамперед теорією держави і права), а її змістове наповнення суттєво диференціюється залежно від лектора та наукової школи, яку він репрезентує. Те, що легізм як тип праворозуміння міцно вкорінений у науковій та повсякденній свідомості, є цілком закономірним – з огляду на нещодавнє авторитарне минуле. Але те, що він *відтворюється* через систему освіти, прививаючи дещо однобічне і навіть спотворене праворозуміння новому поколінню правників, є справді тривожним симптомом. Уже сама традиція розгляду засадничих положень юриспруденції в межах курсу «теорія держави і права» свідомо та підсвідомо закріплює асоціацію феномена права виключно з державним апаратом, владними інституціями. Як слушно зазначає М. Братасюк, це призводить до заполітизованості та дегуманізації юридичного мислення і світогляду майбутніх юристів [2, с. 57]. У КНУ імені Тараса Шевченка існує кафедра теорії *права і держави*: з одного боку, інверсія усередині усталеного словосполучення натякає на пріоритет, верховенство права, а з другого – зберігається цей зв'язок, що підтверджує взаємозумовленість юридичної та державної сфер. Доволі симптоматичним є переклад словосполучення «філософія права» англійською мовою (наприклад, у статуті Всеукраїнської асоціації філософії права і соціальної філософії) – «Legal Philosophy» (філософія закону), а не, скажімо, «Law Philosophy» (філософія права) [11].

У сучасній системі юридичної освіти в Україні право викладається переважно у двох ракурсах – *історично* (генеалогічно) та *інструментально* (правозастосування). У фаховій практиці додається ще один аспект – *дискурсивний*: як про право *треба говорити* публічно. Усе це робить представників юридичної галузі в кращому разі *законознавцями*, а не *правознавцями*, правниками. Опанування того, **як** виникло право і **які** його історичні та сучасні *нормативні* репрезентації (втілення), оминає увагою важливі питання – **чому** так і **як має** бути? – що почасти і становить предмет філософії права.

Опанування правничої професії налаштовує на чіткість, однозначність, формалізованість і конкретику, що навіює зверхньо-зневажливе ставлення до

мультипарадигмальної соціогуманітарної царини як до «беззмістовних вправ у майстерній словесності». Наприклад, у моїй викладацькій практиці зустрічаються випадки, коли, демонструючи різні підходи до розв'язання якихось проблем, я одержую запитання від студентів – майбутніх юристів: «А як правильно?» Подібна налаштованість на однозначне сприйняття інформації та витлумачення поліваріантності як недоліку і свідчення недорозвиненості певної дисципліни закріплює світоглядний догматизм. Складається парадоксальна ситуація: прагнучи прищепити фахові навички та знання, «з користю витратити навчальний час», переважний акцент у юридичній освіті роблять на вивченні чинних нормативних актів, які постійно змінюються, іноді достатньо радикально. Неодноразово вже готові дисертації з правничої проблематики поверталися на доопрацювання у зв'язку із прийняттям нових кодексів, законів та підзаконних актів. Хіба не абсурдним виглядає подібний біг по колу? Навіть послідовні юридичні позитивісти (наприклад, Г. Кельзен) визнавали незвідність права до його нормативних проявів, то чому ж ми продовжуємо прищеплювати розуміння права як системи норм, установлених чи санкціонованих державою? Феноменалізація права, відмова від пошуків його сутності призводять до виведення аксіологічного критерію за межі правової царини, емансипацію права від ціннісної сфери, а отже, нівелюється деонтологічний вимір права: сукупність наявних норм і є право, а питання відповідності належному підміняється питанням ієрархічної супідрядності, несуперечливості норм, у кращому разі – питанням їх легітимності.

Очевидно, що змістовне наповнення філософії права як наукової та навчальної дисципліни залишається доволі дискусійним. Показовими є назви публікацій у спеціалізованих періодичних виданнях: «Об'єкт і предмет філософії права» [8], «Філософія і право» [6], «Право у дзеркалі філософії» [7], «Філософія права в системі юридичних наук» [10], «Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права)» [4] тощо. Подібні назви статей свідчать про неусталеність наукової галузі, втім, те, що зазвичай фігурує як підрозділи підручників, має наперед бути обговорене в суто науковій площині. І доки легістсько-етатистські настанови домінуватимуть у науковому середовищі, філософія права залишатиметься факультативною дисципліною «для загальної ерудиції», подібно до того, як дискурс прав людини є проектом «на замовлення», «на експорт» – для Єврокомісії, інструментальною практикою для досягнення конкретних політичних цілей.

Видається, подолання етатистських поглядів у студентів має відбутися через руйнування легістського світогляду викладачів. Наука завжди є авангардом освіти, головне тут – не втрачати з'єднувальну ланку, що забезпечує

впровадження найновіших наукових досягнень у навчальний процес. З точки зору науки сучасні українські філософсько-правові розробки постають цікавими, автентичними, співзвучними часу. Тут слід зазначити і вітчизняні концепції інтерсуб'єктивістського стибу, зокрема феноменологічні розвідки, і соціоцентричні теорії, і спроби осягнення права крізь призму постмодерністської критики соціального тощо. Разом із цим далеко не всі наукові здобутки відображаються в навчальних планах – через низку причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Почасти це відбувається й тому, що масова освіта як частина проекту Просвіти вимагає суттєвих трансформацій з урахуванням реалій і потреб інформаційного суспільства. А зважаючи на засадничий статус філософії як метанауки, що задає парадигми науковому знанню в цілому та зберігає свою важливу методологічну функцію щодо конкретно-наукового знання, докорінні зміни у філософії права вимагатимуть відповідних змін у всьому корпусі правничих навчальних дисциплін. І освіта як соціальна структура в даному аспекті може проявляти свою інерційність та несприйнятливність до радикальних трансформацій. Хочеться лише зазначити, що в сучасних умовах, коли інформація застаріває та втрачає актуальність надзвичайно швидко, головне призначення освіти (особливо вищої) – не надати конкретне знання, а створити його загальну структуру та навчити самостійно її наповнювати новою інформацією. І в цьому сенсі важко переоцінити метанауковий статус філософії права.

Гуманістичний сенс права має бути досягнутий майбутніми правниками саме через філософію права. Це нібито клятва Гіппократа для правників. Вона не завадить у майбутньому бути затребуваними та успішними, але може убезпечити від того, аби стати жертвами системи. Сучасні події наочно демонструють, що закони змінюються разом із владою. У такому контексті неочевидний наддержавний характер права. Без перебільшення можна зазначити, що курс філософії права в системі юридичної освіти є щепленням проти позитивізму (у науковому плані) та догматизму (у світоглядному).

Філософія права є апріорі маргінальною, межовою сферою, спільною для філософів і правників. Видається, що інтелектуально легший шлях пролягає від філософії, адже структури мислення, іманентно притаманні філософії, проектуються на площину права. Втім, більш евристичною, важливою та корисною вона є все ж для правників, які мають зробити інтелектуальний рух до всезагального, перейти від «юридичного ремесла» до «елегантної юриспруденції» (Г. Гуго) – до речі, з тим, аби повернутися до ремесла на новому рівні сприйняття. А перше враження правників, які стикаються із філософськими текстами – «багато води», розпливчатість, неконкретність – є не недоліком, а свідченням первинності останніх щодо інших, більш формалізова-

них. Ніщо нове не з'являється одразу в формалізованому вигляді. Соціальному передує культурне. Живе, нове, невловиме, іноді навіть невербалізоване затверджується, формалізується, інституціоналізується. Тому для того, аби зазирнути углиб, під поверхневий шар, треба позбавитися стереотипу однозначності. Досвід спілкування з дітьми наочно демонструє, що для невідомого слухача ми намагаємося подати складну інформацію спочатку спрощено, однозначно, проте при цьому втрачаються важливі смислові нюанси. Подібним чином, перефразовуючи Гегеля, зазначимо, що справжня філософія права не може бути ні простою, ні легкою, ні однозначною. Але це жодним чином не означає, що від неї треба відмовитися. Лише йдучи від основ, можна дозволити собі розкіш випрацьовувати власну думку щодо складних феноменів.

У сучасних умовах дуже важливо, аби філософія права була не тільки механізмом соціальної мобільності, «кар'єрним ліфтом», інструментом досягнення кон'юнктурних особистих цілей, а й засобом реформування саме правничої галузі. Особливе занепокоєння викликає захоплення концептом «прав людини». Як зазначає М. Фуко, дискурс – це практика, що постійно створює об'єкти, про які вона говорить [9, с. 112]. У цьому контексті хочеться, аби дискурс прав людини не став річчю-у-собі, кінцевою метою якого є сам процес говоріння. Концепт «права людини» сьогодні перетворюється на «слово-ласку» (М. Пей) – слово з вихолощеним змістом, використання якого має ідеологічний характер – нарівні із «демократією», «свободою», «справедливістю». Тому вкрай важливо, аби дискурсивні практики не замикалися в собі, а зберігали зв'язок із суспільно-політичним праксисом, реалізовувалися у практичній площині.

Повертаючись до проблеми, поставленої в назві даної публікації, звернемося до глобального соціально-політичного контексту. Незважаючи на певні скептичні оцінки, науковий мейнстрім сьогодні визнає процес глобалізації як визначальний чинник макросоціальних процесів. При цьому одним із вимірів глобалізації є ідеологічний: її можна витлумачити як поширення євроатлантичних культурних патернів і цінностей. Зважаючи на те що концепція прав людини є складовою новоевропейського проекту Просвіти і ґрунтується на індивідуалістичній, ліберальній ідеології, виникають питання щодо правомірності її універсалістських претензій. Разом із тим, глобалізація дискурсу прав людини цілком закономірно вписується у загальний проект експансії євроатлантичних ідеологій. Міжцивілізаційне становище України – між Заходом і Сходом як цивілізаційними метамоделями, з-поміж іншого, гостро ставить вибір між західноєвропейським індивідуалізмом і східним комунітаризмом. Вибір є неоднозначним, утім, українська ментальність суттєво відрізняється від близької їй російської хрестоматійним «моя хата з краю», що, крім, пасивної світоглядної позиції, створює передумови для імплементації ліберальної доктрини.

У цьому контексті дивним чином збіглися вектори дії теорії та практики. З одного боку, у соціогуманітарному знанні в системі координат модерн – пост-модерн відбувається метапарадигмальний зсув від макро- до мікрооптики: від первинності, онтологічної переважності систем та структур до концентрації на людині як джерелі, витoku соціальних феноменів. Людиновимірність знання, накладена на гуманістичний вимір права, створює потужний філософсько-правовий тренд, який полягає у розгляді права як способу людського буття [5] з наголосом на людиномірності права та антропологічних підставах права.

Висновки. У правничій царині необхідно змістити акценти з «поганого коментування поганого законодавства, безпорадного узагальнення правозастосувальної практики» [3, с. 4] на висвітлення належного, причому не *культурологічно-компаративно* (орієнтування на зарубіжні зразки), а *ейдетично* – через вияв іманентної сутності права. В освітній царині це має позначитися на легітимації філософії права не як факультативної, а як метатеоретичної, засадничої дисципліни (принаймні, нарівні із теорією держави і права). У науковій площині має відбутися зрушення: від «мовних ігор» до науково обґрунтованих дій, аби дискурсивні практики ставали менше дискурсом, а більше практикою. Для розбудови правової держави в Україні інструментального (Г. Горкгаймер) та цинічного (П. Слотердайк) підходів до права недостатньо, потрібно ще випрацювати практичний розум у кантівському витлумаченні. Інструментальне розуміння права сприяє затвердженню права не як міри свободи, а як привілею, в контексті якого правники тлумачаться як каста обраних. У повсякденній свідомості це відбивається в іронічному твердженні: незнання закону не звільняє від відповідальності перед ним, а знання – звільняє. Тому правова реформа має відбутися насамперед не на *нормативному*, а на *ментальному* рівні: саме через зміни світогляду, правової культури населення торується шлях до правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бігун В. С. Філософія права в Україні (1990-2005): здобутки і перспективи / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 200–206.
2. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 54–59.
3. Керимов Д. А. О предмете и функциях философии права / Д. А. Керимов // Теория государства и права. Философия права: матер. конф. / Марий. гос. ун-т. – Йошкар-Ола, 1999. – С. 4–5.
4. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М. І. Козюбра // Проблеми філософії права. – 2003. – Том I. – С. 27–32.

- Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
- Пазенок В. С. Філософія і право / В. С. Пазенок // Проблеми філософії права. – 2008–2003. – Т. I. – С. 52–55.
- Селіванов В. М. Право у дзеркалі філософії / В. М. Селіванов // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 67–71.
- Сливка С. С. Об'єкт і предмет філософії права/ С. С. Сливка // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 42–48.
- Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; пер. с франц. – СПб. : Изд. центр «Гуманитарная академия», 2004. – 416 с.
- Шишко В. В. Філософія права в системі юридичних наук / В. В. Шишко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 44–47.
- ЮрСлава / Персональний сайт Славіка Бігуна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bihun.in.ua.

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА В УКРАИНЕ: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ

Кораблева В. Н.

Рассмотрен процесс институционализации философии права как научной и учебной дисциплины в современной Украине. Исследованы внешние и внутренние факторы, влияющие на данный процесс. При этом внимание акцентировано на эвристическом и цивилизационном потенциалах философии права, ее мировоззренческой функции и метапарадигмальном статусе в системе правоведения. Утверждается, что именно философско-правовая компонента юридического образования и практики превращает законоведение в правоведение, способствует преодолению инструментально-цинично-дискурсивного подхода к праву.

Ключевые слова: философия права, институционализация, дискурсивная практика, феноменализация права, легизм, инструментальный подход, гуманизация права, метапарадигмальный статус, права человека.

PHILOSOPHY OF LAW IN UKRAINE: IDEOLOGICAL BASES

Korabljova V. M.

The article investigates the process of institutionalizing philosophy of law as a scientific and academic discipline in modern Ukraine; it deals with internal and external factors affecting the process. It emphasizes the heuristic and civilizational potential of philosophy of law, its ideological function and metaparadigmatic status in the system of jurisprudence. It is proved that philosophy of law within juridical education and practice turns legal science into jurisprudence; it helps overcoming the instrumental, cynical and discursive approach to law.

Key words: philosophy of law, institutionalization, discursive practice, phenomenization, legism, instrumental approach, humanization of law, metaparadigmatic status, human rights.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.5+342.7

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Обґрунтовано доцільність використання категорії «механізм захисту прав людини». Розглянуто головні теоретичні підходи до визначення механізму захисту прав людини. Встановлено особливості механізму захисту прав людини в сучасних суспільствах. Розглянуто структуру механізму захисту прав людини та деякі напрямки оптимізації його діяльності.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, механізм захисту прав людини, правова держава.

Актуальність проблеми. Становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства, будівництво демократичної, правової держави безпосередньо пов'язані з реальним забезпеченням прав і свобод людини. Саме тому права людини в сучасній державі неможливо уявити без належним чином урегульованої і ефективно діючої системи їх захисту. Невипадково, що ідею визнання непорушної єдності правової держави, прав людини та їх захисту відображено в підсумковому документі «Конференції з людського виміру НБСС» (Копенгаген, 1990), в якому записано: «Правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує не тільки регулярність і послідовність у досягненні і підтриманні демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні і повному прийнятті вищою цінністю людську особистість та гарантування цього установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повний прояв» [1, с. 653]. Конкретизуючи цю ідею, один із провідних фахівців у сфері теорії прав людини О. Лукашева відзначає, що «права людини не реалізуються автоматично навіть за сприятливих умов. Тому необхідні зусилля і навіть боротьба людини за свої права і свободи, які

повинні органічно включатися в систему заходів, що складають у єдності механізм захисту прав людини» [2, с. 6].

Таким чином, можна констатувати, що зміст співвідношення між правовою державою й особистістю в сучасному суспільстві визначається не тільки обсягом прав і свобод, а й рівнем їх забезпечення та захисту. Звідси й випливає загальноновизнана теза про важливість і першочергову практичну необхідність наукового дослідження проблем правозахисного аспекту прав людини, який у відокремленому і гранично узагальненому вигляді являє собою механізм захисту прав людини.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблему захисту прав і свобод людини не можна віднести до недостатньо вивчених у юридичній науці. Питання забезпечення і захисту прав людини розкриваються в працях таких вітчизняних дослідників, як В. Ісакова, В. Бігун, С. Боднар, В. Васильчук, Н. Гайворонюк, Д. Гудима, С. Добрянський, М. Козюбра, А. Кучук, С. Максимов, П. Рабінович, Ю. Разметаєва та ін. Різні аспекти прав людини і їх захисту на рівні дисертаційних досліджень були розглянуті Д. Кутомановим, О. Мірошніченко, С. Морозом, О. Пушкіною, О. Роговою, О. Шило й ін.

Значну увагу проблемі прав людини та їх захисту приділяли й російські дослідники. Так, загальнотеоретичним питанням захисту прав людини, а також різним аспектам їх правового регулювання присвячено роботи таких науковців, як С. Алексєєв, П. Анісімов, В. Баранов, А. Бережнов, Н. Витрук, В. Горшенєв, Б. Железнов, М. Задніпровська, О. Єремєєва, В. Карташкін, О. Коршунова, В. Кучинський, О. Лукашева, А. Малько, Г. Мальцев, Н. Матузов, О. Мордовец, В. Нерсесянц, М. Папієв, М. Пучкова, Т. Радько, І. Ростовщиков, О. Снежко, В. Сорокін, В. Туманов, Т. Шубіна, Ф. Фаткулін, А. Юнусов, Л. Явич та ін.

Разом із тим існує необхідність у додатковому теоретико-методологічному дослідженні механізму захисту прав людини в демократичній державі, оскільки окреслена проблема повною мірою ще не розроблена.

Формулювання цілей. Для досягнення цілей дослідження необхідно розглянути основні теоретичні підходи до визначення механізму захисту прав людини, визначити структуру й особливості механізму захисту прав людини в сучасних суспільствах, а також деякі напрямки щодо оптимізації його діяльності.

Дослідження будь-якого соціального явища, у тому числі правового, має бути комплексним – це одна з фундаментальних вимог сучасної науки, що передбачає розгляд досліджуваного об'єкта з боку як його історичного розвитку, так і його сутності, структури, типології, механізмів розвитку й функціонування. Тому не випадково, що в юридичній літературі останніх років,

присвяченій проблематиці прав людини, намітився сталий інтерес до аналізування механізму захисту прав людини. На думку одного з провідних фахівців у галузі прав людини П. Рабіновича, «права людини здійснюються через певні механізми їх здійснення й забезпечення» [3, с. 29].

У юридичній літературі немає однозначного підходу до розуміння поняття «механізм захисту прав людини», хоча у рамках різних юридичних концепцій вже робилися спроби визначити сутність механізму захисту прав людини. Так, російський правознавець І. Ростовщikov розглядає механізм захисту прав людини через діяльність правоохоронних органів [4, с. 46]. На думку М. Пучкової, механізм захисту прав людини – це насамперед комплекс погоджених дій особистості і суб'єктів стосовно забезпечення прав особистості [5, с. 46]. Т. Нуркаєва ототожнює механізм захисту прав людини із системою їх гарантій [6, с. 7].

Є свої оригінальні підходи до механізму захисту прав людини й у інших дослідників – Б. Железна, О. Єремєвої, О. Мордовец, О. Снежко та ін.

Така поліваріантність підходів до механізму захисту прав людини ускладнює його пізнання, а головне, створює серйозні труднощі в забезпеченні і гарантуванні прав особистості у складних, динамічних умовах розвитку сучасного суспільства. Тому мета статті – проаналізувати основні підходи до механізму захисту прав людини, а також визначити найбільш важливі елементи його структури.

Вклад основного матеріалу. Термін «механізм» (англ. *mechanism*; нім. *Mechanismus*) запозичено з галузі техніки, де він означає сукупність передавальних пристроїв, що перетворюють дію (рух) одного тіла в дію (рух) іншого, а також спосіб їх поєднання [7, с.797]. Стосовно суспільства поняття «механізм» уперше було введено О. Контом для пояснення цілісності і життєздатності суспільства як «соціального тіла». На його думку, кожне суспільство має свій соціальний механізм, що забезпечує його виживання і розвиток [8]. Надалі концепцію соціального механізму в різних інтерпретаціях відображено в працях практично всіх класиків соціології (Г. Спенсер, Є. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Веблен, К. Маркс, Т. Парсонс та ін.).

Орієнтація на виявлення соціальних механізмів, що характеризують різні сторони громадському життю, була притаманна працям радянських соціологів (А. Вишневський, Т. Заславська, Л. Корель, Л. Косалс, А. Кочетков, Ю. Розенбаум, В. Рассохин, Р. Ривкіна, Р. Хакімова та ін.). Коло розв'язуваних за допомогою даної категорії наукових завдань досить широке. Зокрема, з початку 1980-х років розроблялися такі проблеми, як виявлення механізмів соціального управління, демографічного розвитку, стимулювання праці,

формування міграційних орієнтацій, соціально-економічного розвитку регіону, соціального механізму розвитку економіки тощо.

У теперішній час у суспільних науках під соціальним механізмом, як правило, розуміється «взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки та ін., за допомогою якої забезпечується функціонування соціальної системи» [9], або «самодостатній засіб регулювання суспільно значущих відносин, що виражаються у взаємодії між групами та спільнотами людей, елементами соціальної структури, різними сторонами соціальних процесів у суспільстві» [10].

Наведені визначення дають змогу зробити висновок про те, що соціальний механізм має інституціональні властивості, а отже, властивості стійкості і системності, тобто з його допомогою регулюються діяльність соціальних груп, а також соціальні процеси. Важливо також відзначити, що соціальний механізм має суб'єктивний вимір, являючи собою продукт активності соціальних груп. Утворюючи об'єктивну реальність для соціальних акторів, конкретний «профіль» соціального механізму виступає чинником розвитку всього суспільства. Отже, для характеристики соціального механізму вихідним пунктом є структурна організація системи. Причому при дослідженні механізму розгляд структури має бути доповнений розглядом способів передавання і трансформації впливу одного елемента суспільства на інший.

При використанні поняття «механізм» під час вивчення соціальних явищ необхідно також мати на увазі, що на відміну від технічних пристроїв об'єкти соціального пізнання становлять системи, в яких поряд зі стаціонарними елементами є й рухомі, процесуальні елементи. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, бо вона характеризується розташуванням елементів не стільки в просторовому вимірі, скільки в часовому – у вигляді ступенів або фаз, що змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, як з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої і готуючи перехід до наступної стадії.

Поняття «механізм» глибоко і змістовно характеризує динаміку соціальних процесів у суспільстві, оскільки передбачає не тільки виділення структурних і технологічних моделей, що встановлюють зв'язок і порядок черговості елементів-ступенів. Включаючи поняття технології, механізм ще й розкриває динаміку, форми та методи переходу від одного ступеня до іншого, безпосередньо підводячи до загального аналізування функціонування системи [11, с.164–165].

Викладене повністю стосується і механізму захисту прав людини, який у свою чергу здатний активно впливати на динаміку інших соціальних процесів і який унаслідок цього займає особливе становище в сучасній правовій

державі. Дійсно, правова держава, яка бере на себе зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод людини, задоволення її потреб та інтересів, зобов'язана створювати ефективні механізми для їх забезпечення, що у свою чергу зміцнює фундамент держави і створює умови для формування громадянського суспільства.

Незважаючи на свою безумовну актуальність, категорія «механізм захисту прав людини» в юридичній літературі до останнього часу не була належно осмислена, а ті дослідження, які проводилися, не мали системного характеру. Досить часто проблема механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина зводилася до аналізу функцій, принципів і діяльності не пов'язаних між собою держави і суспільства, тобто економічні, політичні, ідеологічні та правові компоненти виділялися і розглядалися самостійно, не у взаємозв'язку, що негативно впливає на всю систему заходів стосовно забезпечення прав і свобод людини в суспільстві.

Багато вчених, які досліджують механізм захисту прав і свобод людини, розкривають лише його структуру, тобто внутрішнє обладнання системи, не аналізуючи процес здійснення такої діяльності, сама дія в такому разі лише мається на увазі.

Наприклад, російський дослідник О. Снежко вважає, що конституційний механізм захисту прав і свобод являє собою певну систему органів, засобів, закріплених у конституції держави, що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини і громадянина. На його думку, конституційний механізм складається із двох елементів: системи державних органів, за допомогою яких кожний може захистити свої права і свободи, та засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінальних-правових та ін.) [12, с. 5–6].

Інший російський юрист Б. Железнов у механізмі державного захисту прав і свобод людини і громадянина виділяє:

1) відповідні норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, сімейного, екологічного та інших галузей права. При цьому норми інших галузей права, по-перше, впливають із норм конституційного права; по-друге, самі норми конституційного права, що закріплюють статус людини і громадянина, реалізуються через норми інших правових галузей;

2) регульовані нормами права суспільні відносини у сфері державного захисту прав і свобод. Ці відносини існують практично в усіх сферах життя суспільства. Вони складаються між індивідом, громадськими об'єднаннями, національними та іншими соціальними структурами, з одного боку, і державою – з другого;

3) гарантії прав людини і громадянина [13, с. 28].

На думку В. Гоймана, механізм забезпечення прав людини являє собою «комплекс взаємопогоджуваних заходів матеріально-технічного, організаційно-управлінського, ідеологічного (соціально-політичного) та спеціально-юридичного характеру, здійснюваних державою, її органами та посадовими особами, що й мають своїм призначенням забезпечити: реальну чинність закону, тобто створити умови, при яких громадяни, їх об'єднання та організації погоджують свої дії з вимогами закону, а також безперешкодно й ефективно використовують надавані їм можливості задоволення різноманітних інтересів і потреб» [14, с. 12–13].

Один з найбільш вдалих підходів до розкриття сутності і змісту механізму захисту прав людини репрезентовано російською дослідницею О. Єремєєвою [15, с. 2–4]. На її думку, поняття механізму захисту прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати в широкому та вузькому розуміннях. У широкому сенсі зазначений механізм має складатися із правових норм, що встановили права і свободи людини і громадянина; юридичних фактів, що є підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин; правових відносин; діяльності суб'єктів правозахисної діяльності, у тому числі органів державної влади та ін.

Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина у вузькому сенсі, на погляд О. Єремєєвої, являє собою сукупність застосовуваних гарантій захисту порушених прав і свобод людини і громадянина.

Категорія гарантій прав і свобод людини і громадянина, вважає дослідниця, – це складне поняття, що включає суб'єктів правозахисної діяльності, а також форми і методи захисту, де форми – надані законом умови для захисту порушених прав, а методи – засоби і способи впливу, за допомогою котрих будь-який суб'єкт правозахисної діяльності може захистити основні права і свободи. Причому кожній формі захисту має відповідати певний спосіб або засіб захисту, тобто метод захисту порушеного права. Виходить, суб'єкти правозахисної діяльності і форми захисту займають основне становище, таке, що очолює, а методи захисту – другорядне, підпорядкування.

Безпосередня дія механізму захисту прав і свобод, на думку О. Єремєєвої, така: суб'єкт правозахисної діяльності, перебуваючи в певних правових умовах (форма захисту), застосовує той чи інший встановлений засіб або спосіб захисту (метод захисту).

Важливим компонентом концепції О. Єремєєвої є виділення чотирьох рівнів захисту прав і свобод людини, а отже, і чотирьох видів гарантій, де критерієм класифікації слугує сфера їх застосування. Серед них: міжнародні гарантії; внутрішньодержавні (національні) гарантії; регіональні гарантії прав і свобод людини і громадянина, що забезпечують реалізацію прав і свобод на території окремо взятого регіону; місцеві гарантії, що застосовуються на рівні муніципалітету.

Кожному виду гарантій відповідає певний механізм захисту прав і свобод, а саме: міжнародний, національний, регіональний та місцевий [15, с. 4].

Погоджуючись у цілому з таким підходом до розгляду сутності і змісту механізму захисту прав людини в сучасному суспільстві, необхідно звернути увагу на деякі моменти. По-перше, правові норми, що визначають права і свободи людини і громадянина в конкретному суспільстві, самі по собі не встановлюються. Для їхнього закріплення в правовій системі потрібні політична воля правлячої еліти, наполегливість політичних партій, громадських організацій, що саме по собі має на увазі присутність у цьому процесі суб'єктивного чинника. По-друге, провідну роль у функціонуванні механізму захисту прав людини в сучасному суспільстві відіграють різні соціальні інститути. По-третє, однією з найважливіших проблем захисту прав людини в суспільствах перехідного типу є недостатня ефективність зазначених механізмів. Ефективність же функціонування соціальної системи, у тому числі у сфері захисту прав людини, визначається наявністю в ній каналів зворотного зв'язку. Одним з основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність діяльності механізму захисту прав людини в певному суспільстві і визначити напрямки його вдосконалення, має бути соціальний контроль з боку громадських організацій.

Висновки. Під механізмом захисту прав і свобод людини в сучасному суспільстві слід розуміти систему певних соціальних інститутів, правових норм, засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінальних-правових та інших), що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини і громадянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Документ Копенгагенского совещания // Международные акты о правах человека: сборник документов. – М. : Юристъ, 2001. – 718 с.
2. «Круглый стол»: «Конституция Российской Федерации и совершенствование юридических механизмов защиты прав человека». – Государство и право. – 1994. – №10. – С. 3–31.
3. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (доінтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.
4. Ростовщиков И. В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: вопросы теории. / И. В. Ростовщиков. – Саратов : Изд. Саратов. гос. ун-та, 1988. – 117 с.
5. Пучкова М. В. Обеспечение прав граждан органами управления союзных республик / М. В. Пучкова. – М. : Политиздат, 1988. – 213 с.
6. Нуркаева Т. Н. Социально-правовой механизм обеспечения прав личности: лекция / Т. Н. Нуркаева. – Уфа : УВШ МВД РФ, 1995. – 23 с.
7. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 1600 с.
8. Социология в СССР / ред.-состав. Г. В. Осипов. – М. : Мысль, 1966. – Т. 2. – 512 с.

9. Социальный механизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://mirslouvrei.com/content_soc/mexanizm-socialnyj-234.html#ixzz2WAYepKjz
10. Соколова Г. Н. Экономическая социология: курс лекций. – 3-е стер. изд. / Г. Н. Соколова. – Минск : Акад. управ. при Президенте Республики Беларусь, 2005. – 188 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/963/word/>
11. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних сиситемах: методологія дослідження та розв'язання. / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
12. Снежко О. А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в РФ: автор. дис. ... канд. юрид. наук. / О. А. Снежко. – Саратов : Изд. Саратов. гос. ун-та, 1999. – 20 с.
13. Железнов Б. Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод / Б. Л. Железнов // Ученые записки. Т. 138. Юрид. науки. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2000. – 214 с.
14. Гойман В. И. Механизм обеспечения реализации законов в современных условиях / В. И. Гойман // Государство и право. – 1991. – № 12. – С. 12–22.
15. Еремеева Е. А. Механизм защиты прав и свобод человека и гражданина: понятие, структура, непосредственное действие / Е. А. Еремеева // Конституц. и муницип. право. – 2011. – № 2. – С. 2–4.

МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ ДИСКУРС

Данильян О. Г.

Обоснована целесообразность использования категории «механизм защиты прав человека». Рассмотрены основные теоретические подходы к определению механизма защиты прав человека. Установлены особенности механизма защиты прав человека в современных обществах. Исследованы структура механизма защиты прав человека и некоторые направления оптимизации его деятельности.

Ключевые слова: права человека, защита прав человека, механизм защиты прав человека, правовое государство.

THE MECHANISM OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE MODERN SOCIETY: THE THEORETIKO-LEGAL DISCOURSE

Danilyan O. G.

In article the expediency of use of a category «the mechanism of protection of human rights» is proved. The basic theoretical approaches to definition of the mechanism of protection of human rights are considered. Features of the mechanism of protection of human rights in modern societies are defined. The structure of the mechanism of protection of human rights and some directions of optimisation of its activity is considered.

Key words: human rights, protection of human rights, the mechanism of protection of human rights, legal state.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Здійснено спробу визначити основне світоглядно-понятійне підґрунтя проблеми права людини на інформацію в інформаційному суспільстві. Обґрунтовано, що право на інформацію одержує правову регламентацію не тільки як право індивіда, а й як найважливіша форма забезпечення взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством. Воно обмежує свавілля державної влади, сприяючи її успішній реалізації, і тим самим, гарантує свободу індивіда та суспільства.

Ключові слова: інформація, інформатизація, інформаційні права, право на інформацію, суспільство, особистість.

Актуальність проблеми. Останніми роками стійко складається уявлення про те, що індустріальне суспільство з розвитком технологій і засобів зберігання, оброблення та передавання інформації трансформується в суспільство інформаційне. Частка інформаційного ринку зростає значними темпами, і в розвинених країнах кількість працівників, зайнятих у сфері інформації, вже перевищує кількість працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Все більшого значення набувають інформаційні права особи, пов'язані з цим процесом, їх реалізація та захист. Крім того, однією з найважливіших гарантій розвитку, додержання і захисту будь-яких універсальних прав людини є інформація та інформаційні права особи.

Результати **аналізу останніх джерел і публікацій** показують, що разом з позитивними аспектами процесу інформатизації є й негативні: значне відставання технологічного розвитку одних держав від інших, інформаційні війни, кіберзлочинність, які впливають на можливість реалізації інформаційних прав людини. Проблеми, що виникають у процесі інформатизації, мають розв'язуватися всією світовою спільнотою. Тому **метою** статті є визначення основного світоглядно-понятійного поля проблеми інформаційних прав людини в інформаційному суспільстві¹.

Вклад основного матеріалу. У зв'язку з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій не тільки засоби масової інформації, а й засоби персо-

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

нальної комунікації стають глобальними і перестають бути розділеними державними кордонами. Виникає глобальний інформаційний простір, який означає можливість для людини одержувати і поширювати інформацію у світовому масштабі. Через свою трансграничність інфраструктура телекомунікацій є полем для міжнародного спілкування і міжнародних відносин, міжнародних інформаційних комунікацій.

Разом з тим уся сукупність інформаційно-комунікаційних технологій, їхній розвиток призвели до зростання комп'ютерної злочинності; збільшення впливу ЗМІ у засобах комунікації; підвищення соціальної активності громадян, що давно порушило перед владою проблему наявності великої кількості відомчих таємниць, які призначені для приховування і виправдання причин нетрудового походження статків певного кола людей у суспільстві. Тут і комерційна, і банківська, і навіть державна таємниці.

Багаточисельність таємниць та надзвичайно велика кількість органів і посадових осіб, які мають «повноваження» втаємничувати інформацію, зокрема, про додержання державних стандартів на продукцію та технології виробництва і рецептури харчової промисловості, ліків тощо, призвели до того, що у нас, як влучно зазначає О. Соснін, «усе секрет і ніщо не таємниця» [1]. Для пересічного громадянина подолання бар'єрів, які вибудовують такі таємниці у сфері публічної діяльності влади за умов відсутності дієвого контролю за її органами з боку громадян і цивільних (громадських, громадянських) структур, стало практично неможливим і сприяло розвитку системної корупції в державному апараті.

Всеосяжні соціальні зміни в епоху переходу від індустріального до інформаційного суспільства характеризуються, зокрема, інтенсифікацією і глобалізацією інформаційних зв'язків, зростанням соціальної значущості інформації в усіх сферах життя та виникненням такого специфічного виду суспільних відносин, як інформаційні.

Інформація як специфічне явище потребує особливого правового режиму, а інформаційні відносини – спеціального правового регулювання [2]. Оскільки інформація є суспільним надбанням і благом, з нею тісно пов'язана низка прав людини. В інформаційному вакуумі повноцінний розвиток та існування особистості, належне здійснення нею своїх прав унеможлиблюються.

Хоча інформація і є об'єктом деяких прав людини, ці права за способами їх реалізації можуть бути вельми різними, іноді навіть протилежними.

Право на інформацію активно обговорюється в сучасних науково-правових дискусіях, проте у філософсько-правовій і юридичній літературі відсутні єдині підходи до його визначення. Межі аналізування даного феномена визначити надто складно, і значну складність становлять навіть окреслення

загальних властивостей цього предмета в одній роботі і визначення точки вступу до такого аналізування.

Право на інформацію справедливо використовується в різних контекстах, виступає як багатозначне явище, дослідження котрого відкриває безліч сторін для обговорення, що виходить за рамки суто політичної сфери в царину соціальну, економічну, культурну та технологічну. На міжнародному рівні в центрі уваги опиняються питання національного суверенітету, захисту державної таємниці, трансграничного передавання інформації, нового світового інформаційного порядку і міжнародного захисту інтелектуальної власності. З другого боку, право на інформацію тісно пов'язане з правами споживачів, офіційних посадових осіб, стосується наукових доробок, професійної конфіденційної інформації, медичних і страхових даних тощо. Численні справи, зокрема в Європейському суді з прав людини, останніми роками проілюстрували широкий діапазон індивідуальних прав, що потрапляють в царину права на інформацію. Останнє виявляється в цілому спектрі самостійних значень. Це право обвинуваченої особи знати висунуте проти неї обвинувачення, право ув'язнених відправляти і одержувати кореспонденцію, право потерпілого на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, право доступу до персональних даних і право знати підстави, покладені в основу правозастосовних рішень уповноважених офіційних осіб відносно конкретної особи. Це і право пацієнта володіти вичерпною інформацією про свій діагноз, способи і процес лікування, і право громадян знати, якою інформацією про них володіють відповідні органи, і право батьків на інформацію про своїх дітей, і право пересічних громадян на інформацію про послуги суспільних служб. Профспілки зацікавлені в інформації про управління організацією або підприємством. Громадяни мають право на різного роду офіційну інформацію від державних органів. Маючи інтуїтивне уявлення про значення даного права, кожен індивід використовує його залежно від конкретних обставин свого життя, оскільки право на інформацію найчастіше виступає як право знати, що забезпечує реалізацію інших прав і свобод. У кожній конкретній ситуації потрібна абсолютно особлива категорія відомостей, релевантна задоволенню поставленої мети.

Багатозначність і прояв права на інформацію в найрізноманітніших сторонах суспільного життя ставить закономірне питання про можливість визначити дане право як самостійне. Якщо воно виступає тільки як вторинна правомочність, що є похідною і гарантує реалізацію якогось окремого права, правильніше було б вести мову тільки про інформаційні гарантії, інформаційну складову механізму реалізації прав.

Термін «право на інформацію» зазвичай охоплює систему правомочностей людини на одержання, зберігання та поширення інформації. По суті право на

інформацію стало врівень з природними правами людини хоча б тому, що поза здатністю сприймати, виробляти чи обробляти інформацію людина не може існувати в сучасному світі. Тільки якщо людина одержує інформацію, переробляє її та генерує нову, вона може розвиватися, а отже, і бути повноправним членом суспільства.

Є всі підстави стверджувати, що у визначенні права на інформацію необхідно відштовхуватися від того соціального блага, яке лежить в його основі, тобто від поняття інформації [3]. Невизначеність цієї категорії спричинена саме багатозначністю і широтою предмета регулювання, оскільки у кожному конкретному випадку важливо уточнювати, якого роду інформація мається на увазі. Це також ставить питання про припустимість використання поняття «право на інформацію» відносно різних видів інформації.

Дискусії з приводу поняття інформації є ні чим іншим, як вираженням етапу становлення поняття інформації в сучасній науці, широкого обхвату інформаційними процесами найрізніших сфер життєдіяльності людини. Інформаційні потреби людини у зв'язку з цим бачаться не тільки як принцип гуманізму і розвитку творчого начала в людині, а й, головним чином як необхідна передумова її функціонування, своєрідний «еліксир життя» людини як біо-психо-соціальної системи. Свого часу академік А. Берг писав, що людина може нормально мислити тривалий час лише за умови безперервного інформаційного спілкування із зовнішнім світом [4].

Оскільки людину можна розглядати як складну самоврядну соціальну і біологічну систему, задоволення інформаційних потреб індивіда виступає передумовою його життєдіяльності, сприяє пристосованості людини до умов об'єктивної дійсності, що змінюються, і зумовлює нормальну інтелектуальну діяльність. Таким чином, інформація є соціальним благом, доступність якого для людини надає можливості нормального функціонування як біологічної, так і соціальної складової. Стосовно доступності інформації зазначимо, що для найширшої аудиторії вона визначається здатністю переводити її в цифрову форму, зберігати та поширювати, зокрема через бібліотеки як пункти доступу. Фактично на даний момент діє принцип презумпції закритості інформації, оскільки відкритість державної інформації забезпечується тільки за певним переліком, установленим тим чи іншим національним законодавством [5].

Інформація як соціальне благо дозволяє людині досягати ефективної самоорганізації і реалізувати потенційні можливості, сприяє ефективній діяльності в різних сферах життя, здійсненню свободи вибору. В світлі соціальної природи людини це формує активного громадянина, сприяє подоланню політичної відчуженості влади від суспільства і ефективності управлінського процесу. У зв'язку з цим доцільно говорити про необхідність організації оптимального

забезпечення громадянина найрізнішою інформацією, задоволення інформаційних потреб особи і досягнення інформаційної відкритості суспільства.

Право на доступ до інформації посідає особливе місце, оскільки є гарантією реалізації багатьох інших прав і свобод людини і громадянина. Брак інформації про дії влади перетворює на фікцію основний конституційний принцип, згідно з яким «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5 Конституції України), та створює загрозу узурпації державної влади або зловживання нею. Доступність інформації про діяльність влади є одним з головних засобів, що дає змогу здійснювати громадський контроль за діями влади. Забезпечення представникам засобів масової інформації та громадськості права на доступ до офіційних документів і права бути присутніми на засіданнях органів влади є гарантією політичної свободи, а також стимулює громадян до виконання своїх обов'язків [6].

Дослідження історичних джерел показує, що в усі часи інформація, дані, відомості, знання відігравали важливу роль у будь-якому суспільстві, у будь-який спільноті людей. Щодо ролі інформації в суспільних відносинах у різних народів існували та існують вислови, які мають різне формулювання, але подібну сутність. Як приклад наведемо декілька: «хто володіє інформацією, той володіє світом»; «хто володіє інформацією, той володіє всім»; «хто володіє інформацією, той володіє ринком».

Проблема права на інформацію останнім часом активно дискутується науковцями. В одному з варіантів право на інформацію розглядається як право на одержання інформації. Зокрема, І. Тіновицька зазначає, що право на інформацію в загальноприйнятому розумінні – це право на одержання різного роду даних і відомостей, необхідних для виконання всіх життєвих функцій як кожної людини окремо, так і різних об'єднань людей, суспільства в цілому, всіх його структур [7, с. 29].

Зазвичай під правом людини і громадянина на інформацію розуміють право будь-якої людини шукати, одержувати, передавати, виробляти будь-які відомості про факти, події, процеси і явища в будь-який законний спосіб.

У той же час, можливе більш ширше тлумачення права на інформацію. Зокрема, В. Дозорцев вважає, що право на інформацію складається з двох елементів: право на одержання інформації і право на її поширення. Перше взагалі належить не до приватного, а до публічного права. Право ж на передавання інформації має цивільно-правовий зміст, воно являє собою виключне право [8, с. 28].

Л. Сергієнко та І. Тіновицька у змісті суб'єктивного права на інформацію, крім права на одержання інформації, виділяють також право громадян на захист інформації, що містить персональні данні [9, с. 25–26].

В. Михайлов до категорії «право на інформацію» включає три види суб'єктивних прав: 1) право на одержання інформації про себе, а власником цього права є фізичні особи; 2) право на одержання інформації про навколишній світ; 3) право на таємницю. Далі він зазначає, що одне з найважливіших конституційних прав – це право на виробництво, одержання та поширення інформації, але, з другого боку, існує не менш важливе право на таємницю громадянина, держави та інших суб'єктів [10, с. 36].

С. Ясечко зазначає, що право на інформацію не обмежується лише наведеними правомочностями. Воно відображає властивість носія інформації: зокрема, можливість її накопичувати, засвоювати, обробляти чи переробляти, надавати іншого спрямування чи сфери застосування та в результаті цього звичай створення (продукування) нової інформації [11].

Право на інформацію сформувалося в процесі зростання ролі інформації в суспільному житті й усвідомлення її значущості для окремої людини. Американський дослідник С. Вієрементрі виділяє як концептуальну посилку в оформленні права на інформацію право людини спілкуватися з собою подібними, здійснюючи постійний обмін інформацією [12]. Право на інформацію виступає його логічним продовженням. Більш того, право на інформацію є ядром усіх прав, реалізація яких дає можливість повніше здійснити принципи підзвітності, підконтрольності посадовців і державних органів, їх відповідальності перед громадянами.

Оскільки користування інформацією є природною потребою людини, право на інформацію можна визначити як соціально визнану можливість особи користуватися інформацією у власних цілях і відповідно брати участь в інформаційному обміні, формуванні інформаційної картини світу [13; 14]. При цьому дане право може виступати одночасно і як моральне, і як юридичне за своїм характером. Моральне право людини на інформацію припускає можливість особи користуватися інформацією для задоволення потреб та інтересів у різних сферах свого життя. Це право дивитися на навколишній світ і слухати, право сприймати навколишню дійсність (і будь-яку інформацію, а не тільки соціальну) всіма органами чуття. Моральне право на певні види інформації може набувати юридичного характеру в тому разі, якщо законодавець вводить у правове регулювання інформаційні гарантії інших основних або галузевих прав громадян.

Юридичного характеру право на інформацію набуває тоді, коли одержання і користування соціальним благом, яке лежить у його основі, одержує не тільки соціальне визнання, а й правову регламентацію і захист. Це стосується у першу чергу інформації, що становить суспільну значущість і відповідно потенційну корисність для будь-якого індивіда. Переважно така інформація

акумулюється органами управління, але й інші суб'єкти соціального життя можуть володіти відомостями, необхідними для усіх членів спільноти. Це, наприклад, інформація про різні сторони суспільного життя: економічну, політичну, екологічну, інформація стосовно питань освіти, культури тощо.

Результати аналізування численних досліджень з даної проблеми [15–23] дозволяють сформулювати таке визначення досліджуваної категорії: право на інформацію – це основне самостійне право, що становить юридично гарантовану можливість вільно шукати, одержувати, передавати, проводити та поширювати в будь-який законний спосіб інформацію суспільно значущого характеру про будь-які процеси і явища об'єктивної дійсності.

Висновки. На відміну від усіх інших основних прав, що становлять конституційно-правовий статус особи, право на інформацію не просто гарантує людині користування конкретним соціальним благом. Чи не найважливішим виявляється його значення для політичної системи суспільства і, зокрема, для механізму функціонування держави. Враховуючи ту роль, яку відіграє інформація в системі, що динамічно розвивається, можна припустити (і знайти приклади в соціальній практиці), що при абсолютній концентрації відомостей в руках органів управління суспільному організму загрожують розпад і руйнування.

Таким чином, на користь управління, на користь держави є накладення певних обмежень на ступінь монополізації інформації з боку державних органів. Це означає, що право на інформацію одержує правову регламентацію не тільки як право індивіда, а й як найважливіша форма забезпечення взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством. Воно обмежує свавілля державної влади, сприяючи її успішній реалізації і тим самим гарантує свободу індивіда та суспільства.

Тому, незважаючи на те що це «наявне» право людини, право на інформацію набуває якості провідного принципу політичної системи і механізму держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соснін О. Про право громадян на інформацію в сучасному суспільстві / Олександр Соснін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3080/>.
2. Бучковская Н. В. Информационные права человека: вопросы общей теории / Н. В. Бучковская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351>.
3. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади / О. П. Дзьобань : монографія. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
4. Берг А. И. Кибернетика – наука об оптимальном управлении / А. И. Берг. – М. – Л. : Энергия, 1964. – 63 с.

5. Научно-практическая конференция «Право на доступ к информации: возможности и ограничения в электронной среде» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/Pages/conference2012.aspx>.
6. Коваль В. В. Право на доступ до інформації / В. В. Коваль // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2011. – № 3 (46). – С. 241–246.
7. Тиновичкая И. Д. Право на информацию и механизм его реализации / И. Д. Тиновичкая // Законодательные проблемы информатизации общества : труды ВНИИСЗ, 1992. – Труды 52. – С. 29–41.
8. Дозорцев В. А. Информация как объект исключительного права / В. А. Дозорцев // Дело и право. – 1996. – № 4. – С. 27–38.
9. Сергиенко Л. А. Субъективное право в информационной сфере / Л. А. Сергиенко, И. Д. Тиновичкая // Проблемы информатизации. – 2000. – Вып. 3. – С. 23–28.
10. Михайлов В. Право на информацию / В. Михайлов // Закон. – 1999. – № 10. – С. 36–43.
11. Ясечко С. В. Проблема субъективного права на інформацію в цивільному праві / С. В. Ясечко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2010_50/50/34.pdf.
12. Weeramantry C. G. Access to information: a new human right. The right to know / C. G. Weeramantry [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.uum.edu.my/kip/Record/um836342>.
13. Данильян О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.
14. Дзьобань О. П. Формування інформаційної картини світу як результат відображення генезису базових форм буття / О. П. Дзьобань // Проблема інформаційного суспільства: соціально-правовий аналіз: наук. статті та тези наук. повідомл. за матер. «круглого столу», 28 лют. 2013. – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2013. – С. 26–36.
15. Арістова І. В. Наука «інформаційне право» на новому етапі розвитку інформаційного суспільства / І. В. Арістова // Правова інформатика. – 2011. – № 1. – С. 3–11.
16. Афанасьева О. В. Право граждан на информацию и информационная открытость власти: концептуальные вопросы правового регулирования / О. В. Афанасьева. – Саратов : Науч. книга, 2004. – 168 с.
17. Гаюров Ш. К. Свобода информации и личное информационное право граждан: теория и практика: монография / Ш. К. Гаюров. – М. : Спутник+, 2009. – 201 с.
18. Беляков К. І. Інформація в праві: теорія і практика / К. І. Беляков – К. : КВЦ, 2006. – 118 с.
19. Костецька Т. А. Право на інформацію в Україні / Т. А. Костецька – К., 1998. – 39 с.
20. Нестеренко О. Право на доступ до інформації: теорія та практика / О. Нестеренко, О. Северин – Х. : Права людини, 2008. – 347 с.
21. Погорелова М. А. Конституционное право на информацию: правовая природа, содержание, структура, особенности регулирования и реализации в Интернете : монография / М. А. Погорелова. – М. : Ин-т гос.-конфес. отношений и права, 2010. – 118 с.
22. Рассолов И. М. Информационное право / И. М. Рассолов – М. : НОРМА: ИНФРА-М, 2010. – 351 с.
23. Корж І. Ф. Зв'язок категорій «функція права» і «правопорядок» з правом громадян на отримання публічної інформації / І. Ф. Корж // Правова інформатика. – 2013. – № 2 (38). – С. 25–30.

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: ФІЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Дзєбань А. П., Жданенко С. Б.

Предпринята попытка определить мировоззренческо-понятийные основы проблемы права человека на информацию в информационном обществе. Обосновано, что право на информацию получает правовую регламентацию не только как право индивида, но и как важнейшая форма обеспечения взаимосвязи между государством и гражданским обществом. Оно ограничивает произвол государственной власти, способствует ее успешной реализации, и тем самым гарантирует свободу индивида и общества.

Ключевые слова: информация, информатизация, информационные права, право на информацию, общество, личность.

RIGHT TO INFORMATION: PHILOSOPHICAL-LEGAL ASPECT OF PROBLEM

Dzeban A. P., Granenko S. B.

The attempt of determination of view-concepts bases of problem of human right is undertaken on information in informative society. It is grounded, that right to information gets legal regulation not only as right for an individual but also as major form of providing of intercommunication between the state and civil society. It limits tyranny of State power, instrumental in its successful realization, and the same, guarantees freedom of individual and society.

Key words: information, informatization, informative rights, right on information, society, personality.

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ СИЛОВИХ СТРУКТУР: ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ

Показано, чи закріплюється обов'язковість правового виховання працівників силових структур країни. В цьому напрямку проаналізовано основні нормативні акти, що регламентують діяльність правоохоронних органів. Надано пропозиції щодо поліпшення ситуації з правового виховання у наведених структурах.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, правове виховання, силові структури, правоохоронні органи.

Актуальність проблеми. Наша країна знаходиться в постійному процесі правової реформи, але, як це не прикро казати, рівень довіри громадян до працівників правоохоронної системи нестримно знижується. Сьогодні в очах громадян міліціонер уже не є символом захисту, а навпаки. І це незважаючи на те, що кількість представників силових структур тільки зростає, а їхнє фінансування збільшується на тлі хронічного недофінансування інших галузей – охорони здоров'я, освіти, науки тощо. Тому причину недовіри потрібно шукати не в кількісних показниках, необхідно звернутися до того, що фактично є основою правоохоронної діяльності – правової культури та правосвідомості силовика. І тут ми можемо побачити, що, незважаючи вже більш ніж 20-річну незалежність, наша країна фактично не приділяла достатньої уваги правовому вихованню не тільки своїх громадян, а й тих осіб, які покликані їх захищати. На сьогодні не існує комплексного підходу до правового виховання в жодній силовій структурі, не розроблено критерії відбору при прийнятті на роботу щодо рівня правової культури, а це на пряму впливає на ставлення і рядового, і начальницького складу до своїх обов'язків. І тут питання правового виховання працівників силових структур набуває нового забарвлення. Недовіра громадян може призвести до повного нехтування законними способами вирішення негараздів, що виникають, відторгнення держави. Тому питання системного підходу до правового виховання правоохоронців та його фіксації у нормативних актах потребує глибокого наукового підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До майбутніх правоохоронців висувається багато вимог, яким вони повинні відповідати. Це і фізичні, та психічні й інші вимоги. І цим вимогам приділяється достатня увага галузевими науковцями-фахівцями. Але рівень правової культури та правосвідомості майбутнього правоохоронця на сьогодні не введено як обов'язковий, тому й увага йому лише починає приділятися.

Мета статті – показати важливість системного підходу до правового виховання працівників силових структур та необхідність його нормативного закріплення.

Виклад основного матеріалу. В Україні нині існує добре розгалужена система силових правоохоронних органів. Серед основних – Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Генеральна прокуратура України. Кожне з наведених відомств має свою структуру, а найбільш диверсифікованим є МВС, яке має у своїй системі велику кількість спеціалізованих збройних підрозділів. Ці структури діють на основі спеціальних законів та підзаконних нормативних актів, прийнятих у різні роки. І накопичилося їх на цей час доволі достатньо. Закони України від 20 грудня 1990 р. «Про міліцію»

[1], від 5 листопада 1991 р. «Про прокуратуру» [2], від 25 березня 1992 р. «Про службу безпеки України» [3] – це ті нормативно-правові акти, які закріплюють основні вимоги до претендентів, що мають бажання поступити на роботу до силових структур. Розглянемо якими є ці вимоги.

Згідно з ч. 1 ст. 17 Закону України «Про міліцію» на службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни України, які досягли 18-річного віку (крім випадків, встановлених законодавством), мають повну загальну середню освіту, володіють державною мовою, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийнятті на службу до міліції може бути встановлено випробування строком до одного року. У ст. 46 Закону України «Про прокуратуру» [2] встановлено: «Прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року. Порядок стажування визначається Генеральним прокурором України». У ч. 2 ст. 19 Закону України «Про службу безпеки України» [3] проголошено: «До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються Головою Служби безпеки України». Якщо уважно прочитати ці норми, то побачимо, що для служби в міліції та Службі безпеки України не потрібна навіть юридична освіта. Зрозуміло, що без професійної юридичної освіти особа не зможе обіймати певні посади, але юридична освіта не потрібна і тим, наприклад, працівникам міліції, які одержують зброю та спеціальні засоби під час виконання своїх обов'язків. Юридичні знання такі правоохоронці мають на рівні середньої школи, а як правознавство подається, а не викладається у школах, сьогодні знають усі. Звісно, є якісь інструктажі про поведіння зі зброєю, спецзасобами, але у такого правоохоронця немає світоглядної основи його діяльності. Навряд чи він зможе сказати, що таке права і свободи людини, її гідність, свобода, але його робота – захищати ці цінності людини.

Аналізуючи необхідність юридичної освіти для майбутніх прокурорів і слідчих прокуратури, можна сказати, що ця вимога теж містить темні місця. Нинішня юридична освіта більшою мірою дає знання законодавства, нормативно-правових актів. У стінах юридичних вищих навчальних закладів формується юрист-позитивіст. Так, він знає закони, так, він їх застосовує. А чи

замислюється цей юрист-практик над їхнім змістом, справедливістю законодавчих норм? Якщо і замислюється, то чи має він необхідну для цього світоглядну базу? Якщо звернутися до вкладишів до диплому про вищу юридичну освіту, то можна побачити великий ухил у бік галузевих правових наук. Навчальні дисципліни, які формують світогляд людини, становлять невеликий відсоток: філософія, філософія права, соціологія, політологія тощо. Лише з 2013 р. у Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» почали викладати дисципліну «Філософські проблеми правового виховання», але вона є вибірковою. Крім філософії, як це не прикро, фактично усі гуманітарні науки є вибіркковими, і студенти не завжди їх обирають – вони не такі прості до засвоєння, примушують мислити, а мислення сьогодні серед студентів, м'яко кажучи, не дуже популярне. Тому автора не дивує ситуація, яка з ним сталася декілька років тому: на запитання до студентів факультету, який готує майбутніх працівників певної силової структури, чи будете ви стріляти в людей у разі несправедливого наказу, було одержано відповідь, що людина наказ виконає без зайвих роздумів про його справедливість. Законотворення, таким чином, у процесі одержання освіти піднімає необхідність формування певного рівня правової культури та правосвідомості. Студента-юриста фактично не вчать оцінювати нормативний акт на його відповідність міжнародним стандартам у галузі прав і свобод людини і громадянина. З цього можна висказати: наявна юридична освіта теж кардинально не розв'язує проблему формування правосвідомості та правової культури правоохоронця.

З наведеного випливає таке. Перш за все юридична освіта повинна бути доповнена навчальними дисциплінами, які не тільки дають знання, а й формують світоглядну основу майбутнього силовика. Ці дисципліни мають бути обов'язковими, як було декілька років тому. І вже після реформування юридичної освіти її наявність повинна стати необхідною умовою роботи в силових правоохоронних структурах. Як попередній висновок: на стадії відбору претендентів до силових структур не існує обов'язкової вимоги до відбору силовиків за рівнем правової культури та правосвідомості. Але ситуація з правовим вихованням не поліпшується і серед уже працюючих правоохоронців. І тут можна відмітити, що найкращою є ситуація в органах прокуратури. Перш ніж її описати, важливо звернутися ще до одного нормативного акта – Закону України від 17 травня 2012 р. «Про правила етичної поведінки» [4] (на жаль, лише через 21 рік після набуття незалежності наша країна одержала такий законодавчий акт).

Згідно з пунктами 5 та 7 ст. 2 наведеного Закону його дія поширюється, зокрема, на осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ,

державної кримінально-виконавчої служби, осіб начальницького складу податкової міліції, посадових та службових осіб органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби. На основі ст. 5, яка встановлює: «Правила етичної поведінки є правовою основою для кодексів чи стандартів поведінки», можна сказати: закон може розглядатись як основа тих актів, що встановлюють вимоги в тому числі й до рівня правової культури та правосвідомості силовиків, хоча цьому в його змісті приділено все ж таки замало уваги. Звернемося до ст. 14 Закону такого змісту: «1. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, незважаючи на особисті інтереси, утримуються від виконання рішень чи доручень керівництва, якщо вони суперечать законодавству або становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам. 2. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, самостійно оцінюють правомірність наданих керівництвом рішень чи доручень та можливу шкоду, що буде завдана у разі виконання таких рішень чи доручень. 3. У разі отримання для виконання рішень чи доручень, які особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, вважає незаконними або такими, що становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам, вона повинна негайно в письмовій формі повідомити про це керівника органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, в якому вона працює». Стаття не містить безпосередньо вимог до рівня правової культури та правосвідомості. З її змісту ми бачимо, що вона констатує їхню наявність (вміння оцінювати правомірність, утримання від дій, які загрожують правам і свободам громадян, наявність активної громадянської та громадської активності). Як цей Закон реалізується в силових структурах? Повернемося до органів прокуратури.

Наказом Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 р. затверджено Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури [5], яким вони повинні керуватись як на службі, так і поза нею. За змістом і часом відмітимо, що цей акт створено в тому числі і на базі Закону України «Про правила етичної поведінки».

Завданнями Кодексу, за ст. 1 є: забезпечення ефективного здійснення працівниками прокуратури своїх професійних обов'язків на підставі додержання принципів верховенства права, законності, суспільної моралі та високої культури, підвищення авторитету органів прокуратури та сприяння зміцненню довіри громадян до них, створення умов для розвитку у працівників прокуратури почуття справедливості, відповідальності, відданості справі,

додержання загальнолюдських моральних цінностей, запобігання проявам корупції, формування принципової морально-правової позиції у взаєминах з колегами по службі та керівництвом. Важливо відмітити деякі принципи професійної діяльності працівників прокуратури (ст. 4 Кодексу): верховенства права та законності, поваги до прав і свобод людини і громадянина, толерантності, справедливості та об'єктивності, професійної честі і гідності, формування довіри до прокуратури, утримання від виконання незаконних рішень чи доручень. У подальшому в наступних статтях розкривається зміст цих принципів, але знов-таки лише презюмується наявність достатньо високого рівня правової культури та правосвідомості. На нашу думку, наявність такого Кодексу, яким би не досконалим він не був, є кроком правильного ставлення до проблеми рівня правової культури та правосвідомості працівників прокуратури.

Приділимо увагу ще одному нормативному акту, що регламентує діяльність прокуратури. Це Дисциплінарний статут прокуратури, затверджений постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 р. [6]. Його ст. 2 теж висуває доволі високі вимоги до працівника прокуратури: «Працівники прокуратури повинні мати високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержувати вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя».

Підсумуємо: основні нормативно-правові акти стосовно діяльності прокуратури показують, що держава бажає бачити в її лавах освічених, професійних працівників з високим рівнем правової культури та правосвідомості.

Які ж нормативні акти регламентують розглядувані питання в Міністерстві внутрішніх справ України та Службі безпеки України?

5 жовтня 2000 р. колегією Міністерства внутрішніх справ України схвалено Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України [7]. На наш погляд, документ має поверхневий характер та форму, але заслуговує на увагу. Цей документ теж містить низку вимог до правоохоронця, серед яких (цитуюємо):

«...виконуючи вимоги Присяги працівника органів внутрішніх справ України, зобов'язуються: керуватися у службовій діяльності і повсякденному житті та поведінці системою наступних етичних норм:

1. Безперечно і неухильно поважати та захищати права і свободи людини і громадянина, несучи особисту відповідальність перед державою і суспіль-

ством за життя і безпеку людей у ситуаціях, що потребують втручання правоохоронців.

2. Виховувати в собі почуття гордості за свою країну, її народ, його історію та культуру, поважати державну символіку, підпорядковувати свою професійну діяльність інтересам розбудови незалежної України, стверджувати принципи законності, справедливості та гуманізму.

3. У своїй роботі неухильно керуватись законодавством України. Виконувати норми Дисциплінарного Статуту.

4. При виконанні своїх функціональних обов'язків ставитися до громадян справедливо, уважно, доброзичливо, неупереджено, з почуттям поваги до її людської гідності, не допускаючи при цьому жодних проявів дискримінації на ґрунті статі, раси, віку, мови, релігії, національності, громадянства, соціального походження, освіти, матеріального стану, політичних та інших переконань.

5. Не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей, поважати їх природне право на життя, законні права на свободу думки, совісті, самовираження, збереження здоров'я, мирного зібрання, володіння майном, тощо. Використовувати силу тільки як крайній захід для досягнення законної цілі...

9. Критично ставитись до власних професійних якостей та поведінки. Постійно працювати над самовдосконаленням, підвищенням свого професійного та загальнокультурного рівня...

11. У разі недотримання взятих зобов'язань бути готовими понести відповідальність, передбачену законодавством України, іншими чинними нормативними актами, що регламентують діяльність органів внутрішніх справ».

Як бачимо, в цьому документі Міністерство внутрішніх справ України, як і Генеральна прокуратура України, висуває низку вимог до правової культури та правосвідомості стосовно представників свого відомства, що дуже важливо.

Звертаючи увагу на Службу безпеки України, відмітимо, що нам не вдалося знайти документ, який би встановлював етичні моменти роботи працівника Служби безпеки...

Тепер проаналізуємо нормативні документи, які мають усі розглядувані силові структури, – дисциплінарні статuti. Цікавий момент: на відміну від етичних кодексів дисциплінарні статuti силових структур закріплено на рівні законів України та постанов Верховної Ради України, тобто вони мають більш важливе значення та більшу юридичну силу. І знову бачимо лише вимоги до правоохоронців. У прокуратурі (ч. 1 ст. 2 Дисциплінарного статуту прокуратури України, затвердженого постановою Верховної Ради України від

9 листопада 1991 р. [6]: «Працівники прокуратури повинні мати високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержувати вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя». У Міністерстві внутрішніх справ України (ч. 2 ст. 1 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ, затвердженого Законом України від 22 лютого 2006 р. [8]: «Службова дисципліна в органах внутрішніх справ досягається: створенням належних умов проходження служби особами рядового і начальницького складу... дотриманням законності і статутного порядку; повсякденною вимогливістю начальників до підлеглих, постійною турботою про них, виявленням поваги до їх особистої гідності; вихованням в осіб рядового і начальницького складу високих моральних і ділових якостей; забезпеченням соціальної справедливості та високого рівня соціально-правового захисту; умілим поєднанням і правильним застосуванням заходів переконання, примусу, дисциплінарного та громадського впливу; належним виконанням умов контракту про проходження служби». У Службі безпеки України (п. 3 розд. 1 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 р. [9]: «Військова дисципліна досягається шляхом: виховання високих бойових і морально-психологічних якостей військовослужбовців на національно-історичних традиціях українського народу та традиціях Збройних Сил України, патріотизму, свідомого ставлення до виконання військового обов'язку, вірності Військовій присязі; особистої відповідальності кожного військовослужбовця за дотримання Військової присяги, виконання своїх обов'язків, вимог військових статутів; формування правової культури військовослужбовців; умілого поєднання повсякденної вимогливості командирів і начальників (далі – командири) до підлеглих без приниження їх особистої гідності, з дотриманням прав і свобод, постійної турботи про них та правильного застосування засобів переконання, примусу й громадського впливу колективу...»

Роблячи другий проміжний висновок, зазначмо таке. Проаналізовано фактично три рівні нормативних актів, які регламентують діяльність та вимоги до представників силових структур: закони України, дисциплінарні статuti, статuti етичної поведінки (там, де вони є). На кожному з цих рівнів кожне силове відомство виявляє бажання бачити у своїх лавах працівників з високою правовою культурою та правосвідомістю, як це впливає з їхніх обов'язків. При цьому жодна із силових структур на сьогодні фактично не має

працюючої системи підтримання та підвищення рівня правових знань і відповідно правової культури та правосвідомості, покладаючись або на освіту своїх робітників, або на їхню самоосвіту. Як результат наведемо такі статистичні дані: 1994 р. – повністю довіряють міліції 3 % громадян, 2008 р. – 1 %, 2012 р. – 0,8 % населення, 1994 р. – зовсім не довіряють міліції – 28 % людей, 2008 р. – 23 %, 2012 р. – 31 %. Якщо поррахувати взагалі тих, хто повністю довіряє та переважно довіряє правоохоронним органам, то їх набереться лише близько 9 % від населення нашої країни [10]. І це при тому, що кількість правоохоронців порівняно з радянськими часами збільшилася в рази. Причина зрозуміла: низький рівень правової культури та правосвідомості представників силових структур. Як подолати цю ситуацію та повернути довіру до правоохоронців? Потрібно діяти в декількох напрямках.

Законодавство. На нашу думку, етичні кодекси поведінки повинна мати кожна силова структура, і затверджувати ці кодекси слід на рівні законів, за порушення яких повинна наступати відповідальність. Відповідальність за порушення цих норм можна включити до дисциплінарних статутів. Іншим рішенням можуть бути розроблення і прийняття на рівні закону єдиного для всіх силових структур Кодексу етичної поведінки. Впливовою може виявитись існуюча у східному світогляді «культура сорому», коли за скоєне людині соромно перед іншими, тобто відповідальність повинна мати не тільки формально-нормативний, а й моральний характер.

Наука. Важливо відновлювати фундаментальні наукові дослідження у галузі правового виховання, методів, засобів, способів правовиховного впливу на працівників правоохоронної системи, визначення критеріїв рівнів правової культури та правосвідомості, які у подальшому стануть базисом навчальних дисциплін з проблематики правового виховання.

Юридична освіта. На сьогодні ця галузь освіти потребує переформатування у бік збільшення тих навчальних дисциплін, які формують світогляд майбутнього правоохоронця. До таких, як уже зазначалося, належать філософія, філософія права, філософія правового виховання, політологія і соціологія, релігієзнавство, юридична аргументація та ін. Такі навчальні дисципліни повинні мати статус обов'язкових. Необхідно створювати навчальні дисципліни чи спеціальні курси з прав і свобод людини і громадянина, розуміння основних правових цінностей, дослідження світового досвіду формування демократичного суспільства.

Зважаючи на те що для деяких правоохоронців (переважно рядового складу) юридична освіта не є обов'язковою, необхідно створити спеціальні навчальні заклади, навчання в яких буде обов'язковим для кожного майбутнього правоохоронця і які даватимуть мінімально необхідний і одночасно

достатній рівень правових знань. Знов-таки у цих навчальних закладах повинні викладатися й гуманітарні науки.

До системи юридичної освіти в разі необхідності можна включити інститути післядипломної освіти, школи та курси підвищення кваліфікації, які допоможуть правоохоронцям засвоїти найсучасніші знання.

І головне, у майбутньому базова юридична освіта повинна стати однією з обов'язкових вимог для вступу до правоохоронної силової структури.

Правоохоронні силові структури. На нашу думку, це один з провідних напрямків. Тут перетинаються дві дуже важливі складові взаємодії правоохоронної системи та суспільства. Перша – підвищення поваги до силових правоохоронних структур, друга – безпосередньо підвищення рівня правової культури і правосвідомості силовиків. І хоча перша складова по суті не є темою цієї публікації, вважаємо за необхідне навести такий приклад. У першій половині 2013 р. на одному з харківських телевізійних каналів у випуску новин було показано цікавий відеосюжет. Працівники одного з силових підрозділів прийшли до школи, в якій зібрали учнів, котрі прогулювали заняття. В актовій залі школи ці учні мали можливість побачити, потримати шоломи, бронежилети, спеціальні засоби та зброю (звісно, без набоїв). Дітлахи з радістю приміряли все це на себе. Зустріч тривала близько години. Наприкінці цієї зустрічі командир спецпідрозділу сказав: ви побачили, що в нас є, які засоби, і якщо ви будете прогулювати, ви можете стати злочинцями, а ця зброя може бути використана проти вас. Після зустрічі більшість школярів пообіцяли не прогулювати заняття. До чого ведеться: ми бачимо вдалий приклад взаємодії силових структур із суспільством, який потрібно продовжувати. А продовженням може бути друга складова.

Висновки. Зважаючи на те, що правовому вихованню приділяється дуже мало уваги в країні взагалі, не є відкриттям: у правоохоронних органах немає спеціалізованих структур, які ним займаються. Вважаємо за необхідне створити в кожній силовій структурі підсистему правового виховання (департаменти, відділи, сектори тощо). Метою цих підрозділів є підвищення рівня правової культури та правосвідомості правоохоронців, засоби – переважно роз'яснювальна лекційна робота на основі правової бази країни. Наголос сьогодні потрібно робити більшою мірою знов-таки на негативних наслідках порушення законів та інших актів. Сьогодні показує, що це важливо. До правового виховання слід включати «культуру сорому» – силовик повинен розуміти, що до нього як члена суспільства може бути дуже негативне ставлення. Прийшовши додому, він повинен знати, що його службові обов'язки є наявними, такими, які обговорюються суспільством, а фактично кожним мешканцем будинку, де він проживає.

Підрозділи, які займатимуться правовиховною роботою, мають комплектуватися фахівцями в галузі юриспруденції та педагогіки. Необов'язково це повинні бути професійні юристи. Але юридична освіченість є первинною необхідністю. Підготовка таких фахівців можлива у вищих навчальних закладах. Прикладом такої підготовки є діяльність Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», коли після прийняття нового Кримінального-процесуального кодексу було проведено відповідні заняття з практичними працівниками силових структур. На сьогодні для таких працівників можна використовувати скорочені навчальні програми на основі програм денних факультетів.

Але головним у цій проблематиці є закріплення етичної поведінки представників силових структур на законодавчому рівні. За порушення цих норм повинна наступати реальна відповідальність (кримінальна, дисциплінарна тощо). Правоохоронець повинен розуміти, що не тільки за додержання службових обов'язків, а й за етику поведінки він несе відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
2. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
3. Закон України «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.
4. Закон України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>.
5. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури, затверджений наказом Генерального прокурора України 28 листопада 2012 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/kodet.html?_m=publications&_t=rec&id=113992.
6. Дисциплінарний статут прокуратури, затверджений Постановою Верховної Ради України 6 листопада 1991 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1796-12>.
7. Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України, схвалений 5 жовтня 2000 року колегією Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://rus.kadry-gumvd.kharkov.ua/engine/doc.php?ID=5>.
8. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ, затверджений Законом України від 22 лютого 2006 року України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>.
9. Дисциплінарний статут Збройних сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/551-14>.
10. Иванова Е. Страх порядка / Е. Иванова // Корреспондент. – 2013. – №20 (550). – С. 26–29.

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ РАБОТНИКОВ СИЛОВЫХ СТРУКТУР: ПРОБЛЕМЫ НОРМАТИВНОГО ЗАКРЕПЛЕНИЯ

Трофименко В. А.

Показано, является ли обязательным правовое воспитание для работников силовых структур государства. В этом направлении проанализировали основные нормативные акты, регламентирующие деятельность правоохранительных органов. Внесены предложения по улучшению ситуации с правовым воспитанием в этих структурах.

Ключевые слова: правовая культура, правосознание, правовое воспитание, силовые структуры, правоохранительные органы.

LEGAL EDUCATION WORKERS POWER STRUCTURES: PROBLEMS STATUTORY

Trofimenko V. A.

Publication shown or fixed binding legal education workers power structures of the country in this area analyzes the key regulations that govern the police force, provided suggestions to improve the situation of legal education in the above structures.

Key words: legal culture, justice, legal education, law enforcement agencies, law enforcement agencies.

УДК 340.12

Ю. В. Мелякова, кандидат філософських наук

ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

Реальність права розуміється сьогодні як комунікативна. Дієвість права полягає в утворенні продуктивного дискурсу, що має загострити існуючі соціальні суперечності та розрішити їх шляхом досягнення оптимального консенсусу. Метою правового дискурсу завжди є справедливість, але як моральний, так і правовий її сенс мінливий. Етноментальний зміст юридичної справедливості визначається джерелами права, що мають регіональну та історичну специфіку. Тому правовий дискурс та соціальна справедливість, заради якої він здійснюється, матимуть значні відмінності у континентальній, далекосхідній і мусульманській системах права.

Ключові слова: правовий дискурс, джерела права, справедливість, традиційна правова сім'я, релігійна правова сім'я, звичай, караюче право.

Актуальність проблеми. Існуючі філософсько-правові концепції праворозуміння по-різному визначають походження права, його природу і сутність, віддаючи перевагу в розумінні права тим чи іншим об'єктивним чи суб'єктивним, ідеальним чи матеріальним чинникам. Значною мірою сьогоденні проблеми міжнародного правового дискурсу спричинені саме етноментальною специфікою правової культури народів та регіональними тонкощами розуміння ними законності, справедливості, права та його природних підстав.

Метою статті є аналіз етнічних особливостей праворозуміння східноазійських і арабських народів, їх правової культури і рис правового менталітету, що постає як герменевтична проблема національної правоінтерпретації.

Питання етноментальної специфіки правотлумачення, правотворчості та правореалізації мають надзвичайну актуальність в умовах загальносвітової інтеграції, економіко-правової відкритості, полікультурної спрямованості країн Європи, з одного боку, і політики фундаменталізму прокомуністичних та ісламських країн – з другого. Адже право покликано регламентувати міжнародні стосунки і в економічній, і в ідеологічній, і в цивільній, і в інформаційній сферах, незалежно від політико-культурних тенденцій глобалізації або ізоляції цих держав, проте безумовно їх враховуючи. Розуміння ж самої ролі права у цій регламентації є досить неоднозначним в окремих регіонах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суто філософсько-правової розробки проблема правоінтерпретації і праворозуміння азійських та арабських народів ще не одержала. Тому даними для філософського аналізу тут виступають дослідження в галузі порівняльного правознавства, теорії права, теорії культури, філософії релігії, етики та історії східних країн. Традиції розуміння природи права, його функцій, аспект особистих прав людини, критерії справедливості, культура покарань і принципи правосуддя – все це має свої особливості в азійській та арабській культурах. Теоретичними джерелами інформації про життя і ментальність народів Східної Азії виступили, зокрема, роботи радянських синологів, серед яких Б. Єрасов, О. Завадська, Л. Васильєв, В. Сидіхменов, а також сучасних правознавців, а саме Ю. Тихомірова, А. Саїдова, Р. Давида, К. ЖофFRE-Спинозі, Ань Вейя. Філософський аналіз в галузі мусульманського права ґрунтується на працях сучасних дослідників арабської культури (Л. Сюкіяйнен, Н. Володіна, О. Львова, А. Абашидзе, Х. Бехруз та ін.).

Виклад основного матеріалу. Правова система Китаю (а також Японії, Монголії, Малайзії, африканських країн) належить до далекосхідного типу в складі традиційної правової сім'ї. Основи правового виховання в цих країнах спричинено загальними особливостями традиційних правових систем, до яких входять: визнання звичаю (традицій, морально-етичних уявлень народу)

основним джерелом права; негативне ставлення до законодавства (позитивного права) як до неприродного джерела права; ігнорування інституту судової влади та заміщення його самокерованими суспільними структурами, що діють на основі норм звичаєвого права; слабкий розвиток юридичної інфраструктури. Незважаючи на те що дані умови заважають високому рівню юридичної освіти населення, однак саме вони, уникаючи офіційних вертикальних методів, спричинили незрівнянно високий рівень правової культури жителів Китаю.

Первинною природною засадою високого рівня правосвідомості китайців стало конфуціанство. Однією з головних доброчинностей і заповідей, що їх пропонує ця ідеологія, є людинолюбство, адже шлях до поліпшення життя людини Конфуцій бачив не у зміні суспільних порядків, а у високому рівні моральної свідомості. У цілому самовдосконалення – це шлях помірності й стриманості. Відданість підданого вважалася заснованою на покірливості та щирості відносно правителя. Покірність старшому в родині, клані, імператору в суспільстві становило невід’ємне правило людського співжиття. Синівня шанобливість і братерська любов розглядаються конфуціанством як засіб, що перешкоджає виникненню злочинів і безпорядків. Поняття «милосердя» також включає наведення порядку в світі людей та піклування про слабких.

Конфуціанство також вплинуло на традиції ставлення китайців до влади. Для китайської культури характерний традиційний тип легітимації влади. У рамках останнього характер священних, споконвічно заведених порядків, що наявні і закріплені у владній ієрархії, забезпечує як покірність громадян, так і додержання владою певних обов’язків стосовно суспільства. Саме додержання традицій ставало підґрунтям як для прийняття влади, так і для визнання права. Влада зображується у патерналістських, родинних символах, що передбачає її заступництво всьому народові.

У свій час порушення маоїзмом основної доктрини Конфуція – турботи правителя про благо народу – стало головною причиною опозиційних рухів і, пізніше, радикальної модернізації ідеології та шляхів розвитку КНР Ден Сяопіном. Уважалося, що від справедливого, мудрого правителя залежать загальне процвітання, єдність, стабільність і правопорядок країни. Маоїстським пропагандистам (60–70-х років ХХ ст.) заважали традиційна міцність родинних зв’язків китайців, шанобливість до батьків, повага до старших за віком, той факт, що інтереси родини ставилися вище за громадські. Китайська родина (патронімія) протягом багатьох століть була тією нижчою соціальною організацією, що зберігала значну автономію від влади. Традиціям «синівської шанобливості» і почитання родової зашкоджували ідеї про правильність

доносів дітей на батьків (і навпаки) та класову боротьбу. У той час була здійснена спроба відмежувати ідеї Мао від конфуціанства, надавши їм значення «абсолютної істини». Але традиційна китайська родина як охоронець національних цінностей стояла на шляху маоїстів. Сучасною альтернативою «культурній революції» маоїстів стала матеріальна зацікавленість населення Китаю у власних зусиллях на шляху до порядку і процвітання. В останній Конституції 1982 р. КНР була визначена як «соціалістична держава демократичної диктатури народу, керована робітничим класом». Таким чином, конфуціанство не тільки виступає основним джерелом права, й формує теоретичні засади системи правового виховання в Китаї. Родина ж виступає як головна конфуціанська цінність та чинник правового виховання китайців.

Незважаючи на розвиток правосвідомості, китайці невелику увагу приділяють сфері особистих прав. Стан конституційних прав і свобод людини в Китаї значною мірою не відповідає міжнародним стандартам. Китайський законодавець основну увагу приділяє не стільки правам людини, скільки правам громадянина. У переліку природних прав громадянина КНР відсутні норми про свободу думки (адже фактично панує диктатура комуністичної партії), право на життя. І тому не дивно, що КНР посідає одне з перших місць у світі за винесеними смертними вироками. Китайці традиційно мають високий ступінь патріотизму і громадської відповідальності. Їх Конституція містить великий перелік обов'язків громадянина, досить мало уваги приділяючи його правам. Так, серед основних обов'язків громадянина КНР такі: захищати Вітчизну, охороняти безпеку, честь та інтереси Батьківщини; зберігати державну таємницю; захищати єдність держави і згуртованість усіх національностей; зберігати суспільну власність; додержуватися трудової дисципліни і оберігати громадський порядок; поважати норми громадської моралі; вчитися, трудитися тощо.

Уже наприкінці 70-х років успіх капіталізму в Японії та неіездатність радянського соціалізму в економічній сфері і подальший розвал СРСР привели до того, що китайське керівництво відмовилося від радянської моделі і звернулося не до західних, а до внутрішніх традицій. Китай обрав таку версію: капіталізм та інтеграція у світову економіку в сполученні з політичним авторитаризмом та китайським націоналізмом у ролі нового джерела законності. «Ми – китайці і ми можемо цим пишатися», – зазначав один із політичних лідерів Гонконгу. Сучасний Китай підносить конфуціанство як альтернативу західній демократії і марксизму-ленінізму та як джерело свого прогресу [1, с. 156–158].

На думку жителів Східної Азії, успіхом свого регіону вони зобов'язані також колективізму. Общинні цінності і звичаї, переважання групових інтересів над індивідуальними нібито сприяють всезагальному груповому на-

пруженню, що є необхідним для бурхливого розвитку. Саме робоча етика китайців, яка складається із дисципліни, лояльності та старанності, стала, на їх думку, рушійною силою соціального розвитку цих країн. Такого роду робоча і громадська етика, а також правова свідомість зародилися із філософії про те, що група і країна важливіші за окрему особистість. Тому шире відстоювання особистих прав не є самоціллю азіата. Він самостверджується не за рахунок протиставлення суспільству власної індивідуальності, а навпаки, завдяки почуттю своєї причетності до цілого, ототожненню себе із общиною, суспільством, нацією, що ґрунтується на конфуціанській системі цінностей. Отже, в основі сутнісної відмінності європейської правосвідомості від азіатської лежать онтологічні особливості світосприйняття жителів цих регіонів, специфічний спосіб їх буття-в-світі (що водночас визначає етичні основи східної «культури сорому»).

Згідно з концепцією І. Кона у зв'язку з моральною орієнтацією людей різних національностей, соціологи традиційно розрізняють «культуру сорому» та «культуру провини». Східні культури відносять до перших. Якщо провинна пов'язана із стурбованістю індивіда власною внутрішньою правотою, то сором – із стурбованістю оцінювання його гідності з боку інших, що диктує йому прагнення уникнути видимості невдачі, слабкості, залежності тощо. «Культура сорому» несе на собі відбиток локальності, оскільки орієнтує свідомість індивіда виключно на його власну общину: сором існує виключно у стосунках зі «своїми». Гідність і безчестя співвідносяться із зовнішніми формами контролю: осудженням, покаранням, насмішкою чи схваленням. З цим пов'язана непопулярність права на Сході як соціального регулятора. Людина «культури сорому» має жорсткий внутрішній контролер – совість, яка ґрунтується на критичному самооцінюванні. Саме цією особливістю східної ментальності пояснюються популярність публічних покарань і принцип залякування, покладений в основу карної політики азіатських країн [2, с. 37].

Саме система сімейної організації в Китаї є основою самовиховання і самоосвіти. Бути освіченим означає, за Конфуцієм, володіти гуманістичними принципами, а відрізняти погане від доброго навчала родина. Такого роду внутрішнє знання робить зайвим зовнішній контроль за особистістю. Отже, до зазначених із початку чинників правового виховання відносно Китаю можна додати такий чинник, як самовдосконалення, свідомо самодисципліна індивіда.

Гармонія, від якої залежать рівновага в світі і щастя людей, розглядається китайцями у двох аспектах. По-перше, як гармонія людини з природою. Поведінка людей повинна відповідати звичайному порядку. По-друге, гармонія необхідна у відносинах між людьми. У суспільних стосунках на першому

плані мають знаходитись ідея згоди і пошуки консенсусу. Незгоди повинні нібито «розчинятися», а не вирішуватися. Пропонований вихід має бути свobodо прийнятий учасниками як справедливий, і при цьому ніхто не повинен «втратити обличчя». На першому плані завжди знаходиться виховання і переконання, а не влада, погроза та примус. Унаслідок таких поглядів китайці негативно ставляться до ідеї права з його жорсткістю й абстрактністю. Людина не повинна наполягати на своїх правах, оскільки обов'язок кожного – прагнути згоди і забувати про себе в інтересах усіх [3, с. 325–335].

Теоретики відверто визнають незначну роль права в регуляції соціальних стосунків у Китаї. До юристів китайці ставляться із недовірою, вважаючи, що, використовуючи абстрактні норми, юристи створюють перепони для досягнення компромісів, чим сприяють недостойній егоїстичній поведінці, несумісній з інтересами суспільства. В будь-якому разі конкретне правове рішення повинно відповідати справедливим і гуманним почуттям, а не бути втиснутим у рамки юридичної схеми. Так, відшкодування шкоди не повинно лягати непомірним тягарем на плечі боржника та вести його родину до банкрутства. Згідно з китайською традицією, спірні питання вирішуватимуться на основі почуття гуманності, згодом – ритів (звичасвих правил і прав), потім – розуму, і лише після цього може послідувати звернення до права. Закони для китайців не є нормальним засобом вирішення конфліктів між людьми. Їх корисна роль обмежується тим, що вони пропонують зразки поведінки та застерігають тих, хто міг би повести себе антисуспільним чином.

Традиційна китайська концепція не заперечує право як таке, але визнає при цьому, що воно для варварів, для тих, хто не піклується про мораль – для невинуватих злочинців, нарешті, для іноземців, яким чужа китайська цивілізація. За легендою, право (фа) винайшов варварський народ, який мав назву міао у XXIII ст. до н.е. (Бог пізніше знищив цей народ). Про це один із афоризмів Конфуція: «У варварів за часів держави гірше, ніж у китайців без неї». Китайський народ, на його думку, чудово обходиться без права: краще не звертатися до суду, а регулювати міжособистісні стосунки так, як підказує совість, наслідуючи не праву, а згоді і гармонії. Цю гармонію легко відновити, оскільки китайці шукають причини конфлікту не у злій волі супротивника, а у своїх власних помилках, хибах. В атмосфері, де кожний готовий визнати власні помилки, людей неважко змусити піти на поступки та погодитися на втручання посередника; крім того, страх перед суспільною думкою може надати цій згоді примусового характеру [4, с. 356–357].

Для східноазійських країн відносно питань карного права залишається характерною концепція покарання-кари, яка по суті відроджує давній принцип таліону про адекватність розплати. У суворому принципі адекватної відплати

наявний позитивний момент. Він полягає у тому, що покарання може призначатися тільки у випадках здійснення такого діяння, яке прямо передбачене законом, а розмір покарання має відповідати тяжкості злочину. Іншими словами, концепція покарання-кари певною мірою обмежує свавілля суду і все ж таки, по-перше, призводить до надто жорсткого покарання, а по-друге, ігнорує самі причини злочинності, борючись з їх наслідками.

Отже, до основних рис, що визначають національний характер і правовий менталітет китайців, належать консерватизм (що бере свій початок у конфуціанстві), культ традиції (як надійна запорука стабільності), раціоналізм, практицизм, прагматизм, ретельність, скрупульозність у справах, колосальне працелюбство, завзятість, наполегливість, колективізм, відповідальність, слухняність, стриманість, терпіння, покора, самодисципліна, патріотизм тощо. Європейців завжди вражали китайські цілеспрямованість, працелюбство і стійкість, а головне – відсутність скаргень на долю. Проте підставою соціального порядку та світової гармонії особисто китайці вважають таку свою рису, як терпимість. Головний осередок китайського суспільства – родина з ієрархічною організацією, правовою дисципліною і майже абсолютною владою голови родини. Община і держава прагнуть відповідати цій моделі та уникати будь-якого втручання у відведене родині широке коло справ. До фактичних повноважень родини значною мірою належать правове виховання і правове регулювання відносин у китайському суспільстві.

У сучасному Китаї існує розвинена система законодавства, студенти вивчають право, наявне судочинство, але у реальному житті сторони конфлікту частіше звертаються не до них, а до посередників – у квартальні ради за місцем проживання, не виносячи справи за межі общини, клану. Потрібні великі зміни менталітету китайців раніше ніж ними будуть визнані авторитет і цінність права. У статичній структурі китайського суспільства основними морально-правовими принципами і цінностями залишаються синовня любов, самодисципліна, підкорення вищим за ієрархією, пріоритет інтересів суспільства над особистими, заборона будь-яких ексцесів, обурень та конфліктів. Важливо, що саме ці моральні цінності виявилися запорукою правопорядку, а не навпаки, жорсткі правові інститути – запорукою моральності і високої правової свідомості китайців.

Правові системи арабських країн, населення яких сповідує іслам, належать до мусульманської системи права у складі релігійної правової сім'ї. Загальними рисами релігійних правових систем є: нерозривний зв'язок з релігією; заперечення правотворчої ролі особистості і держави; персональний характер дії права; нерозвинений аспект суб'єктивних прав; переважання обов'язків над правами; караючий характер права.

Зазначені риси релігійної правової системи сформували у мусульман поважливе ставлення до права не за рахунок свідомого емоційно-вольового визнання ними норм права, а завдяки побоюванням божественних «санкцій» внаслідок недодержання цих норм (страху божого). Мусульмани визнають конструктивну роль Страшного суду в удосконаленні людини на шляху до Бога. А оскільки право шаріата – один із засобів людського вдосконалення, то єдиним джерелом правового виховання тут виступають воля Аллаха та релігійна самосвідомість мусульманина, орієнтована на ідею спасіння.

Тенденції правового виховання мусульманської спільноти визначено концепцією загального розвитку держав ісламу, що були сформульовані відомим сучасним ідеологом мусульманського світу Абу аль-Ала Маудуді. У своїй праці «Принципи ісламу» він обґрунтував теоцентричну концепцію, за якою людина повинна жити у гармонії з волею Аллаха, що виражена у посланих їй законах, які містяться у Корані і Сунні. Відхилення від цього шляху дорівнюється до джахілії, тому з порушниками ісламських законів треба нещадно боротися. Шаріат є головним арбітром і кінцевим авторитетом. Додержання шаріату – єдина гарантія захисту природних прав громадян.

Аспект природних прав людини, що розглядаються у мусульманському праві на принципах Корану, є досить обмеженим. Правовому статусу особистості в Корані присвячено 70 віршів. Вихідною передумовою для ісламської теорії основних прав людини слугує тлумачення відомого вірша 74-ї сури Корану, де йдеться про те, що мусульманин має право вимагати від держави поваги своїх особистих прав. Узагалі-то, особливістю сучасного ісламського світу виступає проблема громадського рівноправ'я і прав людини. Однак вона розв'язується в рамках мусульманських приписів. Шаріатом проголошені такі принципи, як людська гідність (у рамках Корану та Сунни); рівноправ'я людей, що означає єдність походження всіх людей («Аллах створив усіх людей із єдиної душі»); свобода всіх людей (згідно з Кораном) [5, с. 141–144]. Слід зауважити, що коли в теорії мусульманського права зазначається, що прийняття ісламу робить усіх людей рівними незалежно від їх соціального походження, кольору шкіри чи мови, то йдеться, зокрема, про рівність усіх перед законом та судом. Мусульманське право також розмежовує права людини-немусульманина та власне права мусульман, де останнім надається перевага.

Каїрська Декларація прав людини в ісламі фактично закріплює пріоритет шаріату над природними правами і свободами людини. Деякі основні права і свободи у ній не визначено; відсутня заборона на наявну в ісламі дискримінацію за ознакою статі. Декларація містить досить своєрідне тлумачення свободи думки і свободи слова: «Кожен має право на вільне вираження своєї думки

таким чином, аби це не суперечило принципам шаріату» [7]. Смертна кара призначається не тільки за такі найтяжчі злочини, як вбивство, а й за діяння, які взагалі у західних країнах не вважаються злочинами, як-то: подружня зрада жінки, віровідступництво, аборт, чаклунство тощо [6]. В Арабській хартії прав людини взагалі не згадується про рівність усіх перед законом; відсутня заборона на жорстоке та нелюдське покарання; не встановлюється заборона на винесення смертного вироку щодо неповнолітніх. Хартія водночас не встановлює навіть формальної заборони на рабство та работоргівлю [8, с. 17–18]. Принцип свободи релігії виражений у праві кожної людини на свободу совісті і поклоніння («Немає примусу в релігії»), що, до речі, також має певні особливості. Вважається, що особа вільно обирає для себе релігію, однак, якщо віруючий мусульманин відречеться своєї віри, це розглядатиметься як зрада ісламу, за що така особа може бути покарана на смерть [9, с. 141–144].

Особливість розуміння і дії інституту прав людини в мусульманському світі полягає у тому, що іслам розглядає права людини не як права індивіда, а як права ісламської громади. Індивідуальні права є похідними та залежними від прав колективу. Ідея права, а також державний правопорядок продиктовані там ісламськими догматами. Тому, незважаючи на те що конституції ісламських країн закріплюють основні права і свободи людини відповідно до норм міжнародного права, останні мають там суто декларативний характер.

Цікаво, що механізм дії мусульманського права «побудовано» на регулюванні стосунків перш за все серед мусульман. По кожному випадку в цьому праві передбачено нібито дві норми, одна з яких, що має юридичний характер, регламентує зовнішню поведінку людини, а друга стосується її внутрішнього переконання, змісту вчинку та стимулів, які змушують людину вчиняти саме так, а не інакше. Іншими словами, перша з двох норм регулює відносини людини з іншими людьми, а друга – її зв'язок з Аллахом, оскільки лежить в основі намірів і цілей, які переслідує правовірний. Так, можна зробити висновок, що порушник норм мусульманського права підлягає не тільки «земній», юридичній, а й «божественній» санкції, причому друге покарання застосовується як у земному житті (наприклад, релігійна спокута – «кафара»), так і в потойбічному світі, оскільки будь-який правопорушник одночасно є грішником.

Причому релігійні стимули виявляються настільки сильними, що в окремих сферах суспільних відносин (господарських, сімейних) норми права виконуються практично без втручання держави, оскільки випадки їх порушення виключно рідкі. Мусульманські суди спираються переважно на релігійну совість мусульман, їх добровільну готовність слідувати нормам. Однак це, звичайно, не лишає мусульманське право якостей юридичного феномена

як такого. В даному разі йдеться не про відсутність державного забезпечення його норм, а про своєрідне співвідношення добровільності та примусовості в їх виконанні, поєднання державного і релігійного примусу [10, с. 95–96].

Правосвідомість мусульман ґрунтується на досить жорстких принципах, оскільки само мусульманське право не відрізняється ліберальністю. Воно складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення. Наприклад, Коран недвозначно наказує, аби мусульманин співчував безпомічним і слабким, чесно вів торговельні справи, не підкупав суддю, не займався лихварством і не грав у азартні ігри. За порушення цих обов'язків мусульманське право передбачає жорстокі покарання – страту, покаління, покарання плітями, биття ціпками, камінням тощо. Поняття ж безпосередньо прав досягається визнанням певних меж обов'язків. Як один з найбільш серйозних злочинів мусульманські юристи розглядають розбій. Мусульманське кримінальне право засноване на розрізненні між твердо встановленими покараннями (хууд) та дискреційними покараннями (тазир). До встановлених жорстких мір покарання засуджують лише за такі види злочинів: вбивство, перелюб, хибне обвинувачення у перелюбі (у деяких країнах), зґвалтування, гомосексуалізм, статеві стосунки між немусульманином і мусульманкою, крадіжка, вживання спиртних напоїв (Лівія), озброєне пограбування, бунт тощо [11, с. 31–32].

Покарання – головне джерело правосвідомості в ісламських країнах. Таке покарання, що орієнтоване на залякування можливих правопорушників, часто буває несправедливо суворим, адже його розмір визначається не важкістю вчиненого діяння, а прагненням залякати оточуючих. Проте воно само по собі вже несе значну правовиховну функцію, орієнтуючи свідомість громадян, у тому числі потенційних правопорушників, на правомірну поведінку. Згідно з теорією «превенції», головним завданням покарання є не тільки викликати страх перед покаранням у свідомості потенційного злочинця, а лишити дійсного злочинця можливості повторити злочин (шляхом смертної кари) [12, с. 135–137].

Отже, сама ідея права в ісламському світі має досить екзотичний сенс. Унаслідок цього регулятивна функція права одержує особливі, неприйнятні для європейця механізми здійснення. Відрізняються своєю унікальністю норми соціальної справедливості. Згадаємо, що первинне і фундаментальне значення в процесі праворозуміння мають традиції родинного права та правовий статус жінки у системі прав людини. Саме в мусульманському праві ці аспекти приховують багато суперечок і нерозв'язаних проблем, пов'язаних із нерівноправ'ям жінки в сім'ї та суспільстві.

Матеріальне утримання дружини чоловіком спричинено абсолютним підкоренням її його владі. Десоціалізація і нерівноправ'я жінок-мусульманок

закріплюються чинною традицією. Коран виправдовує правову нерівність чоловіків і жінок, закладаючи тим самим відповідний фундамент правового виховання членів азійського суспільства. Безправ'я жінки сприяє вчиненню таких злочинів, як побої та знущання чоловіка над дружиною; доведення до самогубства; умисне вбивство чи тілесне ушкодження; вступ у шлюбні стосунки з особою, яка не досягла шлюбного віку; викрадення жінки для вступу в шлюб; примушення жінки до вступу в шлюб; купівля і продаж жінок; перешкоджання набуттю жінкою освіти; перешкоджання рівноправ'ю жінок у питаннях цивільного і сімейного права, зокрема права на виховання дітей [10, с. 174].

Як правило, кримінальні кодекси азійських країн не містять вказівок на мотив учиненого злочину. Відповідно, зазначені злочини розглядаються за фактом їх вчинення, без урахування мотивації. Хоча звичаєва мотивація в очах мусульманського судді скоріше за все пом'якшить покарання за даного роду злочини відносно жінок, ніж обтяжить його. До того ж, багато вчинків, що суперечать нормам європейської моралі, міжнародним правовим нормам та навіть формальним нормам мусульманського права, продовжують виправдовуватися неписаними законами, традиціями та звичаями, які зберігають свою значущість, зокрема у сільських районах, де міцні патріархально-родові відносини. Гірше за все, що всі ці злочинні дії не тільки підтверджують нездійснення принципу формальної рівності у мусульманському суспільстві, а й знаходять виправдання у суспільній думці, посилаючись на звичаєве право і шаріат.

Таким чином, головна особливість мусульманського права, яка викриває його природу, полягає у взаємодії в його межах сакрального і світського, релігійного і власне юридичного (позитивного) начал. Це проявляється у специфічності походження мусульманського права, його джерелах, механізмі дії, праворозумінні мусульманських юристів, суспільній правосвідомості, принципах правового виховання громадян. Так, джерелом права в цілому, і прав людини в тому числі, визнається воля Аллаха, тому істинність права не може піддаватися критиці. Божественним походженням обґрунтовується, у свою чергу, і справедливість норм мусульманського права, незважаючи на їх жорстокість. Правова свідомість мусульманина виступає складовою його релігійної свідомості. Попри формальне закріплення у відповідних регіональних юридичних документах чисельних загально визнаних у світі прав і свобод людини, усе ж принципи шаріату, на засадах яких створювалися ці документи, багато в чому суперечать основним міжнародним стандартам з прав людини.

Трансформаційні процеси, що відбуваються у світі на сучасному етапі, посилюють актуальність та важливість проблеми обґрунтування ісламського

права та критеріїв його юридичної справедливості, особливо з огляду на існуючі дискримінаційні елементи щодо жінок та чисельні порушення прав людини, зокрема у сфері покарань.

Висновки. Етноментальний вимір правового дискурсу досліджено через регіональні особливості правових систем, онтологічні та ціннісні засади національної правової культури східних народів, а саме порівняння джерел права і принципів справедливості традиційної та релігійної правових сімей, а також досвід правового виховання в країнах Азії та Арабського Сходу. Сьогодні, коли Україна активно інтегрується у міжнародний правовий простір, у справі обґрунтування необхідності оновлення і розвитку вітчизняного права велику практичну значущість має досвід зарубіжного праворозуміння, правовиховання і правоінтерпретації, що являє собою етноментальний вимір правового дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон : пер. с англ. Т. Велимеева. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2007. – 571 с.
2. Ерасов Б. С. Социально-культурные традиции и общественное сознание в развивающихся странах Азии и Африки / Б. С. Ерасов. – М. : НАУКА. Гл. ред. вост. лит., 1982. – 280 с.
3. Ерасов Б. С. Массовое сознание в развивающихся странах: содержание и динамика процессов // Идеологические процессы и массовое сознание в развивающихся странах Азии и Африки: сб. статей / Б. С. Ерасов. – М. : Наука, 1984. – С. 323–335.
4. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози : пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
5. Володина Н. В. Конституционно-правовые особенности Королевства Марокко / Н. В. Володина, Нафури Сана // Совр. право. – 2011. – №12. – С. 141–144.
6. Всеобщая исламская декларация прав человека: принята 19 сентября 1981 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cac.org/journal/08-1997/st_21_pravaist.shtml.
7. Каирская Декларация о правах человека в исламе // Центр інформації та документації кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/laws/6.html>.
8. Львова О. Л. Правові документи про права людини в ісламі: характерні риси / О. Л. Львова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008/4. – С. 12–18.
9. Володина Н. В. Конституционно-правовые особенности Королевства Марокко / Н. В. Володина, Нафури Сана // Совр. право. – 2011. – №12. – С. 141–144.
10. Сюкйийнен Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкйийнен. – М. : НАУКА. Гл. ред. вост. лит., 1986. – 255 с.
11. Михлин А. С. Высшая мера наказания: История, современность, будущее / А. С. Михлин. – М. : Дело, 2000. – 176 с.
12. Уголовное право зарубежных государств. – Вып. 4: Наказание / ред. Я. А. Зорина. – М. : Ун-т дружбы народов, 1975. – 220 с.

ЭТНОМЕНТАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПРАВОВОГО ДИСКУРСА

Мелякова Ю. В.

Реальность права понимается сегодня как коммуникативная. Действенность права заключается в создании продуктивного дискурса, который призван заострить существующие социальные противоречия и разрешить их путем достижения оптимального консенсуса. Целью правового дискурса всегда выступает справедливость, однако как этический, так и правовой ее смыслы изменчивы. Этноментальный смысл юридической справедливости определяется источниками права, которые имеют региональную и историческую специфику. Поэтому правовой дискурс и социальная справедливость, ради которой он осуществляется, имеют значительные отличия в континентальной, дальневосточной и мусульманской системах права.

Ключевые слова: правовой дискурс, источники права, справедливость, традиционная правовая семья, религиозная правовая семья, обычай, карающее право.

ETHNOMENTAL LEGAL DISCOURSE MEASURE

Melyakova J. V.

Reality of the law is known today as communication. Validity of the law consists in creation of productive discourse appealing to the aggravation of existing social antagonism and its settlement by the way of optimal consensus achievement. Justice is an object of legal discourse but its ethic and legal meanings are changeable. Ethnomental features of legal justice are determined by means of sources of law being of regional and historical specificity. Therefore, legal discourse and social justice for the sake of which it implements have considerable differences in Continental, Far Eastern and Muslim systems of the law.

Key words: legal discourse, sources of law, justice, traditional legal family, religious legal family, custom, punishment law.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327:316.32

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ ГЛОБАЛЬНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ СВІТУ

Проаналізовано сутнісні процеси розвитку сучасних міжнародних політичних відносин, на які справляють потужний вплив реконструкція світової політичної системи, формування нового глобального світопорядку, зміна геополітичних цивілізаційних координат і трансформація владних впливів між державами світу.

Ключові слова: міжнародні політичні відносини, світова політична система, глобальна реконструкція світу, новий глобальний світопорядок, геостратегії.

Актуальність проблеми. Складна глобалізована сучасність доводить, що універсальне явище політики, як і раніше, відіграє вирішальну роль у сфері міжнародних відносин. Їх фундаментальну основу складають політичні відносини взаємодії та взаємозалежності суб'єктів сучасної світової системи, їх соціальна природа, закономірності функціонування і розвитку. Головним об'єктом аналізування в міжнародних політичних відносинах постає надскладна соціально-політична реальність, яка складається з багатоманітних форм обміну результатами діяльності та ресурсами впливу між самостійними суб'єктами світової спільноти. І хоча останні відокремлені державними кордонами, але внутрішньосупільні та світові процеси тісно переплетені між собою, особливо тоді, коли глобальна проблема локального виживання країн і народів залишається нерозв'язаною і актуальною.

Аналіз останніх джерел і публікацій показує, що ці процеси традиційно перебували у фокусі пильної уваги науковців – міжнародників і політологів, але нині вимагають застосування нових, нестандартних підходів і методів, бо політологія міжнародних відносин має свою специфіку. Втім, на жаль, у політологічній літературі мало робіт, які надають цілісну характеристику даної

проблеми [1]. Одним із головних принципів політологічного аналізу міжнародних відносин завжди була органічна єдність оцінювання внутрішньої і зовнішньої політики: їх складна взаємодія утворює певну «тканину» політичної ситуації у світі та його різних регіонах. Хоча, насправді, як внутрішня, так і зовнішня політика вирішують спільне завдання – забезпечення і зміцнення системи суспільних відносин у даній країні, проте в процесі їх реалізації кожен з політичних напрямків одержує певну специфіку.

Метою статті є обґрунтування тези, за якою сутність сучасних міжнародних політичних відносин фактично виявляється не тільки у забезпеченні і регулюванні процесу об'єктивної взаємодії держав, а й у *враховуванні глобальних і локальних чинників розвитку світової політичної системи та задоволенні загальної потреби людства в безпеці і виживанні*.

Виклад основного матеріалу. Як надскладна світова реальність міжнародна політика має широкий соціальний вимір, оскільки характеризує взаємодію щонайменше двох і більше країн та міжнародних організацій. Вона також може охоплювати відразу всі сторони взаємозв'язків між політичними суб'єктами світової спільноти. Втім, її ключовою особливістю є відсутність у світовій спільноті єдиного центру влади та управління, тому визначити «нередуковану» специфіку міжнародних відносин досить важко, адже вони відрізняються назвичайною складністю.

Провідна роль політичної складової у міжнародних відносинах визначається тим, що поки існує такий політичний інститут і актор, як держава, їх початковим критерієм лишаються національний суверенітет і міждержавні кордони. Міжнародні політичні відносини опосередковані та зазвичай є продовженням внутрішньої політики окремих країн, утворюючи якісно нову систему, яка змістовно містить:

- процеси ухвалення політичних рішень, співробітництво, переговори, конфлікти або війни;
- різноманітні чинники впливу: матеріальні (геополітичні, військові, ресурсні, економічні, технологічні, демографічні) та нематеріальні (ідеологічні, інформаційні, юридичні, етичні тощо);
- міжнародно-правові, моральні, ділові та інші соціальні норми;
- реалізацію геостратегій, дипломатичні, соціокультурні, наукові та інші події;
- міграційні, інформаційні, комунікаційні та фінансові потоки;
- політичні наслідки (результати) подій, тенденцій та процесів: стабільність або нестабільність відносин між державними і недержавними акторами міжнародного життя, глобалізація чи фрагментація світового розвитку.

Динаміка міжнародного життя включає чимало випадкового, умовного та непередбачуваного. Звідси цілком зрозумілими є прагнення вчених виявити

в цьому процесі стійкі чи незмінні тенденції, розкрити основні «алгоритми» політичної поведінки суб'єктів і учасників міжнародних відносин. Суб'єктами (факторами) міжнародних політичних відносин завжди виступали держави, міждержавні об'єднання, всесвітні і регіональні урядові та неурядові організації, етноси і цивілізації; але найважливішими з них майже чотири століття є держави і групи (союзи) держав. Це пов'язано із затвердженням принципу національного суверенітету як одного з головних регуляторів міжнародних відносин, згідно з яким держава постає єдиним політичним інститутом, що володіє повнотою влади на своїй території і самостійно здійснює зовнішню політику [2, с. 7–20].

Відповідно механізм функціонування міжнародних політичних відносин прийнято розглядати у декількох аспектах. По-перше, це *державно-правовий* підхід, який певною мірою етатизує світову політику, зводячи її до відносин національних держав, дипломатичної гри, військових союзів тощо. Останніми роками ця концепція доповнена *політичним* підходом, за яким учасниками і суб'єктами міжнародних політичних відносин є також інші суспільні інститути, політичні і політико-культурні організації.

Ще Ф. Фукуяма у книзі «Кінець історії та остання людина» каталізував дискусію щодо ролі держави у світовій політиці: «Боротьба за визнання надає нам можливість зазирнути усередину міжнародної політики... Відносини пана і раба усередині однієї країни дзеркально повторюються на рівні держав, коли одна нація, як ціле, вимагає визнання і веде кривавий бій за верховенство» [3]. Лише країни ліберальної демократії у відносинах між собою додержуються принципів загальної рівності і права, тому вони не мають підстав оскаржувати легітимність одне одного. Вчений припустив, що світ тимчасово буде поділений на дві частини: *історичну* і *постісторичну*. Історичний світ іще довгі роки буде ареною міжнародних конфліктів, «національна держава залишиться тут головним центром політичної ідентифікації, вторгатиметься (як Ірак, Лівія) у межі своїх сусідів...» Історичний і постісторичний світи будуть мало взаємодіяти, проте їх конфлікти Ф. Фукуяма вважає можливими на етнічному та націоналістичному ґрунтах, через ці імпульси насильства на порядку денному залишаються тероризм і національно-визвольні війни. Втім, відносини цих світів мали б розвиватися на ґрунті «політики впливу»; головні ж аспекти зіткнення – через нафту, імміграцію та питання світового порядку (безпеки).

Разом із цим досить широко розповсюдився так званий *антиетатизм*, прихильники якого стверджують, що «головна скрипка» в міжнародній політиці на рубежі ХХ–ХХІ ст. повинна належати не державам, і навіть не політичним союзам. На їх думку, внаслідок «паралічу влади» і стагнації режимів

нинішні уряди втратили авторитет і моральне право нав'язувати мільйонам людей свою політику. Так, американський політолог Дж. Стоун стверджує, що держава самим фактом свого існування і діяльності перешкоджає виникненню необмеженої свідомості, яка необхідна для підтримання інститутів, що виконують важливі функції для планетарного суспільства.

Хоча наприкінці ХХ ст. сформувалися нові реалії світового політичного процесу, навряд чи слід закреслювати роль держави. Це аргументується тим, що держава – єдиний національний інститут, який має повноваження укладати договори, вести війни, вступати в офіційні контакти з іншими країнами; саме міждержавні стосунки визначають характер міжнародних відносин між рештою акторів, створюючи правові рамки і речові умови, та утворюють точку відліку для позадержавних відносин.

Згідно з цими підставами «ідеальний» світовий політичний процес у наш час мав би передбачати якщо не абсолютний консенсус всіх учасників, то принаймні прихильність їх до певних загальних «правил гри», коли, визнаючи спільні *етичні імперативи* і *норми* міжнародного права, приймаючи загальні правила діалогу, всі суб'єкти міжнародних політичних відносин співпрацюють і змагаються на основі рівноправ'я. При цьому реальний світовий політичний процес виглядав би як «культурний торг» або *узгодження* взаємодоповнюючих позицій сторін. Тоді основною формулою розвитку міжнародних відносин стає: *«від конфлікту – до консенсусу»*.

Сучасним міжнародним політичним відносинам притаманні такі риси і особливості:

— зростаючий вплив на дії міжнародних акторів *інституціоналізації відносин, норм та історичних правил* (звичаїв), які диктують структуру і конфігурацію міжнародних відносин;

— участь поряд із *традиційними міжнародними акторами* (державами і міжурядовими організаціями) *нових міжнародних суб'єктів*: неурядових організацій та професійних асоціацій, потужних ТНК і ТНБ, великих медіагруп, етнічних діаспор, фірм і підприємств, але також злочинних синдикатів, терористичних угруповань, агентів спецслужб, фінансових спекулянтів та ін.;

— *суперечливість* (дуалізм) характеристик їх *розвитку*: як цілісність, так і фрагментарність; історична наступність та поява якісно нових феноменів; інтеграція та самоідентифікація соціальних спільнот; співробітництво або конфлікти тощо;

— вплив чинників *глобалізації* світового розвитку, які в політичних, економіко-фінансових, екологічних та інших аспектах сприяють як зближенню, так і поділу інтересів різних країн, певним чином розмивають національні суверенітети;

— *елемент анархічності* – тут відсутня загально визнана верховна інстанція, влада якої є безперечною і мала б примусові механізми. Тож міжнародні відносини здебільше ґрунтуються на «плюралізмі суверенітетів», є сферою ризику, де кожен учасник ухвалює рішення, виходячи з власних переваг і наявних ресурсів.

Залежно від стану міжнародної політики і потужності її суб'єктивних учасників використовуються різні засоби і методи дії, до яких відносять силу і примус, переконання, переговори та ін. Але політичні дії урядів у міжнародному масштабі впливають на життя мільйонів людей, зумовлюючи долі цілих народів, тому тут особливо важливі зважені, науково обґрунтовані рішення. Проте публічні політики часто діють, спираючись лише на суб'єктивну інтуїцію і керуючись дещо сумнівним «здоровим глуздом». Тож необхідний найсерйозніший і більш глибокий аналіз політичних процесів на міжнародному рівні, аби ясно і чітко, з урахуванням інтересів різних сторін виробляти реалістичний політичний курс.

Національні інтереси у сфері міжнародних політичних відносин полягають у тому, аби забезпечити найбільш сприятливі зовнішньополітичні умови вирішення внутрішніх завдань безпеки і розвитку країни. Діяльність держав із захисту та реалізації національних інтересів на міжнародній арені спирається на систему ресурсів: політичних, економічних, військових, науково-технічних, географічних, демографічних, інформаційно-пропагандистських тощо. Важливими чинниками забезпечення національної безпеки, що визначають статус країни на міжнародній арені та упевненість її позицій, є військово-оборонний потенціал, науково-технічний і технологічний рівень; до не менш важливих ресурсів належать: темпи і структура національної економіки, фінансова потужність, розміри і особливості території, природні і людські ресурси, рівень соціальної і етнічної солідарності суспільства, рівень культурної ідентичності та управлінська ефективність політичної еліти. У взаємодії та використанні цих ресурсів урядами виявляється зв'язок внутрішньої та міжнародної політики.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризувався *глобальною реконструкцією світу*, фундаментальними змінами у міжнародній політиці та розстановці державно-політичних сил, відповідно відбулися очікувані і величезні зрушення всієї геополітичної структури. При цьому, як відзначають деякі науковці, сутність цих трансформацій була унікальною, що в першу чергу зумовлено їх надзвичайно швидким і порівняно спокійним здійсненням [4]. Якщо попередні глобальні перевороти були прямо пов'язані з революціями, громадянськими та двома світовими війнами, то політичний розпад світової системи соціалізму і Радянського Союзу як держави відбувся відносно мирно.

Протягом короткого строку, лише за чотири-п'ять років, значною мірою були політико-ідеологічно підірвані і зруйновані старі глобальні системи, які склали основу міжнародних відносин протягом усіх післявоєнних десятиліть. Принциповий вплив на сучасну геополітичну конструкцію світу справив факт закінчення «холодної війни», пішло у минуле протистояння двох наддержав – СРСР і США, зруйнувалася стара біполярна система міжнародних відносин. Втратило сенс і поняття «третього світу», куди входили країни, що розвиваються (або аутсайдери), стали поступово намічатися нові контури світоустрою XXI ст.

Отже, з початку 90-х років XX ст. почав формуватися *новий глобальний світопорядок*, заснований не на принципах конфронтації і протиборства антагоністичних систем, а більше на взаємодії, співпраці та партнерстві. Але глобальний перехід до нового світопорядку, на нашу думку, ніколи не відбувається безболісно і безпроблемно. Як і попереднім епохам, сучасному міжнародному розвитку притаманне загострення низки старих і виникнення нових суперечностей та конфліктів (локальних війн), нестійкість деяких елементів політичних союзів і структур, невизначеність політичної ситуації (наприклад, із визнанням суверенітету нових держав, «кольоровими революціями») у різних регіонах світу.

Дійсно, з кінця XX ст. світ став більш цивілізованим і розвиненим, але водночас і набагато небезпечніше: людство безпосередньо постало перед проблемою виживання та пошуку шляхів просування до єдиної світової спільноти, яка зможе розв'язувати найскладніші глобальні проблеми. Сучасний етап розвитку характеризує також стрімкий перерозподіл впливів у міжнародних відносинах. Геополітичні проблеми фіксують не тільки суперечності між територіальними і політичними інтересами держав, вони нібито концентрують економічні, науково-технічні, етнічні, релігійні та інші аспекти відцентрових і доцентрових тенденцій, що розділяють або зближують країни світу.

Унаслідок цього міжнародні політичні відносини набули яскраво вираженої *глобалізаційної тенденції* – до розширення і взаємного проникнення, доповнення і збагачення. Тому в наш час набуває наукової ваги і переходить з публіцистичного лексику в розряд міжнародних і політологічних категорій поняття «світова спільнота», що відображає глобальний результат історичного розвитку людства, та вимагає, по-перше, формування норм співіснування і правил поведінки політико-правових акторів на сучасній світовій арені; по-друге, вироблення процедур захисту загальнолюдських інтересів, у тому числі завдяки спільному визнанню норм міжнародного права.

Дійсну картину *світової спільноти* як системи незалежних держав і народів слід розглядати не тільки по вертикалі – з погляду нерівності / залеж-

ності, а й по горизонталі – з урахуванням складного переплетіння міждержавних відносин. Таким чином акцентуються різні аспекти існування сучасної цивілізації: загострення глобальних проблем людства (продовольча й енергетична, стан довкілля, міжнародний тероризм тощо), експансія фінансово-економічних потоків, глобалізація інформаційно-комунікаційних процесів, неможливість розв'язати дилему безпеки у межах однієї окремо взятої країни.

Для розкриття суті внутрішньої структури світової спільноти наука пропонує категорію «світовий порядок» – властивість, що постійно порушується і відновлюється, її збереження вимагає активної політичної дії й доброї волі з боку всіх учасників міжнародних відносин¹. Відповідно світова політика тлумачиться як універсальний засіб світової спільноти, а не тільки як інструмент дипломатії та міжурядових відносин. Ідея справедливого, гуманістичного міжнародного порядку, що передбачає відмову від війн і ворожнечі між державами і народами, має давню традицію в історії та політиці.

Старому світопорядку були притаманні «пріоритет сили над правом», абсолютне переважання відносин панування і підпорядкування. Тому з оцінної точки зору він був несправедливим і недемократичним, що гальмувало економічний і соціально-політичний прогрес. У парадигмі сучасного розуміння міжнародних політичних відносин більш мирний характер світової спільноти зумовлюється високим ступенем взаємозалежності держав, регіонів та націй. Звідси *новий світовий порядок* передбачає принцип «незастосування сили і загрози сили», рівноправну співпрацю. Спираючись на цей теоретичний фундамент, можна зробити висновок про те, що новий світопорядок як ідея та практична реальність виявляється у впорядкуванні взаємодії та взаємовпливів політичних процесів, які відбуваються у світі.

Слід зважати на те, що на міжнародній арені єдиного центру світової політики немає, там діють формально рівноправні, суверенні державні суб'єкти, відносини між якими будуються передусім на ґрунті визнання суверенітету, однак це не виключає ситуації їх залежності або підпорядкування. Процеси розвитку сучасного світу, всієї цивілізації складають масштабну, суперечливу, а іноді й кризову картину; найсерйозніші виклики перш за все викликає проблема визначення державами своїх *геополітичних цивілізаційних координат*.

Традиційна геополітична парадигма була пов'язана з осмисленням нових політичних реалій, що склалися в світі на межі XIX–XX ст., коли уявлення про міжнародні відносини базувалися на взаємодії таких чинників: територія,

¹ Укладення в 1648 р. Вестфальського миру, яким завершилася Тридцятирічна війна в Європі, заклало початок формуванню і функціонуванню державно-центристської моделі світу, заснованої на принципі національного суверенітету.

клімат, господарство, ресурси, суверенітет, безпека держав як акторів міжнародної політики. Геополітика надзвичайно актуалізувалася в останні два десятиліття. Зокрема, за рівнем розвитку деяких країн світу виділяють (І. Валлерстайн): *Центр*, який досяг високого соціально-економічного рівня; *напівпериферію* – країни середнього рівня розвитку; та *периферію*, що має низький рівень розвитку. Предметом сучасної геополітики постає аналізування дії законів політики щодо організації контролю та гармонії влади над простором. Так, відомий американський фахівець у цій галузі К. Грей визначає геополітику як «науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем (що сприймається, змінюється і використовується людьми) та світовою політикою» [5, с. 9].

Визнання політиками і науковцями багатополарності сучасного світу не виключає існування в ньому провідних, ключових та інших геополітичних центрів. Ще на початку ХХ ст. Р. Челлен підкреслив необхідність поєднання п'яти пов'язаних між собою елементів політики – економічної, демополітики, соціополітики, кратополітики і геополітики, які забезпечують утворення сильної держави з ефективною системою управління. У підґрунті розроблення *геостратегій* держав (континенталізму, атлантизму, євразійства, панславізму, панамериканізму та ін.), як правило, лежать принципово різні настанови, що визначаються ступенем індустріального або постіндустріального розвитку їх суспільств. Обрання будь-якою державою геополітичної стратегії в міжнародній політиці, як вважає Н. Дж. Спайкмен, залежить від низки об'єктивних чинників: специфіка поверхні території, природа кордонів, чисельність населення в країні, наявність (або відсутність) цінних корисних копалин, економічний і технічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух. Відповідно до цих критеріїв країна вступає у *геостратегічний союз* з іншими державами, частково втрачаючи при цьому свій суверенітет (якщо її геополітичні ресурси незначні), або визначає свої стратегічні пріоритети самостійно (коли держава має високий сумарний геополітичний потенціал).

Склалося чимало наукових тлумачень стосовно найбільш значущих характеристик політичної структури світу. Зокрема, О. Тоффлер визначив існування сільськогосподарської, індустріальної та постіндустріальної цивілізацій людства. С. Хантінгтон у концепції «зіткнення і розламу цивілізацій» оголосив джерелом геополітичних конфліктів суперечності між цивілізаціями, потенціали яких нерівнозначні. Світ тут постає розмежованим, розколотим на різні осередки – західна, східна, африканська, ісламська, православна, латиноамериканська, конфуціанська, хінді, буддистська, японська цивілізації, які відрізняються історією, релігією, культурою, мовою, традиціями

тощо. С. Хантінгтон стверджує, що ці фундаментальні відмінності культури цивілізацій спричиняють найжорстокіші та найбільш тривалі конфлікти [6].

І нині ті самі чинники знов породжують умови для політики протистояння Заходу і Сходу. Слід визнати, що факт розпаду біполярної моделі світу призвів до певного *геополітичного хаосу*, падіння керованості в системі міжнародної політики і як наслідок зростання ролі сили. На рубежі тисячоліть намітилося різке посилення конкуренції між найбільшими центрами світової політики за перерозподіл влади у планетарному просторі. За амбітним висловом відомого американського теоретика З. Бжезінського, пострадянський простір (Євразія) став «шахівницею», на якій йде боротьба за світове панування: «Америка ніколи не намірювалася ділити владу на земній кулі з Росією» [7, с. 123].

Сьогодні провідний чинник, який забезпечує політичну вагу держави та її місце в світовому континуумі країн, – опанування нових науково-промислових технологій і комунікацій, розроблення унікальних ресурсів, а не тільки військова потужність або імперські амбіції. У той же час не можна не враховувати відносну самостійність і дуалізм міжнародної політики як феномена, що ґрунтується на усвідомленні та захисті геополітичних інтересів тих чи інших суспільств. Це і політика добросусідства, заснована на ідеї всестороннього співробітництва, гуманітарних зв'язків, техніко-комунікаційної та економічної інтеграції, але й політика відкритого вторгнення чи проникнення на чужі території, політика шантажу та силового тиску тощо. При аналізі сучасних геополітичних процесів доцільно враховувати, що зараз для Заходу склалася сприятлива ситуація з реалізації «сценарію» геополітичного переділу світу. Геополітичні моделі світоустрою (біполярна, монополярна, багатополярна) – різні форми впорядкування одвічно дезінтегрованого світу. Крім того, геополітичні моделі світу – це також форми розподілу влади у світовому просторі, а розподіл і «частка» влади в світовій політиці багато в чому залежать від сукупної потужності держави, її ресурсів та досвіду.

Отже, моделі світоустрою змінюються історично, оскільки в міжнародному житті змінюється співвідношення сил, а також виявляються ті або інші чинники дезінтеграції світу: географічні (сприятливі чи несприятливі території), національні, цивілізаційні, економічні, релігійні, ідеологічні, військово-політичні. Н. Дж. Спайкмен виокремив три найбільших центри світової сили та могутності: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європейське узбережжя та Далекий Схід – ці світові центри (представлені провідними державами) мають свої геополітичні інтереси й утворюють власні геостратегії, що визначально впливає на всю систему міжнародних політичних відносин.

Висновки. За сучасних умов геополітичних зрушень зміни моделей світопорядку і перерозподілу влади в світовому просторі високорозвинені країни, як і раніше, мають очевидні переваги. Серед учених немає єдиної думки про майбутню систему міжнародних політичних відносин. Одні схильні до позиції, що зараз відбувається формування системи колективного лідерства США, Західної Європи та Японії; інші вважають, що треба визнати Сполучені Штати Америки єдиним світовим лідером; треті не виключають відродження біполярної системи, в якій місце колишнього СРСР в економіко-політичному протистоянні із Заходом може зайняти Росія чи Китай; четверті стверджують про початок становлення мультиполярного (багатополюсного) світу. Зрештою, будь-яка з цих точок зору в умовах пост-біполярних процесів має право на існування, а їх практичне втілення залежить від здійснення реалій суперечливого сучасного світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений / Ю. Кукулка : пер. с пол. Л. В. Васильева. – М. : Прогресс, 1987. – 319 с.; Ключев А. В. В фокусе общечеловеческих проблем / А. В. Ключев, Ю. В. Косов. – Л. : Лениздат, 1989. – 160 с.; Афонін Е. А. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз) / Е. А. Афонін, А. О. Бандурка, А. Ю. Мартинов. – К. : ПАРА-ПАН, 2002. – 352 с.; Ніколаєв Є. Циклічна динаміка світового розвитку: минуле, сучасність, майбутнє / Є. Ніколаєв // Людина і політика. – 2003. – № 4 – С. 92–103; Сохань Л. В. У пошуках соціально-історичного сенсу глобалізації // Віче. – 2003. – № 4 – С. 70–77; Современные международные отношения и мировая политика / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др.; отв. ред. А. В. Торкунов. – М. : Просвещение: МГИМО, 2004. – 991 с.; Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации / под ред. П. А. Цыганкова. – Изд. 2-е, доп. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 320 с.
2. Багатуров А. Международный порядок в наступившем веке / А. Багатуров // Междунар. процессы. – 2003. – №1. – С. 6–23.
3. Фукуяма Ф. Конец истории и Последний человек / Ф. Фукуяма : пер. с англ. М. В. Левина. – М. : Публикується по изд. ООО «Издательство АСТ», 2010. – 588 с.
4. Цыганков П. А. Международный порядок: между прошлым и будущим / П. А. Цыганков // Социал.-полит. науки. 1991. – № 2.; Пляйс Я. А. Россия и мир на пороге XXI века. Актуальные проблемы современной внешней политики России / Я. А. Пляйс. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та коммерции, 1995. – 190 с.
5. Сорокин К. Э. Геополитика современного мира и Россия / К. Э. Сорокин // Полис. – 1995. – № 1. – С. 7–27.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон : пер. с англ. Т. Велимева, Ю. Новикова. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
7. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 256 с.

РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ МИРА

Герасина Л. Н.

Проанализированы сущностные процессы развития современных международных политических отношений, на которые мощно влияют реконструкция мировой политической системы, формирование нового глобального миропорядка, изменение геополитических цивилизационных координат и трансформация властных влияний между государствами мира.

Ключевые слова: *международные политические отношения, мировая политическая система, глобальная реконструкция мира, новый глобальный миропорядок, геостратегии.*

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL POLITICAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBAL RECONSTRUCTION OF THE WORLD

Gerasina L. N.

The essence processes of development of modern international political relations, on which render powerful influence the reconstruction of the world political system, forming of new global миропорядка, change of geopolitical civilization co-ordinates and transformation of imperious influences between the states of the world, are analysed.

Key words: *international political relations, world political system, global reconstruction of the world, new global world order, geopolitical strategies.*

УДК 327(470:4)

К. Н. Лобанов, доктор политических наук, доцент

КРИЗИСЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ТРАГЕДИЯ БЕЗЫСХОДНОСТИ ИЛИ ШАНС НА ОБНОВЛЕНИЕ?

Посвящена актуальной для внутренней политической жизни постсоветских государств проблеме разворачивания и преодоления кризисов политического развития. Показаны происхождение, внутреннее содержание различных типов политического кризиса и намечены основные пути выхода из состояния перманентной социальной и политической напряженности.

Ключевые слова: социальный кризис, кризис политического развития, социальная напряженность, политические противоречия, разрешение политического кризиса, восстановление равновесия в обществе и в политической системе.

Актуальность проблемы. В последнее время из уст многих государственных и общественных деятелей, политических и экономических экспертов, телекомментаторов и журналистов все чаще приходится слышать слово «кризис». Это слово звучит то предостерегающе, то угрожающе в зависимости от тональности и содержания транслируемого для аудитории информационного материала. Так, о кризисе сейчас принято говорить применительно к новой фазе мирового финансового и экономического спада, который охватывает целые регионы мира и, как утверждают, приближается к нашим рубежам. Про кризис вспоминают и тогда, когда характеризуют, например, нынешнее состояние отношений России с Западом, особенно с Соединенными Штатами. Слышим мы и то, как употребляется это понятие по иным поводам (сложное положение в отдельных отраслях экономики и социальной сферы, неоднозначные итоги реформирования ряда ведомств, факты коррупционного разложения в органах власти и т. д.). Не будем оспаривать правомерность и уместность использования этого сильного в эмоциональном смысле выражения применительно к тем или иным конкретным ситуациям. В конце концов это вопрос оценки. Оставим в стороне и влияние кризисогенных внешних факторов, поскольку последние часто подвержены колебаниям мировой экономической и политической конъюнктуры и по своей природе преходящи. К тому же эти факторы не несут в себе фатальных угроз для государственности и общественного устройства. Нет также смысла замыкаться на частных фактах и событиях, так как это всегда проявления кризисности более обширной и иного уровня опасности. О самых глубинных и наиболее острых кризисах политического развития последних десятилетий пойдет речь в данной публикации.

Анализ источников и публикаций по теме. О политических кризисах современности пишут много. В российской политологической, социологической и конфликтологической литературе проблема политических кризисов и их все-стороннего анализа поднималась в трудах А. В. Глуховой, А. В. Дмитриева, А. К. Зайцева, Г. И. Козырева, Е. И. Носырева, Б. И. Хасана, Д. А. Шевчука и др¹.

¹ См.: Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). – М. : Эдиториал УРСС, 2000; Дмитриев А. В. Конфликтология. – М. : Гардарики, 2007; Зайцев А. К. Социальный конфликт. – М. : Academia, 2001; Козырев Г. И. Политическая конфликтология. – М. : Форум, ИНФРА-М, 2008; Носырева Е. И. Альтернативное разрешение споров в США. – М. : Городец, 2005; Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта. – Санкт-Петербург : Питер, 2003; Шевчук Д. А. Конфликты: избегать или форсировать? – М. : ГросМедиа, 2009.

Вместе с тем, данные авторы обычно рассматривали феномен политического кризиса в рамках общей конфликтологии, трактуя его лишь как предварительную стадию политического конфликта, не выделяя специфики политического кризиса как относительно самостоятельного и активного компонента современного политического процесса.

Цели статьи. Рассмотреть основные разновидности кризисов политического развития на современном евразийском постсоветском пространстве; выявить степень их социальной деструкции/наличие позитивно-конструктивного потенциала; показать пути преодоления противоречий, лежащих в основе данных кризисов.

Основное содержание статьи. В новейшей истории большинства постсоветских государств кризисов политического развития наблюдается несколько. Назовем их условно кризисом идентичности, кризисом распределения, кризисом участия, кризисом «проникновения», кризисом легитимности. Все кризисы в той или иной степени развиваются параллельно и часто взаимообуславливают друг друга, имеют одни корни и сходную природу. Своё происхождение эти социальные явления ведут от начала глубоких трансформационных изменений, которые пережили молодые демократические государства на рубеже 80–90-х годов прошлого столетия и связаны с противоречивым и сложным процессом становления новой общественной и политической реальности.

Одним из наиболее чувствительных для наших обществ и государств является **кризис идентичности (принадлежности)**. Как правило, этот кризис наступает с распадом идеалов и ценностей, доминировавших в политической культуре предшествовавшего периода. Он выражается в активном поиске людьми новых духовных ориентиров для осознания своего места в обществе и своих связей с государством. Особую остроту кризис идентичности приобретает в период радикальных реформ. В результате крушения социализма произошла быстрая эрозия идеологических основ советской власти, а вместе с ними и тех ценностей и моральных установок, которые эта власть тщательно культивировала в индивидуальном и коллективном сознании своих граждан. Новой идеологии и морали взамен ушедших выработано не было. Они не предложены обществу и по сей день. Образовавшийся идеологический вакуум стал заполняться в соответствии с заимствованной извне моделью дальнейшего развития, а это – курс на создание рыночной экономической и демократической политической систем западного образца. Бывшим советским гражданам поочередно и настойчиво внушались преимущества то одной, то другой парадигмы общественного развития. Все это сопровождалась стремительным утверждением новых целеустановок, этики

и нравов, по своему содержанию вовсе не соответствовавших современной стадии развития западных обществ, а скорее свойственных полудикой эпохе начального накопления капитала. Вместо характерных для нашего менталитета традиций коллективизма и взаимопомощи, дружелюбия и толерантности стали прививаться плохо сочетающиеся со славянской культурой качества индивидуализма и эгоизма, замкнутости и агрессивности. Эта «революция в мозгах» очень дорого нам стоила. В результате сильнейшего духовно-нравственного стресса наши общества стали еще более дезорганизованными и слабо внутренне консолидированными. Без понятных и приемлемых духовных ориентиров, в том числе в отношении целей и перспектив развития общества и государства, люди стали искать выход в асоциальных или деструктивных по своей сути формах бытия – аполитичности, радикализме, безверии, алкоголизме, суицидах. Настораживающим является также стремление все большего числа граждан наших государств эмигрировать из страны. Например, по данным ВЦИОМа (январь 2013 г.), треть городских жителей в возрасте от 25 до 40 лет, обладающих стабильным и достаточно высоким доходом, изъявляют желание покинуть Россию при такой возможности [1]. Разве эти цифры не являются показателем утраты своей принадлежности к великой культуре, истории, традициям, моральным устоям?

Приостановить и преодолеть кризис идентичности можно и нужно. Прежде всего необходимо определиться с идеологическими основами нашего общественного и государственного устройства, которые поясняют смысл, сущность, цели, перспективы развития социума и его политической организации. Выводы модных в 90-х годах XX в. западных социологов и социальных философов С. Хантингтона, Ф. Фукуямы, Ё. Масуды о «завершении века идеологий» не оправдались и, к тому же, вовсе не подходят для России и других новых демократий на обширном евроазиатском пространстве [2; 3; 4]. Россия – не Бельгия и не Голландия, а огромная евроазиатская полиэтничная и поликонфессиональная держава, которую на протяжении всего исторического времени ее существования удерживали от распада не только единые экономические и политические стимулы, но и общие духовные скрепы. Поэтому сердцевину идеологии должны составлять некоторые базовые концептуальные положения, а по сути социальные ценности, по поводу которых у большинства членов общества сложится хотя бы минимальный консенсус и которые люди будут готовы разделять и защищать. Такими ценностными ориентирами могут выступать: свободный статус личности, равенство возможностей, социальная справедливость, обеспечение комфортной для развития людей социальной среды, гражданский мир, безопасность, экономическое процветание, сопричастность к великой культуре и истории.

Вкупе такие ценности составляют так называемую «национальную идею» – духовный феномен, который при условии его выработки обществом и государством и закрепления в индивидуальном и коллективном сознании граждан превращается в мощную созидательную силу, источник развития и духовного очищения нации, гарантию ее исторической перспективности. Если оформляется идеологическая система, то со временем и, разумеется, не механически, а при целенаправленном воздействии общественных и государственных институтов начинают под нее «подстраиваться» другие подсистемы духовной жизни – этика, психология, ментальность, поведенческие структуры. То есть именно то, что нас сегодня не устраивает и что мы хотели бы изменить к лучшему в первую очередь.

Кризису идентичности как кризису переходного периода развития общества нередко сопутствует *кризис распределения*. В самых общих чертах этот тип кризиса заключается в недостаточной способности властных структур удовлетворить в приемлемых для населения формах его материальные и духовные потребности. Иными словами, растущие запросы людей, привязанные к меняющимся стандартам и способам потребления, приходят в противоречие с предлагаемым властью механизмом распределения экономических, социальных и культурных благ, который не соответствует ожиданиям граждан. Большой проблемой для сегодняшней России, например, является то обстоятельство, что указанный механизм распределения основных социальных ресурсов не просто не соответствует ожиданиям граждан, он «работает» не в пользу основной их массы, и люди это хорошо понимают. Они видят, как вся наша общественная система постепенно откатывается назад к временам жесткой классово дифференциации, когда доступ населения к материальным и нематериальным благам был строго ограничен и являлся уделом немногих. Национальное богатство, создававшееся трудом всего общества (а в нашем случае – и просто природой), через сложные имущественно-правовые механизмы, охраняемые государством, перераспределялось в интересах господствовавших классов или корпоративных групп. Классовый принцип действовал также при распределении социальных и культурных благ. Лишь незначительная часть населения имела возможность пользоваться привилегиями, льготами, привилегиями, могла позволить себе высшее образование и качественный медицинский сервис. Вместе с тем сегодня классовые общества с их распределительной системой – это уже анахронизм. Многие страны давно прошли эту стадию общественного развития, поняв всю пагубность и взрывоопасность последствий жесткой классово дифференциации общества. Они используют более гибкие и социально приемлемые формы поддержания общественного равновесия, воплотившиеся на практике в фор-

мировании и существовании так называемого «государства всеобщего благоденствия», или «социального государства». Курс на создание такой формы государства продекларирован в конституциях практически всех республик бывшего СССР, в том числе Российской Федерации (ст. 7) [5]. Вероятно, пришло время привести в соответствие с этой правильной стратегической целью находящийся в руках государства несовершенный механизм распределения благ и устранить известное противоречие. Инструментарий, которым может воспользоваться власть для выбора конкретных способов преодоления кризиса распределения, обширен и зависит от степени радикальности тех мер, на которые готова сегодня идти правящая элита. Наиболее смелым, например, выглядит предложение левых сил в России национализировать нефтегазовую отрасль и обратить, таким способом, весь доход от продажи углеводородов в пользу государства, в результате чего последнее могло бы лучше выполнять свои социальные функции. Более умеренным проектом является реформа налоговой системы, а именно отказ от использования «плоской» шкалы налогообложения и переход к «прогрессивному» принципу взимания налогов. Таким образом, богатые будут платить больше налогов, а государство через бюджетные каналы будет «перекачивать» денежные средства на борьбу с бедностью и поддержку социально незащищенных слоев населения. Данный способ перераспределения общественных фондов в наибольшей степени соответствует представлениям людей о социальной справедливости и сегодня успешно реализуется в рамках социальной государственности. Еще одна возможность отладить нашу распределительную систему заключается в возврате к государственной винной монополии. Средства от продажи алкогольной продукции – это огромный ресурс, который можно вернуть в руки государства и направить на выполнение социальных программ. По какому пути пойдет правительство, гадать трудно. Возможно, оно сможет предложить обществу иные более эффективные способы разрешения кризиса распределения. Очевидны две вещи: во-первых, сколько-нибудь длительная консервация этого кризиса невозможна в принципе, ибо в итоге это чревато сильными социальными издержками; во-вторых, действия власти по преодолению кризисного состояния должны осуществляться в интересах основной массы населения с соблюдением принципов социальной справедливости и солидаризма.

Характеризуя современный процесс политического развития, нельзя не упомянуть о *кризисе участия*. Как и предыдущие кризисы, этот тип содержит в себе противоречие, подлежащее разрешению. В этом случае речь идет о неполном соответствии имеющихся политических структур и институтов, сложившихся форм и механизмов вовлечения граждан в политику, растущим запросам населения на участие в политической жизни. Процессы демократи-

ческой трансформации политической системы, с одной стороны, вызывают у людей повышенную потребность чувствовать сопричастность к принятию управленческих решений на различных уровнях власти, а с другой – обуславливают рост числа групп интересов, соревнующихся в непосредственном доступе к рычагам власти и управления. И то и другое обстоятельства требуют создания и нормального функционирования развитой системы представительства социальных интересов, адекватной уровню политической активности масс. В этом случае демократическая общественная и государственно-политическая системы предоставляют гражданам и их группам дополнительные возможности для удовлетворения политически значимых запросов и потребностей. В частности, гражданские сообщества в целях защиты своих интересов создают различные общественные структуры (партии, организации, движения, союзы, местное самоуправление), а государство гарантирует и обеспечивает им свободную деятельность в соответствии с законом. Для гражданских объединений политической направленности решающее значение имеет наличие в стране политической свободы, т. е. возможности не только свободно образовывать политические организации, но и предоставлять им равные условия для участия в конкурентной борьбе за государственную власть. В случае, если субъект власти прямо или косвенно препятствует созданию и нормальному функционированию таких организаций, под угрозой оказывается вся система социального представительства. В итоге неизбежно обостряется общеполитическая ситуация и наступает кризис.

Позывные кризиса участия отмечены на российском политическом фоне. Несмотря на то что в стране давно существуют многочисленные структуры гражданского общества и имеется устоявшийся набор политических партий, которые, как казалось бы, вполне способны обеспечить растущий запрос населения на политическое участие, эти институты только формально справляются со своей главной функцией. Происходит это по разным причинам. Одна из них – организационно-функциональная незрелость самих гражданских объединений. Их много, но организационно они только складываются, а главное – пока еще слабо соотносят себя с теми социальными группами и их специфическими интересами, которые призваны представлять и защищать. Последнее в свою очередь является следствием идеологической аморфности, в котором пребывает наше политическое сообщество. Ни одна из политических партий сегодня не может похвастаться своей идеологической принадлежностью (за исключением, может быть, КПРФ). А для политической партии – это первоочередная задача. Без обретения отчетливого идеологического «лица» партия не может выработать базовые концепты, при помощи которых она собирается обретать собственный электорат и выполнять по

отношению к нему свою главную функцию – репрезентацию (представительство) социальных интересов. Такая вот получается причинно-следственная связь: нет идеологии – нет полноценной организации, нет организации – нет институированной системы социального представительства. Другая причина слабости гражданских политических институтов сокрыта в неоднозначной и противоречивой политике, которую по отношению к ним проводит государственная власть. С одной стороны, демократическое государство объективно заинтересовано в складывании реальной многопартийности как наиболее эффективного способа реализации социального представительства. Однако, с другой стороны, повседневная политическая практика свидетельствует о том, что государственная власть стремится «управлять» гражданским обществом, пытается моделировать его развитие в допустимых для себя формах и до некоего приемлемого для себя предела. Это выражается в конструировании монополярной партийной системы с фактической доминантой одной политической силы, ограничении политической конкуренции, искусственной и длительной консервации существующего баланса политических сил, навязывании псевдооппозиционных организаций и лидеров, силовых способах «диалога» с несистемными (не обязательно деструктивными) движениями и организациями. Ответной реакцией части общества на застой политической жизни становится протест. Протест, направленный против сужения политического пространства, необходимого людям для свободного выражения своих властно значимых интересов, и одновременно отвергающий «системные», «легальные» институты политического участия, которые прочно вписались в чиновничье-бюрократическую систему государственной власти и по сути перестали быть таковыми.

Таким образом, причины возникновения и внутреннее содержание кризиса участия, наглядно проявившееся в ходе известных событий 2011–2012 гг. в Москве и других крупных городах России, предопределяют основные пути выхода из него. Это восстановление естественного для демократии баланса между гражданским обществом и государством, отказ государственной власти от курса на постепенное ограничение политических свобод, выведение традиционных институтов социального представительства из-под излишней опеки государства, поддержка и создание благоприятных условий для развития новых форм политического участия (всенародное обсуждение социально значимых законопроектов и т. п.).

Переходные периоды развития социальных систем (так называемые транзитные состояния) характеризуются не только возникновением напряженности на линиях коммуникации их внутренних подсистем, например, общества и государства. Определенные черты кризисности несет на себе

и «собственное» развитие отдельных подсистем, которое в условиях демократического транзита никогда не проходит гладко и линейно. Так, **кризис «проникновения»** затрагивает институционально-политическую (или государственную) структуру власти. Он обусловливается противоречиями, возникающими при стремлении правящих сил (прежде всего высших органов государственной власти) реализовать свои решения во всех сферах общественной жизни. Кризис «проникновения» поражает в основном складывающиеся и развивающиеся по вертикали отношения «центр-периферия» (например, Президент – органы исполнительной власти, федеральная власть – регионы) и является по сути кризисом управления. Еще на заре прошлого столетия основоположник теории бюрократии М. Вебер писал о том, что отдельные звенья политико-управленческой пирамиды со временем становятся все более самостоятельными и начинают постепенно эмансипироваться (отдвигаться) от руководящего центра [6]. Отраслевая или региональная элиты все меньше связывают себя с общими для общества и государства целями и начинают «обслуживать» свои собственные узкокорпоративные интересы, метко названные другим исследователем М. Восленским «биологическими законами выживания номенклатурной бюрократии» [7]. В этих условиях «зона управляемости» центра начинает сокращаться, что выражается в утрате его властными распоряжениями своей силы по мере того, как они проходят по вертикали управленческой иерархии. По приблизительным расчетам экспертного сообщества, не менее 30 % указов и распоряжений российского Президента не исполняются нижестоящими звеньями государственного аппарата, а что касается исполнительной дисциплины на уровне регионов и муниципалитетов, то положение, надо думать, еще более сложное [8]. А разве нельзя назвать проявлениями управленческого кризиса в высших эшелонах власти возникновение и существование там на протяжении длительного времени целых «экстерриториальных пространств» с интересами, весьма далекими от общественных и государственных (военное ведомство, Министерство сельского хозяйства, учреждения Минрегионразвития, ряд департаментов Министерства науки и образования)? Или каким образом, например, должна была реализовываться суверенная воля федеральной власти в Кушевском районе Кубани, который вообще выпал из государственно-правового поля Российской Федерации и где существовала своя параллельная власть?

Нетрудно понять, что для государства развитие кризиса «проникновения» нежелательно по многим основаниям. Одно из них наиболее существенно, ибо этот кризис весьма негативно сказывается на общем имидже (восприятии) верховной власти в глазах населения. Именно поэтому Президент и Правительство России в последнее время инициировали решительное наступление на коррупцию в государственном аппарате, являющуюся сегодня едва ли не

самой опасной формой дискредитации власти и орудием нейтрализации ее управленческих усилий в центре и на местах. Все настойчивей становятся попытки федеральных структур восстановить свое влияние и силу на слабоуправляемых территориях Северного Кавказа и Дагестана. Вместе с тем преодоление кризиса «проникновения» или замедление его разрастания достигается не столько административными мерами, сколько посредством разработки и проведения эффективных реформ государственного аппарата, а также подключением к решению проблемы гражданского общества. Иными словами, самим государством должны быть инициированы тотальная ревизия своих управленческих структур (уровень бюрократизации власти в восточноевропейских странах – один из самых высоких в мире!) и последующее удаление из реестра органов власти и управления тех учреждений и организаций, которые не выполняют принципиально важных функций, дублируют полномочия, имитируют социально полезную деятельность, занимаются посредническо-агентской работой и другими разновидностями управленческой деформации. Одновременно государственные и муниципальные органы становятся максимально открытыми и прозрачными для общественного контроля. Важнейшим же показателем результативности их работы будет не «благосклонный кивок» вышестоящей инстанции, а общественное признание и оценка.

Таким образом, в условиях рационального менеджмента и с помощью общественного аудита многие негативные стороны кризиса «проникновения» устранимы, чего не скажешь о ситуации, когда этот кризис продолжает развиваться дальше. В этом случае неразрешенное противоречие усугубляется и приобретает форму *кризиса легитимности*. То есть, если общество видит, что государственная власть недостаточно эффективно осуществляет «проникновение» (иначе говоря, управление) в тех или иных значимых для него сферах интересов, значительная часть граждан начинает отказываться этой власти в своей поддержке. В результате государству становится еще труднее реализовывать свою властную волю, поскольку ему приходится не только преодолевать сопротивление собственной бюрократии, но и сталкиваться с отчуждением со стороны граждан. Можно сказать, что легитимность – это своего рода показатель авторитетности государственной власти в глазах населения. Если степень легитимности власти высокая, то общество добровольно, без видимого принуждения выполняет властные распоряжения государства. Между ними существуют взаимное доверие и относительная гармония. Когда же степень легитимности низкая или недостаточная, определенная часть населения игнорирует суверенную власть и дистанцируется от нее. В результате ни общество, ни государство не могут опираться друг на друга в выполнении своих задач, происходит системная дисфункция. В кризисе легитимности имеется еще одно немало-

важное обстоятельство, которое делает его потенциально опасным для стабильности социальной и политической систем. Здесь в наибольшей мере, чем в других вариантах политических кризисов, ощущается зависимость развития событий от различных субъективных факторов. Дело в том, что, оценивая действия государства, люди постоянно соотносят цели, которыми руководствуются власти в своей политике и официально ею продекларированы, со своими собственными представлениями о необходимых формах и средствах политического управления, нормах справедливости и другими ценностно-образующими аспектами массового сознания. Поэтому даже улучшение реального состояния, но не столь существенное по отношению к ожидаемым размерам, может привести к эскалации кризиса легитимности, а в дальнейшем – к открытому социальному протесту. Именно этого добиваются различного рода радикалистские политические силы, которые вносят свою «лепту» в обострение ситуации. Часто действуя на популистском уровне, они стремятся раздуть проблему, лежащую в основе социального напряжения, возбудить у населения агрессию против подлинных или мнимых виновников того, что социальные запросы не удовлетворяются. Как правило, роль «виноватых» вначале отводится этническим меньшинствам, представителям иной религии, тем или иным социальным группам (предпринимателям, торговцам, интеллигентам и т. д.). Затем социальная ненависть может быть направлена против основ конституционного устройства. Одним словом, это уже прямой путь к социальным катаклизмам и насилию.

Как и в предыдущем случае, кризис легитимности преодолевается только совокупными усилиями общественных сил и государственной власти. Хотя, конечно же, большая доля ответственности здесь лежит на государстве, так как оно обладает необходимым набором сил и средств антикризисного управления. Степень легитимности власти, как правило, возрастает в результате проведения государством продуманной и долговременной социальной политики: развития программ повышения уровня и качества жизни населения, обеспечения защищенности социально уязвимых слоев общества, борьбы с бедностью, поощрения рождаемости, повышения качества и доступности образования и здравоохранения, улучшения экологической среды обитания. В предыдущие годы в России в этом плане был сделан неплохой задел, и эту позитивную динамику необходимо продолжать. Для определенных категорий населения первостепенное значение имеет доступ не только к социальным, но и к политическим ресурсам, т. е. возможность сопричастности к процессу принятия решений. И это еще одна из сфер конструктивного взаимодействия государства и гражданского общества по преодолению кризиса. В целом же общественные структуры оказывают содействие усилиям власти по двум направлениям: через решительный отказ от конфронтационных способов

защиты своих интересов и посредством активного подключения к обсуждению стратегии и тактики выхода из кризиса (народная инициатива, общественная экспертиза, гражданский контроль и т. п.).

Основные выводы. Безусловно, о кризисах политического развития можно рассуждать и далее. Эта тема всегда будет актуальной, и будет вызывать широкий общественный резонанс, поскольку напрямую связана с защитой национальных и государственных интересов страны, отражается на спокойствии и благосостоянии общества, сказывается на социальном и психологическом здоровье граждан. Вместе с тем мы не должны давать волю эмоциям и излишне драматизировать ситуацию, связанную с протеканием кризисов. С другой стороны, у нас нет права занимать позицию пассивного наблюдателя и лицемерить, как те или иные острые противоречия раздирают страну. Выход находится в спокойном и обстоятельном анализе как отдельных фактов, из которых, подобно тетрису, «складывается» каждый кризис, так и в знании и учете общих и характерных для всех кризисных явлений закономерностей. Во-первых, политический кризис никогда не случаен. Он всегда закономерен, ибо лежащие в его основе противоречия, противоположности, различия между социальными и политическими силами, тоже закономерны. Таким образом, кризис – это явление объективное. Во-вторых, кризис это не всегда плохо. В конце концов именно через разрешение противоречий достигаются равновесие и последующая стабильность в развитии социальной и политической систем, осуществляется любой прогресс вообще. Таким образом, кризиса не нужно безоглядно бояться. В-третьих, кризис нельзя игнорировать и тем более пытаться искусственно законсервировать. Он имеет свою логику протекания и неизбежно либо развивается в сторону своего разрешения, либо скатывается к более усугубленной форме столкновения интересов – конфликту. То есть кризис всегда надо стремиться разрешать. В-четвертых, разрешить кризис означает снять противоречие, лежащее в его основе. В противном случае кризисность будет постоянно воспроизводить себя во все новых формах. Таким образом, разрешать кризис нужно через воздействие на его причину, а не на внешние проявления и последствия. В-пятых, чтобы устранить причину кризиса, нужно приложить для этого волю и умения. Иными словами, тут требуется сплав стремлений и знаний. Следовательно, кризисом можно и нужно учиться управлять, хотя это и очень непросто. И наконец, в-шестых, чтобы управление кризисами не казалось делом неподъемным и бесперспективным, к этой работе должны быть подключены все заинтересованные субъекты. Таким образом, преодоление острых социальных кризисов достигается через мобилизацию всех здоровых гражданских и политических сил страны, консолидацию общества и государственной власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Независимая газета. – 2013. – 18 янв.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
3. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2007. – 588 с.
4. Воронина Т. П. Информационное общество: сущность, черты, проблемы / Т. П. Воронина. – М. : Наука, 1995. – 111 с.
5. Конституция Российской Федерации. – М. : Кодекс, 2010. – 31 с.
6. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
7. Восленский М. Номенклатура / М. Восленский. – М. : «Захаров», 2005. – 640 с.
8. Независимая газета. – 2012. – 27 окт.

КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ: ТРАГЕДІЯ БЕЗВИХІДНОСТІ АБО ШАНС НА ОНОВЛЕННЯ?

Лобанов К. М.

Стаття присвячена актуальній для внутрішнього політичного життя пострадянських держав проблемі розгортання і подолання криз політичного розвитку. Автор публікації прагне показати походження, внутрішній зміст різних типів політичної кризи і намітити основні шляхи виходу із стану перманентної соціальної і політичної напруженості.

Ключові слова: соціальна криза, криза політичного розвитку, соціальна напруженість, політичні протиріччя, розв'язання політичної кризи, відновлення рівноваги в суспільстві та політичній системі.

CRISES OF POLITICAL DEVELOPMENT: TRAGEDY OF IRREPARABLENESS OR CHANCE ON AN UPDATE?

Lobanov K.

Given article is devoted actual for the internal political life of the former soviet states problem of expansion and overcoming of crises of political development. The author of the publication aspires to show an origin, the internal maintenance of various types of political crisis and to plan the basic ways of an output from a condition permanent social and a political tension.

Key words: social crisis, crisis of political development, social intensity, political contradictions, the overcoming of political crisis, restoration of balance in a society and in a political system.

УДК 321.01:328.123.001.11

Д. І. Цимбал, аспірант

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ОПОЗИЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Наведено докладний опис досліджень українських науковців інституту опозиції: її сутності, мети, значення для розвитку демократичної країни, інституціоналізації. Надано можливість сформулювати загальну думку про стан дослідження інституту опозиції в Україні під різними кутами зору.

Ключові слова: політична опозиція, інституціоналізація, протидія, система владних відносин.

Останніми роками багато українських політиків та політологів доклали немало зусиль, аби реабілітувати поняття «політичної опозиції» у суспільній свідомості. Так, українські політики і політологи Г. Нечипоренко, В. Горбулін, М. Михальченко, В. Журавський, Ю. Бадзьо, С. Телешун, Ю. Шведа, А. Угрин, В. Чепинога та інші вказують на існування негативного стереотипу та установленної упередженості до опозиції, заперечуючи погляд про її якісь політичні ознаки і аргументуючи це тим, що опозиція – норма політичного життя. Нормою, зрештою, вона стає лише у відкритому демократичному суспільстві. Більш того, опозиція постає як певний показник демократичності суспільства. Цю точку зору поділяють більшість дослідників, хоча й існує певна варіативність у визначеннях. Так, опозицію визначають як «невід’ємний компонент, свого роду індикатор демократичності суспільства і правової держави» [1, с. 232], або ж «політичну опозицію як атрибут демократичного розвитку» [2, с. 42] та ін.

На відміну від політичної науки Заходу проблема політичної опозиції увійшла до більш докладного дослідження українськими вченими наприкінці 90-х років ХХ ст. Українські науковці звернулися до цієї теми дослідження порівняно недавно, тому цим можна пояснити невелику кількість праць теоретичного характеру, в яких розглядалися б концептуальні, методологічні аспекти аналізування політичної опозиції. Зокрема, можна відзначити дослідження С. Рябова, М. Примуша, Н. Вінничук, С. Наумкіної, С. Бондар, Н. Піскарьової, В. Звіркової, О. Кукуруз, О. Совгирі, Т. Ткаченко, Л. Червоної, О. Дніпрова, І. Жданова, І. Зарицької, В. Кіпіані, І. Когута, Р. Павленка, Т. Печериці, В. Веренько, Ф. Рудича, С. Тихомирова та ін. Праці цих науковців містять проблеми формування політичної опозиції в Україні, етапи її становлення, її специфічні риси і характер взаємозв’язків у контексті влада-опозиція та опозиція-суспільство, особливості опозиційної діяльності з виникненням та вирішенням політичних

конфліктів у суспільстві, соціальну базу політичної опозиції і т.д. Однак це поки що лише перші кроки в теоретичному дослідженні та зародженні власної школи вивчення української політичної опозиції [3, с. 10–20].

С. Рябов у науковій статті «Вибори та демократія» обґрунтовує думку про те, що сутність опозиції зумовлене протистоянням суспільства та державної влади. Детермінантою функціонування опозиції має бути не партійна конкуренція і боротьба за владу, а вираження множини суспільних інтересів, їх представництво і захист перед лицем влади, забезпечення діалогу з приводу їх реалізації, домагання певного курсу у здійсненні влади, генерування, в разі необхідності, політики, альтернативної щодо урядової. Проблема політичної опозиції в Україні він бачить у невизначеності поняття опозиції, оскільки на практиці це призводить до того, що окремі політичні сили і громадські діячі час від часу проголошують себе опозицією, втім з дивовижною легкістю відмовляються від цього статусу, щойно влада наближає їх до себе або ж призначає на бодай-яку керівну посаду. Він упевнений, що це наслідок того, що опозиційність сприймається як поразка, що межує з позасистемною політичною діяльністю, такими її формами, як опір чинній державній владі, антиурядові виступи, недодержання угод, порушення законів, протидія уповноваженим органам та їх представникам тощо. Парадигма боротьби проти режиму, замішана на ідеології поразки, залишає в арсеналі суб'єкта політики тільки крайні, радикальні форми діяльності. Натомість справжню опозицію характеризує те, що зусилля її представників спрямовані не проти влади, а за її здійснення. Іншими словами, об'єктом дії опозиції, тим, до чого вона прагне бути причетною, на що впливати, постає влада не як політична сила, а як комплекс державних регламентів та урядових програм, певний спосіб їх упровадження, як політика розв'язання суспільних проблем [3, с. 10–20].

С. Рябов упевнений, що завдання опозиції не виборювати важелі державного керівництва у партії влади, а домагатися від неї проведення потрібної суспільству публічної політики. Влада повинна мати стратегію дій, тому що коли стає очевидним (у тому числі завдяки зусиллям опозиції), що чинна влада не в змозі робити те, чого від неї чекають люди, постає питання про заміну урядової команди на опозиційну. Опозиція буває здатна впливати на владу, визначати її дії і рішення, надавати їй визнання (тим самим слугувати не її запереченням, а невід'ємною складовою, своєрідним продовженням, «зворотним боком»), якщо в суспільстві заведено чітко формулювати та виконувати програми громадської політики (publicpolicy), якщо «партія влади» має певну, визначену «позицію». В суспільстві відсутня опозиція, коли бракує такої позиції. Коли у влади немає програми, стратегії, немає що обговорювати, до чого висувати альтернативи [3, с. 10–20].

Наприкінці С. Рябов констатує: справжня опозиція – це політичне суперництво і протиборство, але протиборство не будь-яке, суперництво не з ким завгодно, а тільки з партією влади, з політичною силою, що формує і здійснює урядову політику. Це оспорювання діяльності політика чи партії, критика влади, втіленої у діяльності конкретної партії. Культура ж опозиції полягає у тому, аби вміти бачити партію влади (чи владу в руках якоїсь партії) не тільки як суперника в боротьбі за право керувати державою, а як носія певної політики, курсу, соціальних заходів і програм, які, власне, і викликають незгоду, стають предметом заперечення [3, с. 10–20].

Результатом дослідницької діяльності Н. Вінничук став подальший розвиток комплексного підходу до аналізування сутності політичної опозиції. Авторка запропонувала розглядати політичну опозицію не тільки у широкому значенні як вияв суспільного інакомислення та невдоволення існуючим режимом, а й у вузькому – як інститут політичної системи. На її думку, основними функціями опозиції у демократичній політичній системі виступають: 1) репрезентація інтересів; 2) комунікативна функція; 3) критика та формування альтернатив у політиці; 4) зняття громадського невдоволення; 5) участь у вирішенні конфліктів. Н. Вінничук вдалося на новому теоретичному рівні комплексно дослідити моделі інституціоналізації політичної опозиції в демократичних системах Великої Британії, Німеччини, Франції, США та Швейцарії, а також розкрито їхні спільні риси і особливості. Показано, що основним типом політичної опозиції у цих країнах є парламентський тип. Обґрунтовано функції опозиції у вищому законодавчому органі, а саме: законотворчу, функцію контролю та рекрутування. Виокремлено головні чинники інституціоналізації політичної опозиції: 1) форма державного правління; 2) партійна система; 3) виборча система; 4) структура вищого законодавчого органу; 5) політична культура суспільства [4, с. 3–16].

На думку дослідниці, найважливішу роль у процесі становлення інституту політичної опозиції в Україні відіграють: 1) відсутність консенсусу в політиці; 2) слабкість опозиційного лідерства; 3) недостатній кадровий потенціал професійних чиновників вищого рангу; 4) недоліки політичної реформи; 5) невизначеність суб'єктів опозиції; 6) відсутність фінансового забезпечення парламентських партій опозиції; 7) відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності; 8) низький рівень демократичної політичної культури суспільства [4, с. 3–16].

Приходячи до думки, за якої опозиція є надважливим інститутом демократичного суспільства, треба звернути увагу на юридичне закріплення її статусу в різних країнах. Цієї теми не оминув у наукових дослідженнях М. Примуш. Він відзначає, що початок юридичному визнанню опозиції, тоб-

то її інституціоналізації, поклала Велика Британія, де закон про міністрів корони 1937 р. встановив щорічну платню лідеру «офіційної опозиції». Аналогічні положення передбачає і законодавство більшості країн Британської Співдружності (Австралія, Індія, Малайзія, Канада та ін.). У деяких з них положення про лідера опозиції, порядок його призначення і права включається в основний закон (Папуа-Нова Гвінея, Сейшельські острови, Фіджі). Так, у ст. 84 конституції Сейшельських островів 1993 р. визначено порядок виборів та усунення лідера опозиції і встановлено, що його платня та допомога не можуть бути менші платні та допомоги міністра і виплачуються з консолідованого фонду. Проте останніми роками законодавство низки країн значно ширше регламентує правовий статус опозиційних партій (Гвінея-Бісау, Кабо-Верде, Колумбія, Португалія). У деяких з них цей статус визначається не тільки конституцією або загальними законами про політичні партії (Колумбія, Португалія, Гвінея-Бісау), а й спеціальними законами про правовий статус опозиції (закон 1991 р. Кабо-Верде; прийняття аналогічного закону за ст. 84 конституції Того 1992 р.). Законодавчо визначається саме поняття опозиції. Демократичну опозицію, зазначається у ст. 1 закону Кабо-Верде, утворюють політичні партії, які представлені в парламенті і не входять в уряд. Відповідно до ст. 2 цього закону «визначається опозиційною діяльністю здійснення демократичного контролю за політичним курсом уряду, критика цього курсу, а також формування в рамках конституційної законності альтернативного уряду». М. Примуш акцентує на неузгодженості двох зазначених положень. Перше дає більше вузьке визначення «демократичної опозиції», яке включає політичні партії, не представлені в парламенті. Друге, очевидно, застосовується до всіх опозиційних партій, незалежно від їхнього представництва в парламенті. Крім того, у деяких країнах парламентські фракції опозиційних партій одержують додаткову матеріальну підтримку держави (Німеччина, Швеція, Чехія) [5, с. 86–88].

Досліджуючи політичну опозицію як інститут та суб'єкта політичного процесу сучасного українського суспільства, С. Наумкіна встановлює взаємозв'язок між процесом демократизації і діяльністю політичною опозиції. Тобто наявність опозиційності як однієї із закономірностей розвитку суспільства проявляється через зазначення певної політичної орієнтації, форми політичної діяльності, взаємодії опозиції із суспільством та владою. Це в свою чергу позитивно впливає на формування родючого ґрунту для появи й успішного функціонування повноздатної політичної опозиції. Дослідниця робить висновок про те, що опозиційність є інтегративною характеристикою прояву активності опозиції, яку слід уважати однією із закономірностей розвитку суспільства, що йде шляхом демократизації. Вона впевнена, що опозиція

в політиці може здійснюватися на різних рівнях політичного управління, у різних видах державної та партійної влади, усередині кожної з них. Якщо політичною опозицією вважати політичний інститут, створений для вираження та відстоювання інтересів певних груп, то в такому разі опозиція є показником наявності в суспільстві та державі інших, ніж офіційні, точок зору, позицій, програм діяльності, які необхідно враховувати за умови їх конструктивності. З огляду на те що опозиційна діяльність є динамічним явищем, предметом якої виступають проблеми життєдіяльності людей, володіння політичною владою та участь у її здійсненні, зміст цієї діяльності визначається цілями та завданнями розвитку суспільства на кожному етапі його перебудови та розвитку. Концентрація уваги на значущих суб'єктах політики дозволяє виробити інструментарій для аналізування структур дій опозиції, загальну теоретичну схему, за допомогою якої можна відслідковувати процес формування різних моделей опозиції, виявляти основні чинники, що впливають на утворення тієї чи іншої моделі [6, с. 5–16].

Аналізуючи діяльність української опозиції та функціонування політичної системи України в цілому, С. Наумкіна доходить висновків про те, що основною характеристикою української опозиції є її розмитість, невизначеність самого цього терміна в контексті українського політичного процесу. До основних чинників, що заважають в Україні сформувати цивілізовані відносини між офіційною владою й опозицією, є нерозвиненість громадського суспільства, відчуження основної маси населення від політичної і суспільної участі, відсутність у політичних сил стійкої соціальної бази, наявність у більшості українців невизначеності у розуміння не тільки віддалених, а й найближчих перспектив розвитку країни і свого життя зокрема. Незважаючи на все це, політична опозиція на сьогодні стала реальним учасником політичного процесу. Головним позитивним результатом її діяльності, на думку С. Наумкіної, є визнання права на існування та її реальну участь у політичному процесі. Тому, аби політична опозиція в Україні набула реального впливу, їй необхідно надати законодавчого статусу суб'єкта політичного процесу та інституту демократизації. У цьому процесі велике значення мають воля всіх суб'єктів політики та рівень політичної культури соціуму в цілому [6, с. 5–16].

Інша українська дослідниця С. Бондар, паралельно вивчаючи можливості та перспективи української політичної опозиції в системі владних відносин, довела, що політична опозиція тоді має місце у системі владних відносин, коли для її позицій характерним є те, що вона може мати владу без її актуалізації, без наявності її маніфестованих проявів. Натомість опозиційні групи, які потребують інтенсивних екстремальних форм діяльності, визначаються як такі, що не мають місця в системі владних відносин, або ж займають слаб-

кі позиції, а ресурси влади з'являються в їх розпорядженні лише в процесі діяльності, тобто їх влада нерозривно пов'язана з її актуалізацією. Авторка виділяє чотири типи владних ресурсів: 1) потенціал до влади; 2) владу як потенціал, або потенціальну владу; 3) латентну владу; 4) безпосередньо актуалізацію влади. Якщо владні ресурси є об'єктивними та структурними передумовами розвитку опозиції і формуються під впливом системних, інституційних та нормативних чинників, то можливості є суб'єктивними, формуються відповідності до «внутрішніх якостей» опозиції. Визначено, що попередній розвиток політичної опозиції в Україні відбувався завдяки зростанню її можливостей на тлі практично повної відсутності динаміки її владних ресурсів, за винятком появи «потенціалу до влади». Тому головним напрямком розвитку політичної опозиції в Україні слід уважати збільшення її владних ресурсів [7, с. 5–17].

Головними ж критеріями опозиційності, на думку С. Бондар, є протидія, опір урядовій політиці, яка може виражатися або в представленні альтернативних шляхів розвитку суспільства, або у виступах проти існуючої системи влади взагалі, виступах проти конституції, політичної системи в цілому. В її рамках можна виділяти два напрямки – протидію змісту політики і протидію методам її здійснення. До трьох основних груп критеріїв опозиційності належать, по-перше, структурні критерії опозиційності. По-друге важливою є група критеріїв, яку можна віднести до функціональних. Ці критерії мають показувати, чи виконують сили, що претендують на статус опозиційних, певні очікувані від них функції. Третьою групою критеріїв, дуже важливою для України, є програмні. Саме від відмінностей у програмі, стратегії розвитку країни, яку пропонують різні політичні сили, можна очікувати найбільш чітких та зрозумілих підстав для розрізнення опозиційних та неопозиційних сил. Наявність саме такого типу критеріїв опозиційності в Україні ускладнює законодавче визначення статусу опозиції в Україні. Реалізація необхідних для ефективної діяльності опозиції прав може бути забезпечена декількома способами: через включення відповідних норм до конституції і парламентського регламенту; лише до регламенту; через прийняття закону про парламентську опозицію або без правового унормування – силою політичної традиції [7, с. 5–17].

Як бачимо, і С. Бондар, і С. Наумкіна доходять одного висновку – законодавчого врегулювання статусу опозиції в Україні, як політичної, так і парламентської. На нашу думку, задля подолання розмитості поняття політичної опозиції, зниження рівня конфліктності між владою та опозицією, а також між самими опозиційними силами необхідно законодавчо закріпити за нею функції та обов'язки, які б офіційно покладали на опозицію відповідальність

за її дії. Це в свою чергу примусило б опозиційні сили конкретніше формулювати власні цілі та обіцянки, з якими вони йдуть на вибори. Крім того, закон повинен, по-перше, визнавати опозицію складовою парламентської демократії; по-друге, забезпечувати рівні можливості більшості і опозиції; по-третє, врегулювати питання її фінансування.

Порівняльний аналіз правових засад діяльності політичної опозиції в Україні та Польщі проводить О. Кукуруз. Дослідниця доводить, що в умовах демократичної трансформації, крім вдалого законодавства, велике значення мають ставлення влади до опозиції та їх взаємодія. Ґрунтуючись на аналізуванні діяльності парламентської більшості й опозиції в двох країнах, авторка констатує, що в штучно розділеному парламенті окремим законом неможливо врегулювати статус опозиції. Натомість потрібно зафіксувати права і обов'язки парламентської меншості у Верховній Раді. Дослідження О. Кукуруз спростовують поширену думку про те, польська еліта більш цивілізовано вирішує конфліктні питання. Як приклад вона порівнює формування парламентської більшості і парламентської опозиції в 2006 р. в Україні та у 2005 р. у Польщі. Як наслідок знаходяться однакові причини проведення дострокових парламентських виборів у 2007 р., а саме: особисті амбіції політиків при вирішенні загальнонаціональних питань, переважання особистих інтересів над інтересами суспільства, компроміс політичних сил на основі поділу посад, програмні розбіжності зникають, якщо передбачається вигода для конкретних осіб від певних домовленостей, і з'являються, якщо не враховані інтереси основних представників тощо [8, с. 5–18].

Про необхідність правового врегулювання взаємодії влади й опозиції пише і О. Совгіря, стверджуючи про необхідність проведення конституційно-правової реформи, що має призвести до встановлення парламентсько-президентської держави, в якій права президента, уряду та парламенту будуть чітко регламентовані, а права та обов'язки опозиції – регламентовані в спеціальному законодавчому акті [9, с. 4–18]. Крім цього, опозиція має право на формування опозиційного уряду, який матиме такі повноваження: 1) за своїм запитом має право на одержання від уряду інформації та копій прийнятих ним актів; 2) здійснювати моніторинг діяльності уряду, інших органів виконавчої влади, їх посадових осіб; 3) здійснювати контроль за розробленням та виконанням Державного бюджету України в межах парламентського контролю; 4) народні депутати – члени опозиційного уряду готувати альтернативні пропозиції щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, актів Кабінету Міністрів України та оприлюднювати їх у парламентських засобах масової інформації та на офіційному веб-сайті Верховної Ради; 5) народні депутати – члени опозиційного уряду розробляти законодавчі пропозиції, що є альтернативни-

ми до внесених урядом; 6) народні депутати – члени опозиційного уряду розробляти альтернативні проекти загальнодержавних програм [10, с. 22–31].

Проблеми становлення та ефективності діяльності опозиції в Україні присвятила свої дослідження І. Зарицька. У визначенні політичної опозиції вона відштовхується від трьох її сенсів: 1) стан, у якому опиняється політична сила внаслідок політичної поразки, перебування в меншості або взагалі поза межами «поля» впливової політичної взаємодії; 2) політичне суперництво, протиборство політичної сили з іншим, рівнозначним їй суперником; 3) незгода з урядовим курсом правлячої політичної сили, її критика, забезпечення та висунення альтернатив. Задля ефективного виконання опозицією своїх функцій І. Зарицька наполягає, аби опозиція мала контроль над комітетами бюджету, боротьби з корупцією та організованою злочинністю, регламенту та депутатської етики, з питань свободи слова та інформації, прав людини тощо. На сьогодні взаємодія влади та опозиції в Україні поки що не відповідає принципам демократичної політичної системи. Влада розглядає опозицію як політичного ворога, а не як політичного опонента, а це призводить до розпорошення сил влади, відволікає її від вирішення першочергових завдань та спонукає владні структури використовувати і без того обмежені ресурси. Тому задля повноцінної цивілізованої діяльності опозиції, на думку дослідниці, потрібні, по-перше, зміна політичного режиму, тобто зміна засобів і методів здійснення державної влади; по-друге, проведення масштабної державно-політичної реформи; по-третє, збалансування повноважень у трикутнику «Президент – Парламент – Уряд»; по-четверте, – перехід до парламентсько-президентської форми правління [11, с. 230–238].

На наш погляд, влада розглядатиме опозицію як ворога доти, доки представники і влади, і опозиції не почнуть елементарно поважати один одного і не перетворювати перемогу однієї сторони в реванш над іншою, в результаті чого переможець монополізує владу і пов'язані з нею ресурси, а переможений чекає наступних виборів у підпіллі, бо втрачає всі реальні засоби впливу. Без цього навіть збалансування повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади не допоможе. Перехід же до парламентсько-президентської форми правління призведе до повторення протистояння Парламент – Президент, коли президент не має власної більшості у парламенті. Разом з тим Президент, який має безумовну більшість у Раді, матиме можливість відходити від букви закону. З огляду на це надзвичайно важливою є роль опозиції, якій необхідно надати відповідні права.

Досліджуючи проблеми становлення та розвитку інституту політичної опозиції в Україні, В. Веренько вивчає концепції теоретичного обґрунтування необхідності існування політичної опозиції як інституту стримування й об-

меження влади та доходить висновку про те, що Українська держава, переживаючи майже однакові етапи у взаєминах влади й опозиції, має перспективу формування справжньої цивілізованої опозиції. Він аналізує два методологічні підходи до визначення поняття опозиції (політологічний і соціологічний). Як результат автор під політичною опозицією пропонує розуміти концентровану опозиційність, формалізовану в межах політичних інститутів. Виходячи з того, що в Україні політична опозиція фактично зводиться до парламентської, то парламентська опозиція – це політичні сили, які не ввійшли до складу правлячої більшості і ведуть активну боротьбу (блокуючи трибуну, рішення більшості, використовують інші засоби, звертаючись навіть до «вуличної демократії» тощо), з метою одержання влади і втілення в життя своєї політичної лінії. Поміж цього автор доводить, що на відміну від держав першої та другої хвилі демократизації, які надали опозиції спеціальні права, опозиція в Україні не має спеціального статусу, а є лише непряма легітимність, як у політичних партій. У багатьох демократичних державах, де політична опозиція інституціоналізована як легальна політична сила і володіє певними правами, спеціально закріпленими у законодавстві держави, зникає деструктивна конфліктність і створюються умови для повноцінного діалогу влади та опозиції. Тому, на думку В. Веренька, інституціоналізація опозиції є однією з умов консолідації нації та стабілізації політичної системи. Найкращими ж моделями для ефективного визначення і захисту прав опозиції є німецька та вестмінстерська [12, с. 5–18].

Виходячи з аналізування світового досвіду, В. Веренько вважає надійним засобом усунення негативних явищ, які виникають під час організації та функціонування державної влади, є конструктивна опозиція, через діяльність якої відбуваються взаємоузгодження різних інтересів та оптимізація функціонування політичної системи [12, с. 5–18].

Інша українська дослідниця політичної опозиції Н. Піскарьова відзначає складність та суперечливість формування інституту опозиції в Україні. Головним позитивним результатом опозиційної діяльності, на думку авторки, є визнання її прав на існування та реальну участь у політичному житті країни. Проте факт появи політичної опозиції в Україні не дає підстав уважати, що її вплив є дійсно відчутним. Погіршує ситуацію і нерозвиненість громадянського суспільства. Аби прискорити розвиток інститутів громадянського суспільства, І. Піскарьова пропонує нормативно й інституційно закріпити статус опозиції у таких питаннях, як участь у виборах, доступ до керівних посад у представницьких органах влади, рівність доступу до засобів масової інформації, можливість вільно пропагувати власні погляди серед населення, свобода проведення демонстрацій, мітингів, зборів тощо, доступ до інформації

органів державної влади. Для реалізації цих положень необхідно ухвалити закон про опозицію. Однак у процесі становлення цивілізованої опозиції велике значення мають воля усіх суб'єктів політичного процесу, особливо влади, та загальний рівень політичної культури суспільства [12, с. 5–15].

Висновки. По-перше, опозиція є структурним елементом політичної системи країни. Тому, як і будь-який інститут повинен мати свій устав, так і права та обов'язки опозиції повинні бути кодифіковані і регламентовані. Адже політична опозиція займає ідеологічно протилежні позиції від влади, вона впливає на державну політику, проте несе лише політичну відповідальність. У разі виникнення політичної катастрофи в результаті діяльності контреліти остання не несе ніякої матеріальної чи кримінальної відповідальності. Розроблення такого підрозділу в майбутньому законі про опозицію є необхідною, однак треба бути дуже обережним, аби юридична відповідальність не перетворилась на засіб маніпулювання суспільною свідомістю чи на репресивний метод, спрямований як проти контреліти, так і проти політичної опозиції.

По-друге, задля демократизації політичної системи України українське суспільство повинно виробити громадянську позицію і стати політично відповідальним відносно свого вибору. Не покладати всі надії на своїх представників, яких де-факто неможливо відкликати чи покарати, а власним прикладом і діями відстоювати свої права та вимагати те саме у державних мужів. На жаль, лише сам факт наявності такого демократичного інституту як політична опозиція, є недостатнім для демократизації. Цей процес має підсилюватись і підживлюватись громадянським суспільством. Дієвою опозицією може бути лише саме суспільство, а політична опозиція народжується у політично і морально відповідальному соціумі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: матеріали наук.-практ. конф. / відп. ред. І. М. Варзар. – К., 1996. – С. 172–177.
2. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика / А. В. Глухова. – М. : Либроком, 2000. – С. 222–223.
3. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: матеріали наук.-практ. конф. / відп. ред. І. М. Варзар. – К., 1996. – С. 172–177.
4. Судаков В. Феномен політичної опозиції в контексті трансформаційної кризи українського суспільства / В. Судаков // Сучасна українська політика: політика і політологи про неї. – 2002. – Вип. 3. – С. 41–43.

5. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій : монографія / М. В. Примуш. – Донецьк: ДонНУ. 2001. – 338 с.
6. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // Вибори та демократія. – 2005. – №4(6). – С. 112.
7. Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Н. Ю. Вінничук. – К., 2007. – 17 с.
8. Наумкіна С. М. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / С. М. Наумкіна. – Одеса, 2008. – 18 с.
9. Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / С. С. Бондар. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.
10. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О. В. Кукуруз. – К., 2008. – 20 с.
11. Совгіря О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 12.00.02 / О. В. Совгіря. – К., 2005. – 21 с.
12. Піскарьова Н. І. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Н. І. Піскарьова. – Одеса, 2008. – 16 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИНСТИТУТА ОПОЗИЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Цымбал Д. И.

Приведено детальное описание исследований украинских ученых института оппозиции: ее сущности, целей, значения для развития демократической страны, институционализации. Предоставлена возможность сформировать общее мнение о состоянии исследования института оппозиции в Украине под разными углами зрения.

Ключевые слова: *политическая оппозиция, институционализация, противодействие, система властных отношений.*

RESEARCH INSTITUTE OF THE OPPOSITION IN MODERN UKRAINE

Tsymbal D. J.

The detailed description of researches of the Ukrainian scientific scientists of institute of opposition is given in the article: its essence, aims, value for development of democratic country, institucionalizacii. The article enables to form a general idea about consisting of research of institute of opposition of Ukraine under the different point of view.

Key words: *political opposition, institucionalization, counteraction, system of imperious relations.*

УДК 321.015:342.574

В. С. Ткаченко, здобувач

СПІВПРАЦЯ СУСІДСЬКИХ ТОВАРИСТВ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ІНДИКАТОР ТА ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Серед шляхів поліпшення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати самообмеження держави у відносинах із громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства. Співпраця влади з органами самоорганізації населення, і сусідськими товариствами зокрема слугує, з одного боку, індикатором, а з другого – потужним чинником розвитку громадянського суспільства. Співпраця між цими двома типами партнерів є надзвичайно ефективною, якщо вона базується на системі взаємовпливу та взаємоконтролю, активності та автономності структур громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, органи самоорганізації населення (ОСН), об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), сусідські товариства, самоврядування, соціальний капітал, територіальна громада.

Актуальність проблеми. Взаємодія держави з громадянським суспільством на основі партнерства необхідна для розвитку України як правової, демократичної, соціальної держави. Органи влади визнають, що соціальний прогрес, демократичний розвиток, економічний підйом важко реалізувати без активної участі з боку суспільства. В демократичних країнах існує широка мережа недержавних громадських організацій, груп тиску, які більшою чи меншою мірою беруть участь в управлінні. Досвід демократичних держав світу засвідчує, що саме суспільна участь дозволяє домогтися більшої ефективності у багатьох сферах суспільного життя – від реалізації соціальної політики до сфери державного управління.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Інтерес до проблематики сусідських товариств виник наприкінці 1960-х років в Англії, коли в рамках подолання наслідків економічної кризи стартувала серія проєктів розвитку громад. Серед зарубіжних дослідників та експертів, які займаються проблемами сусідських співтовариств, великий внесок зробили Дж. Гасфілд, П. Хендерсон, А. Твелфтріз, з позицій соціології – Е. Дюркгейм та ін. У російській науці проблематика сусідських товариств одержала розвиток у роботах П. Гречко, І. Кокорева, К. Харченко, Є. Шоміної та ін., де підіймаються питання щодо ролі сусідських товариств у розвитку здатності громадян до самоорганізації. Українські науковці досліджують передусім питання самоорганізації населення. Зокрема, Н. Мішина, О. Орловський аналізують зарубіжний досвід

у регламентації правового статусу ОСН; М. Лендзел розглядає сусідські товариства як структуру самоорганізації громадян на рівні локальних територіальних спільнот.

Мета статті – оцінити можливості співпраці сусідських товариств та органів місцевого самоврядування на прикладі окремих територіальних громад України в контексті формування та зміцнення структур громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. В країнах, де громадянське суспільство формується, більшість громадян відсторонено від цього процесу, а це означає, що зазначений захисний механізм системи не діє, що може призводити до тривалих політичних криз, політичної нестабільності. Нині в Україні назріла потреба у виробленні системи заходів і механізмів ефективного партнерства держави та громадянського суспільства, оскільки органи влади, що співпрацюють із інститутами громадянського суспільства, підвищують результативність своєї діяльності та підсилюють її правомірність в очах громадян.

Держава може виступати ініціатором розвитку громадянського суспільства. Серед шляхів поліпшення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати самообмеження держави у відносинах із громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства [3]. Важливу роль у цьому контексті відіграє ідея дорадчої демократії, що передбачає значну активність громадян, об'єднаних у різноманітні організації та асоціації з метою контролю за державною владою, здійснення місцевого самоврядування тощо [8, с. 20]. Вважається, що завдяки «третьому сектору» в суспільстві з'являтимуться соціально активні громадяни, залучені до різних соціальних структур, які сповідуватимуть загальні гуманістичні ідеї свободи і добровільного співробітництва, більш широкі, ніж поняття свободи членів ідеологічних кланів чи вільного ринку. Демократизація суспільства передбачає підвищення рівня залучення громадян до процесу ухвалення рішень.

Самоврядними структурами громадянського суспільства є товариства сусідів – недержавлена форма прояву, захисту і вирішення спільних інтересів сусідів, тобто громадян, що волею обставин проживають по сусідству на сходовому майданчику, в під'їзді, будинку, на вулиці, в мікрорайоні, куточку села чи селища тощо.

На тих територіях, де існують ОСН, дійсно помітні зміни на краще в плані життєустрою громадян. З'являються дитячі майданчики, мікрорайони стають чистішими тощо [10, с.88].

Зокрема, ОСН комітету мікрорайону «Лузанівський» в місті Одесі реалізовано проект із економії води та водних ресурсів, коли в двох пілотних бу-

динках у кожній квартирі були встановлені лічильники води та відстежувалася динаміка споживання. Розроблені активістами вдосконалені Правила установки квартирних лічильників були затверджені міською радою. Протягом першого року після їхнього прийняття жителі Одеси встановили 74 000 квартирних водомірів. Крім того, за цей рік на 13,4 % у місті впав рівень споживання води [6, с. 65]. Також цим органом самоорганізації здійснено сепароване збирання побутових відходів. Для цього було проведено інформаційну роботу серед жителів, вони погодилися розділяти своє сміття. Біля будинку зроблено спеціальний майданчик із контейнерами для окремих видів відходів: ПЕТ-пляшок, скла, паперу та інших. Укладено угоду з підприємством, яке займається переробленням відходів, про приймання цих відходів. Завдяки цьому на рахунку ОСББ накопичуються кошти за ці відходи. Майже за рік це близько 700 грн.

Як бачимо, сусідські товариства відіграють особливу роль у становленні демократії в Україні, захисті прав і свобод громадян, вивчаючи, акумулюючи й озвучуючи суспільні потреби та пропонуючи державним інститутам нові ідеї та варіанти розв'язання цих проблем на загальнонаціональному та місцевому рівнях. Збалансована співпраця між органами місцевого самоврядування та сусідськими товариствами може створити кращі можливості для спільного лобювання інтересів громад у центральних органах влади [5, с. 45], стати запорукою більш ефективного виконання завдань реформування ЖКГ.

На пострадянському просторі ОСН і сусідські товариства зокрема одержали чимало серйозних викликів з боку авторитарних (або напівдемократичних) політичних режимів. Тому умови функціонування інститутів громадянського суспільства у більшості перехідних країн, і в Україні зокрема, відрізняється від аналогічних умов у державах із розвинутою економікою і глибокими демократичними традиціями. Помітна така тенденція: чим нижче рівень демократії в країні, тим більше відхилень у процесі становлення ОСН від загальноприйнятих норм, тим вище рівень політизації «третього сектору» [9, с. 9–13].

Недостатній рівень моніторингу функціонування органів влади як у центрі, так і на місцях з боку громадянського суспільства був і залишається найбільш проблемною сферою взаємодії громадянського сектору і влади в Україні. Серед основних причин цього називають: 1) низький рівень обізнаності українців щодо ролі громадського сектору в забезпеченні належного управління; 2) практичну відсутність можливостей громадян брати участь у вирішенні загальнодержавних та місцевих справ; 3) брак необхідної інформації, досвіду та часу; 4) обмежене фінансування громадської діяльності; 5) нерозуміння органами влади корисності від діяльності громадських організацій; 6) традиційну відсутність підтримки влади з боку громадянського суспільства [10, с. 34].

Крім того, заважає низький рівень участі громадян у громадській діяльності, що ускладнює нарощування соціального капіталу у вигляді довіри до влади та її підтримки. «Неучасть» залишає громадян без необхідної інформації та послаблює їх зв'язок із суспільством.

Розвиток соціального капіталу в Україні гальмують також економічні і соціальні проблеми, що послаблює міжособистісні стосунки, спільні інтереси та усталені норми поведінки. Розширення можливостей громадян потребує залучення організацій громадянського суспільства до процесів планування, ухвалення та впровадження рішень. Перш за все це має відбуватися в територіальній громаді.

Однак в окремих містах органи місцевого самоврядування намагаються створити сприятливі умови для розвитку ОСН – як у нормативному, так і в організаційному плані. Реалізуються програми соціального замовлення, надаються пільги з оренди приміщень, при структурах місцевого самоврядування діють громадські консультативно-дорадчі органи, впроваджуються спільні проекти та програми. До цих міст, зокрема, можна віднести Одесу, Миколаїв, Львів, Вінницю, Бердянськ та ін.

Наприклад, в Одесі вдалося створити демократично спрямовану локальну нормативну базу щодо утворення та діяльності ОСН, міською радою прийнята та за рахунок бюджетних коштів реалізується міська програма сприяння розвитку ОСН, проводиться навчання їх керівників.

За період з впровадження у 2000 р. у поточну практику Одеської міської ради механізму соціального замовлення в місті відбулося вже сім конкурсів соціальних проектів, спрямованих на розв'язання пріоритетних соціальних проблем територіальної громади. В цих конкурсах узяло участь 240 громадських і благодійних організацій, органів самоорганізації населення, що подали на конкурс усього 332 соціальних проекти. 138 найбільш сильних соціальних проектів, підтриманих конкурсною комісею, були реалізовані організаціями-виконавцями соціального замовлення в тісній співпраці з відповідними профільними управліннями міської ради – замовниками соціального замовлення. При цьому на розв'язання пріоритетних соціальних проблем з міського бюджету було витрачено 2 млн 162 тис. грн, а додатково залучено виконавцями з небюджетних джерел 8 млн 841 тис. грн, що більш ніж у чотири рази перевищило обсяг бюджетного фінансування.

Значним є і соціальний ефект від застосування механізму соціального замовлення як інструмента соціальної політики міської ради. Цей ефект досягається завдяки тому, що в ході застосування даної соціальної технології значно поліпшується якість соціальної діагностики найважливіших сфер життя городян, росте творча активність громадських об'єднань, за допомогою

яких на розв'язання пріоритетних проблем мобілізуються внутрішні ресурси територіальної громади. В результаті цього підвищуються якість життя і ступінь взаємної довіри між мешканцями міста та органами міської влади.

Позитивним є досвід співпраці Сумської міської ради з ОСББ та ОСН із залученням комунального підприємства «Сумжитло» [2].

Незважаючи на те що законодавець вимагає співпраці лише з легалізованими ОСН, КП «Сумжитло» починає її вже на етапі створення ініціативної групи, що позитивно впливає на прискорення всіх процесів.

Співпраця комунального підприємства полягає в такому [2, с. 95]:

1. З мешканцями будинків проводиться роз'яснювальна робота щодо створення будинкових комітетів, їх прав та обов'язків.

2. Надається пакет документів на легалізацію будинкового комітету.

3. Будинковому комітету роз'яснюється порядок розрахунку тарифу на обслуговування будинків, споруд та прибудинкової території.

4. Проводиться консультація щодо нарахування плати за комунальні послуги КП «Сумжитло».

5. Надається фактичне виконання робіт.

6. Голова будинкового комітету має можливість долучатися до планування поточного ремонту будинку.

7. Голова будинкового комітету контролює якість та приймає виконання робіт.

8. Голова будинкового комітету підписує акти виконаних робіт.

9. Щомісячно проводяться збори голів будинкових комітетів на обговорення різних тем.

На сьогодні у Сумах з'явилася велика кількість ініціативних груп мешканців стосовно створення будинкових комітетів. З метою надання їм методичної допомоги при легалізації КП «Сумжитло» проводить збори (семінари), під час яких координатори роз'яснюють порядок створення будинкових комітетів, порядок розрахунку тарифу, юридичні аспекти укладення договорів. Крім того, розроблено спеціальний методичний довідник для керівників будинкових комітетів. Також відкрито актовий зал для координації роботи будинкових комітетів, де можна обговорити всі важливі питання щодо обслуговування будинків, графіки проведення робіт, фактичне виконання робіт, їх якість.

Представники будинкових комітетів більш обізнані щодо стану будинків і першочергових проблем, що дає змогу оперативно виконувати ремонти та правильно розподілити кошти. У Сумах вже легалізовано 41 будинковий комітет, ще більше 100 будинків знаходяться у процесі підготовки до легалізації, 80 будинків мають відповідального (старшого) будинку. З головами будинко-

вих комітетів та ініціативними групами налагоджено активну співпрацю щодо обслуговування житлового фонду, враховуються побажання мешканців.

У місті 22 грудня 2010 р. рішенням Сумської міської ради було затверджено загальноміську цільову Програму «Спільними зусиллями на 2011–2014 роки», яка передбачає дольове фінансування благоустрою прибудинкових територій активних і відповідальних домовласників у Сумах. Ініціатор і розробник цього документа – Сумський міський благодійний фонд «За чисте місто». За основу в розробленні Програми були взяті реальна робота фонду, яка проводилася у дворах міста протягом 2010 р. та подібні програми взаємодії громади з неурядовими організаціями, державними установами (наприклад, діяльність ПРООН в Україні).

Програму спрямовано на реалізацію ініціатив місцевих самоврядних організацій: ОСББ та ОСН. Вона впроваджується на основі принципу солідарної фінансової участі партнерів. Кожен локальний проект, затверджений для фінансування відповідно до порядку, визначеному Програмою, фінансується партнерами у таких пропорціях: міський бюджет (через головного розпорядника коштів) – 50 %, Сумський міський благодійний фонд «За чисте місто» – 25 %, ОСББ (ОСН) – 25 % [2, с. 96].

Метою цієї Програми є: підвищення якості життя населення шляхом благоустрою дворових територій; підвищення громадської відповідальності через залучення громадян до участі у локальних проектах планування та благоустрою; створення сталих механізмів управління, експлуатації та технічного обслуговування об'єктів, потрібних мешканцям; поширення успішних прикладів самоорганізації, партнерства та моделей участі самоврядних організацій у відновленні та благоустрої територій.

Відбувається також плідна співпраця органів самоорганізації населення м. Черкаси та Черкаської міської ради [1].

Місто Черкаси адміністративно поділено на два райони, в кожному з яких за участі ОСН створено громадські формування, що фінансуються з міського бюджету. До складу формувань увійшли активні та небайдужі представники громад мікрорайонів. Налагоджено тісну співпрацю між дільничними інспекторами, громадськими формуваннями та комітетами самоорганізації населення в частині:

- проведення профілактичної роботи з особами, які звільнені з місць позбавлення волі, знаходяться під адміністративним наглядом (комітети самоорганізації видають характеристики на умовно засуджених);

- проведення перевірок суб'єктів господарювання щодо виконання ними рішення Черкаської міської ради «Про обмеження реалізації алкогольних, слабоалкогольних напоїв та тютюнових виробів на території міста Черкаси».

Завдяки цьому значно зменшилася кількість вчинених злочинів та порушення громадського порядку в стані алкогольного сп'яніння.

У липні Черкаська міська рада ухвалила рішення «Про сприяння органам самоорганізації населення міста у здійсненні ними власних повноважень», відповідно до якого в порядку сприяння органам самоорганізації міста Черкаси в частині організації ними на добровільних засадах участі населення у здійсненні заходів щодо проведення робіт з благоустрою й утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, площ тощо, комітетам самоорганізації населення передається зворотний матеріал від фрезерування асфальтобетонного покриття (оскол), що утворюється під час виконання робіт з реконструкції та ремонту міських вулиць і доріг. Отже, створено умови для асфальтування провулків, які не мали твердого дорожнього покриття. Комітети самоорганізації населення організують мешканців для фінансування робіт з укладання осколу в таких провулках.

Міська рада Черкас всіляко сприяє виконанню комітетами самоорганізації населення своїх власних повноважень. На підставі моніторингу діяльності ОСН, проведеного відділом підтримання громадянського суспільства, міська рада визнала спроможність ОСН ефективно виконувати власні та делеговані повноваження та наділила ОСН міста Черкаси частиною повноважень виконавчих органів, а саме: на їх утримання передаються виокремлені дитячі та спортивні майданчики, сквери, об'єкти соціального значення, надається в оренду приміщення для організації і роботи гуртків, секцій і клубів за інтересами.

Державі вигідно співпрацювати з ОСН, та сусідськими товариствами зокрема з декількох причин [7, с. 19]:

1) більшість ОСН створюються для розв'язання тих самих проблем, що й державні та муніципальні органи – турбота про малозабезпечених, хворих, соціально незабезпечених громадян, сприяння вихованню і освіті дітей та підлітків, збереження та розвиток культури тощо. Причому вони здійснюють свою діяльність не на комерційній чи ринковій основі;

2) у деяких випадках дії «третього сектору» є більш успішними та економічними, ніж дії державних установ. Тому державі вигідніше передавати частину коштів ОСН, одержуючи це за виконання чітких та контрольованих зобов'язань, ніж самій створювати додаткові структури;

3) очевидно є необхідність існування неурядових «мозкових центрів», які паралельно з діючими державними аналітичними службами створюють свій продукт, який істотно впливає на розроблення матеріалів державними інституціями. Адже відомо, що державні аналітичні служби, репрезентуючи матеріал, сформований на замовлення уряду, виходять з передумов

кон'юнктурно-кланової необхідності, а не з аналізування об'єктивної реальності.

На думку В. Рубцова [10], для ефективної співпраці органів держави та сусідських товариств необхідний як техноорієнтований, так і людиноорієнтований підхід до управління життєдіяльністю соціальних систем.

Техноорієнтована система управління і цілевизначення переважно спрямована на інфраструктурні показники, тобто стан і рівень розвитку засобів задоволення потреб населення. Зворотний зв'язок здійснюється через відстеження показників технічного типу. Людиноорієнтований підхід до цілевизначення за своєю сутністю спрямовує на результат – задоволення потреб населення. Зворотний зв'язок у цьому разі може здійснюватись безпосередньо через населення (особливо на рівні територіальних громад) на основі соціальної, а не статистичної інформації. Первинним джерелом такої інформації є безпосередньо громадяни. Показниками ефективності управління при такому підході залежно від типу соціальної системи, наприклад, можуть бути: індекс розвитку людини; довголіття; рівень освіченості; рівень добробуту; оцінюваний через дохід на душу населення; ступінь задоволення різноманітними послугами, станом безпеки, станом довкілля тощо. В системі управління, заснованій на людиноорієнтованому підході, технічні показники розвитку інфраструктури забезпечення потреб формуються на основі показників соціального типу і є вторинними, забезпечувальними.

Слід пам'ятати, що як техноорієнтований, так і людиноорієнтований підходи до управління соціальними об'єктами мають свої недоліки і переваги. Техноорієнтований підхід дозволяє формулювати завдання системі управління незалежно від соціуму, який вона має обслуговувати. Тому ці завдання можуть бути перспективними, інноваційними, масштабними. Однак ця особливість у своєму крайньому прояві може призвести до величезних соціальних, економічних та екологічних втрат. Людиноорієнтована система, що спирається на думку людей, є більш консервативною, оскільки в кожному конкретний момент увага людей спрямована не на вирішення перспективних і масштабних завдань, а на поточні близькі до людей і у часі цілі. При людиноорієнтованому способі цілевизначення вірогідність інновацій є низькою. У своєму розвитку техноорієнтована і людиноорієнтована системи цілепокладання та управління мають взаємодоповнювати одна одну. Технічні заходи є необхідними, але недостатніми.

Висновки. Співпраця влади з ООН та сусідськими товариствами зокрема слугує, з одного боку, індикатором, а з другого – потужним чинником розвитку громадянського суспільства. Співпраця між цими двома типами партнерів надзвичайно ефективна, якщо вона базується на системі взаємовпливу та

взаємоконтролю, активності та автономності структур громадянського суспільства. В цілому, оцінюючи ситуацію, можна сказати, що для взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні вже створено певні умови, але вони повинні одержати свій подальший інтенсивний розвиток на основі системних підходів до формування української моделі громадянського суспільства, спрямованої на досягнення високих стандартів якості життя громадян та реалізацію демократичних прав і свобод у суспільстві.

У межах подальших публікацій автор має намір оцінити взаємовідносини органів самоорганізації населення владних структур Харківщини та можливості впровадження досвіду інших територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глинська Т. Досвід та бачення роботи органів самоорганізації населення м. Черкаси // Т. Глинська // Сьома всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Громадський контроль в житлово-комунальній сфері: роль органів самоорганізації населення»: збір. матеріалів. — Львів, 29–30 вер. 2012 р. / за ред. А. С. Крупника, Є. Г. Абрамової. — Одеса : ПП «Євродрук», 2012. — С. 98–100.
2. Журба Т. Досвід співпраці Сумської міської Ради з об'єднаними співвласників багатоквартирних будинків та органами самоорганізації населення із залученням комунального підприємства «Сумижитло» / Т. Журба, А. Сокура // Сьома всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Громадський контроль в житлово-комунальній сфері: роль органів самоорганізації населення»: збір. матер. — Львів, 29–30 вер. 2012 р. / за ред. А. С. Крупника, Є. Г. Абрамової. — Одеса : ПП «Євродрук», 2012. — С. 94–97.
3. Колодій А. Становлення громадянського суспільства в Україні / А. Колодій // Незалежний культурологічний часопис. — 2001. — № 22 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/kolodij.htm>. — Назва з екрану.
4. Рубцов В. Общественный мониторинг качества жилищно-коммунальных услуг на основе человекоориентированных индикаторов / В. Рубцов // Сб. материалов Третьей всеукр. науч.-практ. конф. по вопросам самоорганизации населения «Качественные жилищно-коммунальные услуги – общее дело власти и громад». — Одесса, 17–18 сент. 2007 г. / под ред. В. И. Брудного, А. С. Крупника, А. С. Орловского. — Одесса : ХОББИТ ПЛЮС, 2007. — С. 34–47.
5. Слесарьонко С. Роль неправительственных организаций в реформировании жилищно-коммунального хозяйства (на примере реализованных проектов) / С. Слесарьонко // Сборник материалов Третьей всеукраинской научно-практической конференции по вопросам самоорганизации населения «Качественные жилищно-коммунальные услуги – общее дело власти и громад». — Одесса, 17–18 сент. 2007 г. / Под ред. В. И. Брудного, А. С. Крупника, А. С. Орловского. — Одесса : ХОББИТ ПЛЮС, 2007. — С. 64–67.
6. Стогній А. Использование потенциала органов самоорганизации населения в процессе проведения реформы в сфере жилищно-коммунального хозяйства / А. Стогній // Сб. материалов Третьей всеукр. науч.-практ. конф. по вопросам самоорганизации населения «Качественные жилищно-коммунальные услуги – общее дело

- власти и громады». – Одесса, 17–18 сент. 2007 г. / под ред. В. И. Брудного, А. С. Крупника, А. С. Орловского. – Одесса : ХОББИТ ПЛЮС, 2007. – С. 88.
7. Мониторинг діяльності органів місцевого самоврядування щодо створення умов для розвитку громадських організацій та органів самоорганізації населення. Аналітичний звіт за підсумками виконання проекту «Вплив місцевої влади на розвиток третього сектору» / В. І. Брудний, А. С. Крупник, О. С. Орловський. – Одеса : ХОББИТ ПЛЮС, 2008. – 152 с.
 8. Пожидаев С. О. Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності / С. О. Пожидаев // Стратег. пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 19–26.
 9. Розова Т. Идеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство / Т. Розова, В. Барков // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 44–50.
 10. Рубцов В. Общественный мониторинг качества жилищно-коммунальных услуг на основе человекоориентированных индикаторов / В. Рубцов // Сб. материалов Третьей всеукр. науч.-практ. конф. по вопросам самоорганизации населения «Качественные жилищно-коммунальные услуги – общее дело власти и громады». – Одесса, 17–18 сент. 2007 г. / под ред. В. И. Брудного, А. С. Крупника, А. С. Орловского. – Одесса : ХОББИТ ПЛЮС, 2007. – С. 34–47.

СОТРУДНИЧЕСТВО СОСЕДСКИХ СООБЩЕСТВ И ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ КАК ИНДИКАТОР И ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Ткаченко В. С.

Среди путей улучшения ситуации с формированием гражданского общества в Украине можно назвать самоограничение государства в отношениях с гражданами и их организациями, признание автономности структур гражданского общества. Сотрудничество власти с ОСН и соседскими сообществами в частности служит, с одной стороны, индикатором, а с другой – мощным фактором развития гражданского общества. Сотрудничество между этими двумя типами партнеров чрезвычайно эффективно, если оно базируется на системе взаимовлияния и взаимоконтроля, активности и автономности структур гражданского общества.

Ключевые слова: *гражданское общество, органы самоорганизации населения (ОСН), объединения совладельцев многоквартирных домов (ОСМД), соседские сообщества, самоуправление, социальный капитал, территориальная община.*

COOPERATION NEIGHBORHOOD COMMUNITIES AND LOCAL AUTHORITIES AS AN INDICATOR AND FACTOR IN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY

Tkachenko V. S.

Among the ways to improve the situation with the formation of civil society in Ukraine can be self-limitation of the state in relations with the citizens and their organizations, the

recognition of the autonomy of civil society structures. Cooperation of the government with the community and with neighbouring communities in particular, serves, on the one hand, indicator, on the other – powerful factor in the development of civil society. Cooperation between these two types of partners is extremely effective if it is based on a system of mutual influence and inter-control on activity and autonomy of civil society structures.

Key words: *civil society, community organizations (cos), Association of co-owners of apartment buildings (condominiums), neighbourhood communities, self-management, social capital, of the territorial community.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.74:37(477)

І. С. Нечітайло, кандидат соціологічних наук, доцент

МОЖЛИВОСТІ ПОЄДНАННЯ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У СИСТЕМІ ОСВІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ

Присвячено проблемі співвідношення традицій та інновацій у системі освіти України. Вважається, що традиційною для української освіти є так звана східна модель, а інновації пов'язані із запозиченням елементів західної моделі. Здійснено соціологічну рефлексію проблеми поєднання традицій та інновацій (тобто її представлення крізь призму соціології), визначено напрямки розвитку соціологічної думки відносно розв'язання зазначеної проблеми. Як один з напрямків запропоновано розроблення соціологічної концепції курикулуму.

Ключові слова: інновації, курикулум, освіта, соціологія освіти, традиції.

Актуальність проблеми. Світова глобалізація, яка зачіпає усі сфери життєдіяльності соціуму, звичайно ж, не обходить і сферу освіти, проявляючись у Болонському процесі як процесі створення країнами Європи єдиного освітнього простору. На сьогодні ставлення до цього процесу в науковому співтоваристві є неоднозначним, що пов'язане з побоюванням загальної уніфікації освіти. Таке побоювання не є безпідставним, адже проектування європейських цінностей на освітні реалії пострадянських країн не завжди працює на користь. Річ у тім, що у більшості з цих країн, у тому числі, в Україні, не існує відповідних основ для «приживлення» цих цінностей.

Після розпаду Радянського Союзу всі без винятку країни, які входили до його складу, опинилися у стані невизначеності відносно того, підтримувати традиції чи піти шляхом активного впровадження інновацій, здійснення докорінних реформ. Така дилема стала визначальною у діяльності всіх соціальних інститутів, у тому числі інституту освіти, який виявився на роздоріжжі, так би мовити, «між сходом і заходом».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема співвідношення традицій та інновацій на сьогодні залишається досить актуальною, незважаючи на більш ніж двадцятирічний проміжок часу, що відділяє нас від радянського минулого. Багато хто з науковців, серед яких є представники різних галузей наукового знання – історики, культурологи, політологи, філософи, соціологи – дуже зацікавлені проблемою так званого культурного прикордоння. Серед останніх наукових праць, присвячених цій проблемі, слід виділити роботи філософського та соціально-філософського змісту В. Авер'янова, В. Аграновича, С. Крючкова, О. Стовби та ін. Серед українських та зарубіжних соціологів, які аналізували співвідношення традицій та інновацій у суспільствах, що трансформуються (зокрема пострадянських), слід виділити статті О. Злобіної та В. Тихоновича, М. Блинової, Т. Кочкаєвої та інших. Питанням діалектичного зв'язку традицій та інновацій в освіті приділяли увагу М. Горчакова-Сибирська, Т. Новікова, С. Редженова, Л. Романюк та інші [1–3].

Аналізування змісту публікацій наведених вище та багатьох інших авторів дає змогу зробити висновок про достатньо ґрунтовне опрацювання «традиційно-інноваційної» проблематики в культурі та освіті. Більшість авторів описують ситуацію загалом: розмірковує з приводу того, що є традиційним, а що – інноваційним у сучасному суспільстві, наводять результати досліджень, які характеризують сучасні пострадянські суспільства як більш чи менш традиційні. Не вистачає конкретики, тобто висновків чи порад, стосовно того, що конкретно треба робити, аби забезпечити діалектичний зв'язок традицій та інновацій заради підтримання відносної соціальної стабільності (за рахунок збереження деяких традицій) та забезпечення соціального розвитку (за рахунок упровадження інновацій). Хоча серед робіт педагогічного характеру є такі, в яких пропонуються докладні плани, програми, методи та методики навчання, розроблені з урахуванням вимог сучасного світу. Але, на жаль, реальні результати від подібних методологічних та методичних напрацювань поки що відсутні. Звичайно ж, це пов'язане з низкою об'єктивних причин та чинників, на яких ми не маємо на меті зупинятися у межах цієї публікації.

Отже, метою статті є відрефлексувати, представити з позиції соціологічних концептуальних уявлень проблему поєднання традицій та інновацій у системі освіти сучасної України, визначити напрямки розвитку соціологічної думки відносно розв'язання цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Досягнення поставленої мети, звичайно, неможливе без пояснення того, що є традиційним, а що – інноваційним для сучасної вітчизняної освіти. Вважається, що традиційною для пострадянського суспільства є так звана східна модель (система) освіти, а всі інновації

пов'язані із запозиченнями елементів західної моделі (системи) освіти. Таке розрізнення ми здійснюємо на підставі узагальненого погляду вчених на світову різноманітність моделей освіти, згідно з якою виділяються дві глобальні освітні системи, котрі умовно позначаються як «східна» та «західна». В англомовних несвропейських країнах (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія) за основу взято західну модель. Тут домінує індивідуальний підхід до учня, студента, а навчальний заклад не тільки навчає, а й виховує, соціалізує. У розвинених країнах Азії діє інша система: навчання ґрунтується на груповому принципі, акцент робиться на академічних дисциплінах, а прищеплення соціальних навичок уважається завданням родини. Така модель називається східною, причому деякі науковці стверджують, що азійські країни скопіювали, запозичили цю модель саме у СРСР, з тією різницею, що в радянській «старій школі» був повністю відсутнім такий вагомий елемент східної моделі освіти, як репетиторство. Як стверджує працюючий у Шанхайському університеті професор М. Брейр, без додаткових платних індивідуальних занять добре підготувати школяра до складання підсумкових тестів та вступу до ВНЗ просто неможливо. Обсяг ринку репетиторства в Шанхаї досягає 2,5 ВВП. У бюджетах більшості родин витрати на додаткові освітні послуги – це окрема і досить вагама стаття.

У сучасній Європі спробували піти третім шляхом, узяти із західної та східної систем все найкраще і найкорисніше та об'єднати задля одержання максимально високої якості освіти. Саме на таке поєднання й орієнтується Болонський процес. Основним завданням при цьому є забезпечення гармонійності поєднання, пошуку балансу між старим та новим, традиційним та інноваційним [4, с. 3]. Для кожної окремої країни такі пропорції мають бути різними, тому пошук оптимального співвідношення є основним завданням науковців, що досліджують проблеми освіти.

Яку модель треба взяти як орієнтир для освіти пострадянської держави – запитання дуже непросте. Зрозуміло одне: жодна не підійде повністю. З одного боку, історично нам ближче східна модель освіти, а з другого – приєднання до Болонського процесу відвертає від неї. Очевидним є те, що з початком постсоціалістичної трансформації у вітчизняну освітню теорію та практику все активніше і наполегливіше проникають та впроваджуються елементи західної моделі, тоді як радянська (по суті – східна) модель освіти піддається жорсткій критиці з боку вітчизняних демократів. Слід сказати, що ця критика багато в чому є небезпідставною, проте, за результатами останніх міжнародних досліджень, великий ривок у розвитку освіти за останні роки зробили саме країни Південно-Східної Азії. А це означає, що східну модель освіти з її переповненими класами (до 40 людей) та жорсткою дисципліною, що нагадує

кращі роки радянської освіти, не треба повністю скидати з рахунків. До речі, американці, які наслідують західну освітню модель, хоча і не декларують цього, але ще наприкінці 1980-х років, за результатами численних досліджень, вимушені були визнати, що «змагання за першість у космосі “росіяни” виграли, сидючи за шкільною партою» [5, с. 6].

Отже, перед нами постає завдання ще раз подумати, чи від тієї спадщини ми відмовляємося. Висновки американських дослідників наштовхують на думку про те, що, незважаючи на критику, збереження основ традиційної для нас (радянської – східної) моделі освіти є тим стартовим майданчиком, з якого потрібно починати рух уперед, а тому будь-які інновації та запозичення мають «нарошуватися» саме на цю основу.

Поміркуємо із приводу того, що ми запозичуємо у західної моделі освіти і що на перший погляд, не так вже й погано? По-перше, це плюралізм: ідей, думок, підходів; можливість їх безболісного спільного існування на правах істини. Для радянської моделі освіти подібний плюралізм був абсолютно неприйнятним. Вважалося, що думка, народжена на перетині безлічі думок, повинна обов'язково дійти єдності дій, відкинувши первинну плюралістичну оболонку. Кожному вчителю, викладачу слід замислитися над цим положенням, перш ніж реалізовувати ідеї плюралізму на практиці. Плюралізм обов'язково має бути, інакше не буде розвитку ні критичного мислення, ні творчих здібностей. Однак слід замислитися про встановлення якихось меж такої різноманітності. Інакше і зовсім втрачається сенс навчання, особливо якщо справа стосується дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Навіщо що-небудь вчити, якщо можна самому щось вигадати, та цю свою вигадку презентувати як істину, котра є такою саме тому, що бачиться її авторові саме так?

По-друге, це індивідуальний підхід у навчанні. І це – чудово! Але реалізувати такий підхід у тому вигляді, який він насправді повинен мати, у вітчизняних умовах досить складно. Адже він потребує дуже великих витрат часу та сил, що аж ніяк не вписується у ті грошові кошти, які у нашій державі виділяються на оплату праці викладачів.

По-третє, у західної моделі освіти ми із задоволенням запозичуємо лібералізм і ранню спеціалізацію. Звичайно, сама ідея теж пречудова. Це, дійсно, може піти на користь, якщо людина твердо вирішила присвятити своє життя певній професії, знає, які саме знання їй необхідні, які науки та предмети слід засвоювати, які навчальні курси треба проходити для одержання цих знань. В ідеалі, саме ці предмети та курси вона і обирає, відвідуючи відповідні заняття. Але в умовах підвищеної соціальної нестабільності та невизначеності, в яких перебуває сьогодні кожен громадянин нашої держави, прогнозувати, планувати своє майбутнє – завдання непросте. Та і справа далеко не тільки

в об'єктивних чинниках. Більшість випускників шкіл, які бажають продовжити своє навчання, не говорячи про молодих людей більш раннього віку, є вкрай незрілими ні морально, ні соціально. У більшості випадків мотиви вибору майбутньої професії, спеціальності, навчального закладу, факультету є суто матеріальними і пов'язаними більшою мірою із наполегливістю батьків, із вартістю навчання, із тим, аби якнайшвидше після закінчення ВНЗ почати заробляти «великі гроші». Дуже вдало, на наш погляд, із цього приводу висловився російський дослідник А. Сурмава: «Якщо мотивом вибору виступає голий матеріальний інтерес, то і мислення, яке «вільно» розвивається у наших студентів, буде мисленням економічно визначеним, економічно обмеженим, а отже, по суті, – скованим» [6, с. 2]. Англійський соціолог М. Янг, висловлюючи свою думку з приводу лібералізму в школах та університетах, підкреслив, що у разі несформованості ціннісного базису для обґрунтованого вибору майбутньої професії (а це саме наш випадок) ні про яку його свободу мови бути не може [7, с. 12].

Звідси можна зробити висновок, що для виходу (чи виведення) освіти з кризового стану необхідно міняти не тільки (і не стільки) її форму, а й зміст. Неспроможність і безрезультатність реформ, які впроваджуються зараз у вітчизняну освітню практику, полягають у тому, що всі вони ніби «ковзають по поверхні». Відбувається лише зміна форми освіти відповідно до вимог Болонського процесу. Що ж стосується змісту, то тут повний безлад. Унаслідок цього маємо суперечність – невідповідність результатів освітнього процесу потребам індивіда та суспільства. У зв'язку з цим загострюється потреба у цілісному науковому осмисленні процесів, що відбуваються у сфері освіти, їх глибокого системного аналізування. Це необхідно для того, аби повною мірою реалізувати ідею взаємопов'язаного розвитку суспільства і освіти та розв'язати зазначену суперечність, яка лежить в основі кризи освіти. Спроби такого осмислення здійснюються у рамках багатьох дисциплін: філософії, педагогіки, соціології, психології, проте відчутних позитивних змін вони поки що не принесли. З нашої ж точки зору, серед усіх наукових дисциплін, які мають справу з проблемами освіти, дуже важливу роль відіграє соціологія. Саме у сфері соціологічного знання, зокрема за допомогою такої його галузі, як соціологія освіти, можливо забезпечити взаємодію всіх дисциплін, які торкаються тих або інших питань освіти. На думкою авторитетних російських учених, соціологія освіти покликана відігравати передусім методологічну роль відносно низки інших дисциплін, створюючи для них загальні орієнтири, які допомагають визначити межі явищ, що вивчаються, принципи зв'язки між ними та усередині них [8]. У цьому представники соціологічної думки вбачають основну місію, призначення соціології освіти, її практичну значущість.

Реалізація цієї місії залежить від деяких взаємозв'язаних аспектів, серед яких первинне значення відводиться розвитку соціологічної теорії освіти, розробленню проблем освіти на концептуальному рівні.

Слід зазначити, що соціологія освіти – відносно молода галузь соціологічного знання у нашій державі. Звичайно, власний досвід прикладних досліджень освіти у нас є, і досить солідний, а ось з теоретичним оформленням галузі справа значно гірша. В основному ми запозичуємо теорії у західної, американської соціологічної думки. В цьому плані ситуація розвивається синхронно з тією різницею, що стосується «метань» між «сходом» та «заходом» в освітній практиці сучасних навчальних закладів.

Попри те що подібне запозичення необхідно здійснювати з великою обережністю, оскільки досвід пострадянських країн істотно відрізняється від досвіду суспільств розвиненого капіталізму, ми пропонуємо розглянути одне з них, яке, на наш погляд, є дуже важливим для концептуального розвитку соціології освіти і в той же час, для продукування реальних ідей щодо розроблення дієвої освітньої моделі. Йдеться про курикулум.

З приєднанням до Болонського процесу термін «курикулум» став досить широко використовуватися у деяких пострадянських країн. Як правило, цим терміном просто замінюють словосполучення «навчальна програма», аби показати, що вона вже не звичайна, а перебудована, реконструйована, модернізована відповідно до вимог єдиного європейського освітнього простору. Але, на наш погляд, термін «курикулум» має більш глибокий зміст, причому зміст саме соціологічний, який відбиває істинну сутність освіти.

Особливість освіти полягає у тому, що вона є цілеспрямованим процесом, який, з одного боку, забезпечує соціальний контроль, а з другого – і сам досить вдало піддається контролю. Крім спонтанного передавання соціального досвіду і знань, суспільство виробило способи інституціоналізації цього процесу, які є разом з тим і способами інституціоналізованого соціокультурного відтворення. Інституціоналізація, тобто організація, формалізація, регламентація, відносин між індивідом, суспільством та освітою здійснюється через затвердження навчальних планів та програм. Тобто можна сказати, що ці плани та програми є тим, за допомогою чого освіта здійснює соціальний контроль, а державна влада (від імені суспільства та кожного його члена) контролює освітні процеси. Але з соціологічної точки зору, на наш погляд, більш доречним у даному випадку буде використання саме терміна «курикулум» замість словосполучень «навчальний план» або «навчальна програма», і нижче ми спробуємо довести це твердження.

Якщо звернутися до історії розроблення курикулярної проблематики, то слід згадати ім'я Джона Дьюї. У 1902 р. з'являється його робота «Дитина

і курикулум», знаменуючи собою перший крок у розвитку концепції курикулуму. Автор розмежовує два аспекти цього феномена, які хоча і знаходяться у рамках освітньої парадигми в постійній взаємодії, але в той же час є відносно автономними. Йдеться про: 1) предмети і теми шкільного навчання; 2) досвід навчання школярів.

Загалом курикулум організує освітній процес і представляє наукові знання як об'єкт навчальної діяльності для досягнення певних цілей та результатів, що зрештою має привести до самореалізації і соціальної інтеграції тих, хто навчається. Курикулум відрізняється гнучкістю і відкритістю, надає тим, хто навчається, однакові та реальні шанси повного пізнання, розкриття, розвитку власного потенціалу. Він орієнтований не стільки на одержання конкретних знань, умінь, навичок (подібно класичній навчальній програмі), скільки на формування компетенцій та гарантує всебічний розвиток особистості.

Можна сказати, що сьогодні під словом «курикулум» розуміють: 1) такий собі «педагогічний проект», а по суті – звичайну програму навчання (загальну базову, або робочу – з конкретного предмета), яку вдосконалено з урахуванням нових освітніх орієнтирів; 2) систему регламентуючих і орієнтуючих документів, що містять дані відносно процесу навчання й оцінювання рівня навчальних досягнень учня та пропонують специфічні моделі організації управління цим процесом; 3) сукупність прийомів навчання, за допомогою яких досягається результативність освіти в тому обсязі, який запропоновано відповідним державним законом або, іншими словами, сукупність педагогічних практик, прийомів, способів, засобів, методів, які спрямовують процес становлення особистості в правильний бік; 4) процес навчання в цілому.

Однак, на наш погляд, жодне з цих визначень не розкриває повного змісту поняття «курикулум» та не відображає його соціологічну сутність як освітній феномен. Наслідком відсутності соціологічного підходу до наукового вивчення курикулуму є те, що у багатьох пострадянських країнах, для яких традиційною є східна (радянська) модель освіти, уявлення про курикулум вибудовуються на основі його відмінностей від «неактуальної» навчальної програми радянського зразка.

Проте в працях зарубіжних соціологів, які значно випереджають нас за розвитком соціологічної теорії та досвідом соціологічної дослідницької практики у сфері освіти, поняття курикулуму розкривається як таке, що має парадигмальний характер [7; 9–11]. Освітня парадигма, як відомо, – це не просто система методів та методик навчання, це певний тип буття і мислення, що переважає в той чи інший період життєдіяльності людини і базується на певних принципах [12, с. 2]. Сучасні соціологи повністю солідарні з таким (більшою мірою філософським) визначенням курикулуму, проте формулюють його

трохи інакше, в традиції, притаманній саме соціології. На наш погляд, досить вдале соціологічне визначення курикулуму пропонує один із сучасних німецьких учених, доктор порівняльної освіти Сесілія Браславски. Якщо трохи перефразувати і доповнити це визначення, маємо, що терміном «курикулум» позначається існуюча соціальна угода між індивідом, суспільством, державою та фахівцями в галузі освіти відносно курсу навчання, який повинна пройти людина в певний період свого життя. Курикулум визначає: а) кому і коли вчитися; б) навіщо вчитися; в) що вчити; г) де вчитися; г) як вчитися; д) з ким вчитися. Але головним є те, що саме курикулум установлює зв'язки між цілями освіти і повсякденним життям навчальних закладів [13, с. 4].

У роботах багатьох учених соціологічна сутність курикулуму підкреслюється його політичною значущістю. Зокрема, акцент робиться на тому, що курикулум є полем ідеологічної і політичної боротьби, яка має місце в кожному суспільстві, з метою надання сенсу навчанню [9, с. 28–30; 10, с. 12]. Через курикулум в освіті здійснюється управління соціальними процесами, які виходять за межі освіти як такої. Маються на увазі процеси відтворення нерівності (майнової, статусно-професійної, гендерної), відтворення стосунків соціального панування/підпорядкування. Отже, соціологічне визначення курикулуму припускає, що освітній процес не пов'язаний тільки з професійно-трудовим майбутнім тих, хто навчається, його зміст наповнено не тільки професійними знаннями, а й певними культурними смислами, які транслюються в освіті за допомогою складних комунікаційних процесів.

Аналізування існуючих визначень курикулуму приводить до розуміння того, що він має дві форми: явну і неявну, тобто йдеться про «офіційний» і «прихований» курикулум. Саме останній завжди привертає увагу соціологів, розкриваючи «потайні» механізми реалізації освітою основних соціальних функцій. Не будучи формально відображеним в офіційній документації, він утілюється у різноманітні взаємодії суб'єктів освітнього процесу, звичках, цінностях, традиціях і справляє значний соціалізуючий вплив на особистість. Прихований курикулум – це соціальний контекст освіти, який представляє широке поле діяльності для соціолога.

Виходячи з наведеного, можна зробити **висновок** про те, що курикулум має відношення не тільки до конкретних напрямків освітньої діяльності, його роль значно ширша. Соціологічний сенс визначення курикулуму, на наш погляд, полягає у тому, що за його допомогою здійснюється взаємодія людини, суспільства та освіти. Тобто курикулум є тим, за допомогою чого стає можливою оптимізація процесів, які відбуваються на всіх рівнях соціальної взаємодії (особистісному, соціально-груповому, соцієтальному) з додержанням принципу компліментарності.

Безумовно, ідею перетворення «застарілої» радянської системи освіти, додержуючись основних принципів Болонського процесу, відкидати аж ніяк не можна. Проте ця ідея повинна працювати на практиці, чого на даний момент не спостерігається. Наслідування правил єдиного європейського освітнього простору вимагає «приспосовання» цих правил до національних систем освіти, без чого будь-які перетворення можуть бути не тільки безрезультатними, а й небезпечними. Критерії відбору того, що залишити в освіті, а від чого відмовитися, що злегка відкоригувати, а що піддати докорінній реформації, не можна встановлювати довільно. Формально відмінності між східною та західною моделями освіти відображено саме у курикулумі (наприклад, українські навчальні програми традиційно завжди були орієнтовані на фундаментальні знання, у той час як західні – на прикладні).

На наш погляд, розроблення соціологічної концепції курикулуму, сприятиме розв'язанню проблеми знаходження балансу між традиціями та інноваціями, гармонійному об'єднанню їх в єдиній ефективній, дієвій моделі освіти. Саме цьому розробленні ми і плануємо присвятити нашу подальшу наукову діяльність. Тим більше, що власне соціологічних робіт, які б торкалися питань трансформації вітчизняної системи освіти у поєднанні з проблематикою реструктуризації начальних програм, нам на очі не траплялося. І це на жаль, бо саме соціологічного підходу до розроблення навчальних програм (як курикулумів) і не вистачає для гармонійного впровадження інновацій (на тлі збереження традицій) у практику сучасних закладів освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверьянов В. В. Три аспекта традиции (опыт антологии традиции) [Электронный ресурс] / В. В. Аверьянов. – Режим доступа: <http://www.vernost.ru/aut>.
2. Злобина Е. Традиционализм и инновация в украинском измерении / Е. Злобина, В. Тихонович // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №.4. – С. 69–93.
3. Отечественные традиции гуманитарного знания: история и современность: матер. VII науч.-практ. конф. 27 мая 2011 / ред. кол.: М. П. Горчакова-Сибирская (отв. ред.) и др. – СПб. : СПбГИЭУ, 2011. – 431 с.
4. Столярова Н. К. Система образования в США, СССР и России / Н. К. Столярова // Кроки нашей жизни. – Режим доступа: <http://nasima-stolyarova.narod.ru/s19.html>.
5. Stevenson H. America's math problem / H. Stevenson // Educational Leader-Ship. – October, 1987. – P. 5–10.
6. Сурмава А. В. Образование – от мифов к реальности / А. В. Сурмава. – Режим доступа: <http://www.sozialismus.ru>.
7. Young M. From a constructivism to realism in sociology of curriculum / M. Young // Review of Research in Education February 2008. – Vol. 32. – P. 3–28.
8. Социология образования перед новыми вызовами (круглый стол) // Социс. – 2000. – №6. – С. 58–66.

9. Бернштейн Б. Класс, коды и контроль: структура педагогического дискурса / Б. Бернштейн. – М. : Просвещение, 2008. – 272 с.
10. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые; пер. с франц. Н. Шматко // Socio-Logos'96. Альманах рос.-франц. центра социологии и философии Ин-та социологии РАН. – М. : Socio-Logos, 1996. – С. 8–31.
11. Фрейре П. Педагогика угнетенных [Электронный ресурс] / П. Фрейре. – Режим доступа: http://nb.kharkov.ua/load/pedagogika_ugnetennykh/.
12. Смирнов С. А. К вопросу о новой образовательной парадигме / С. А. Смирнов // Дискурс. – 2/96. – Режим доступа: http://www.nsu.ru/education/virtual/discourse2_12.htm
13. Braslavsky C. The Curriculum / Cecilia Braslavsky. – Режим доступа: www.springerlink.com/index/6688345R40287124.pdf.

ВОЗМОЖНОСТИ СОЧЕТАНИЯ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ: СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ

Нечитайло И. С.

Посвящено проблеме соотношения традиций и инноваций в системе образования Украины. Считается, что традиционной для украинского образования является так называемая восточная модель, а инновации связаны с заимствованием элементов западной модели. Осуществлена социологическая рефлексия проблемы сочетания традиций и инноваций (т. е. ее представление сквозь призму особого социологического видения), и на этой основе определены направления развития социологической мысли относительно решения обозначенной проблемы. В качестве такого направления предложены разработка социологической концепции куррикулума.

Ключевые слова: инновации, куррикулум, образование, социология образования, традиции.

POSSIBILITIES OF COMBINATION OF TRADITIONS AND INNOVATIONS IN SYSTEM EDUCATION OF MODERN UKRAINE: SOCIOLOGICAL REFLECTION

Nechitaylo I. S.

The article is devoted to the problem of correlation of traditions and innovations in the system of education in Ukraine. It's considered that traditional for Ukrainian education is, so-called, east model, and innovations are related to borrowing of elements of western model. The sociological reflection of problem of combination of traditions and innovations comes true (as the presentation through the prism of the special sociological vision), and on this basis directions of development of sociological idea are determined in relation to the decision of this problem. As such direction development of sociological conception of curriculum is offered.

Key words: curriculum, education, innovations, sociology of education, tradition

УДК 316.653:94

Е. Г. Позднякова-Кирбят'єва, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ

Присвячено розгляду поняття «соціальна історична пам'ять». Особливу увагу приділено розмежуванню і визначенню специфіки соціальної пам'яті та історичної пам'яті. Розглянуто зміст понять «соціальна свідомість» та «історична свідомість», оскільки соціальна історична пам'ять є важливим компонентом історичної свідомості індивіда та суспільства.

Ключові слова: соціальна історична пам'ять, соціальна пам'ять, соціальна свідомість, історична пам'ять, історична свідомість.

Актуальність проблеми. Важливим індикатором здоров'я суспільства є стан соціальної пам'яті його громадян. Складно виявити та емпірично дослідити цей стан, тому результати такого дослідження можуть викликати суперечки. Отже, соціологічне дослідження має ретельно сконструювати показники соціальної пам'яті, аби максимально зменшити підґрунтя для спорів щодо оцінювання стану соціальної пам'яті суспільства та громадян.

Значення соціальної пам'яті зростає у період соціальних перебудов, коли різко змінюється характер суспільства. Адже при всіх перетворюваннях сутнісне ядро суспільства має бути незмінним, аби залишалася основа для ідентифікації нових поколінь саме як членів даного історичного соціуму, наприклад, України. Численні трансформації соціуму за минуле сторіччя не повинні генерувати причини того, щоб українці перестали ідентифікувати себе саме українцями в кожній за поколінних когорт. З цією метою соціальна пам'ять повинна постійно підкріплятися і живитися, адже вона слугує ланкою, що пов'язує історичні епохи. Оскільки в українському суспільстві перетворення є постійними, то й соціальна історична пам'ять має постійно велике значення. Усе це і зумовило актуальність проблематики пропонованої публікації.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У минулому сторіччі був період, коли виникала загроза для національної ідентифікації українців. Мається на увазі спроба створення «нової історичної спільноти – радянський народ», для якої не мала значення етнічна належність людини. Саме це було причиною виникнення та поширення у 60–80 роки ХХ ст. руху за збереження соціальної історичної пам'яті українців, що тлумачилося радянською ідеологією як націоналізм. Визначні історичні події української історії, такі як «герої Крут», голодомор, таємно відзначалися свідомими українцями попри заборони радянської влади. Важливою частиною діяльності «націоналістів» було збере-

ження пам'яті про видатних діячів української культури, що створювали основу для національної ідентичності. Так, В. Чорновіл почав свою діяльність, досліджуючи творчість Т. Шевченка, В. Самійленка, Б. Грінченка. Діяльність літературної критики тих часів створила умови для включення літераторів-патріотів минулого до шкільної програми. Завдяки цьому тематика історичної пам'яті закріплюється у культурному багажі населення. Так, український поет В. Самійленко у відомому вірші «Патріот» позначив один із варіантів патріотизму – ствердження «Народну окремість натури, І склад особливий думок, І давність своєї культури», – «непохитна історія» – один із важелів української ідентичності [1]. Серед класичних творів Б. Грінченка є низка таких, що відтворюють історичне минуле України («Ясні зорі», «Степовий гість», «Серед бурі» [2]). Добре відомо, що особливу роль у збереженні соціальної історичної пам'яті відіграла художня творчість, а особливо пісні. «З давніх часів український народ складав пісні, у яких відобразив своє життя, події вже минулі, й ті, що тільки відбулися. Так, завдяки пісням можна дізнатися про величню і багату на події історію народу України. Особливе місце займають історичні пісні, що розповідають про народних героїв, подвиги яких були ушлявлені у той час. Ці імена ми пам'ятаємо і зараз» [3].

Метою статті є розгляд поняття «соціальна історична пам'ять» та визначення його евристичного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Соціальна історична пам'ять є об'єктом соціологічної науки, а не тільки історії.

По-перше, соціальна історична пам'ять – частина ментальності народу, що вивчається соціологією масової свідомості.

По-друге, соціальна історична пам'ять – частина соціальної свідомості особистості, що вивчається соціологією особистості. Оскільки поняття «соціальна свідомість» також охоплює низку значень, що пов'язані з груповою свідомістю, то соціальна пам'ять є об'єктом вивчення соціальної психології, соціології групи.

Зупинимось докладніше на змісті поняття «соціальна свідомість». За визначенням Оксфордського словника «соціальна свідомість – це:

1. Взагалі – обізнаність людини про свою соціальну природу і свою роль в групі або в суспільстві. 2. Більш спеціальне значення – визнання людиною того, що її потреби, почуття, настанови і переконання не зовсім унікальні, що вони розділяються й іншими, особливо тими, хто знаходиться в тому самому соціальному оточенні. 3. Синонім групової свідомості, колективної свідомості» [4].

Термін «соціальна свідомість» відрізняється від терміна «суспільна свідомість», як атрибут суспільства тим, що соціальна свідомість може бути якістю особистості, яка відображає соціальну частину змісту її свідомості, тобто таку, яка відповідає за соціальну поведінку.

Обговорення сенсу поняття «соціальна свідомість» пожвавилось після того, як російський президент В. Путін в одній зі своїх промов використав цей термін. Так, пропонується таке розуміння: «Це те ж саме, що соціальне закликає думати про кожну особу в суспільстві і відгукуватися тих, хто оточує, на взаємодопомогу, довіряючи один одному». Або ще одне визначення, яке, на наш погляд, є досить вдалим: «Соціальна свідомість – не сукупність індивідуальних, а надособове утворення, в яке, подібно до того, як фізичні тіла занурені в земну атмосферу, занурена індивідуальна свідомість; і в якому ця індивідуальна свідомість формується в процесі соціалізації на перших етапах свого становлення». Продовжуючи аналогію, соціальну пам'ять можна розглядати як середовище, в котре занурюються індивідуальні образи минулого. У цьому середовищі формується повноцінна соціально історична пам'ять, індивідуальні образи набувають соціального значення і масштабу. Соціальна пам'ять створює контекст, тло, на яке проєціюються індивідуальні образи минулого та інші феномени пам'яті, що мають суспільне значення.

Цікаве і цілком слушне розуміння соціальної свідомості пропонують американські вчені М. Шлітц, К. Вітен і Е. М. Міллер у книзі «Трансформація світогляду і розвиток соціальної свідомості».

Референт цієї книги відмічає: «Автори матеріалу розвивають новий підхід до поняття свідомості, розглядають індивідуальну свідомість у постійному зв'язку з соціумом. Соціальна свідомість тут означає усвідомлення себе частиною взаємопов'язаної спільності людей. Соціальна свідомість має декілька рівнів і вказує на міру явно вираженого усвідомлення людиною себе як частини більш цілого, включає усвідомлення впливу оточення на власне індивідуальне Я, а також усвідомлення впливу своїх вчинків на оточення» [5]

Л. Амменторп (L. Ammentorp) звертає увагу на динамічні аспекти і визначає «розвиток соціальної свідомості як процес, що включає зростаючу усвідомленість соціально-історичного контексту, здатність думати абстрактно про місце і час та розуміти індивідуальний досвід поза рамками безпосередніми, прямих умов щоденної дійсності, але одночасно бути включеним у ширшу систему соціальних стосунків» [6].

Аналогічно можна стверджувати про наявність динаміки соціальної історичної свідомості: вона поступово формується від елементарного стану до більш розвинених своїх форм. Змістом такої еволюції є все більш глибоке розуміння соціального контексту тих образів пам'яті, що мають надіндивідуальне значення. Так, трагедія окремої родини, що загубила більшість своїх членів у період голодомору, вплітається у контекст історичної трагедії українського народу.

Соціальна пам'ять у соціологічному дискурсі виступає вкрай рідко. Доречно, на наш погляд, використовувати в соціологічному контексті складне

поняття «соціальна історична пам'ять». Цей термін може використовуватися в масштабах різного рівня та роду груп і припускає соціальну пам'ять членів групи як пам'ять про таке минуле, що має соціальні наслідки у сучасності. Відбувається актуалізація минулого, коли його наслідки чітко простежуються (або інтерпретуються у такий спосіб) у сучасності.

Відбувається певним чином конструювання минулого, конфігурація якого залежить від уявлення щодо сучасності. Минуле конструюється таким, аби події та поведінка діючих осіб минулого мали такі наслідки, аби можна було пояснити сучасність. Але йдеться про таку сучасність, якою її уявляють суб'єкти історичної пам'яті. Тобто є різновид історичної пам'яті, для якої мотивом реконструювання подій минулого є намагання не виявити «як це було насправді», а «як це було, що призвело до такої сучасності». У такому разі і сучасність, і минуле – суб'єктивна реальність, що є результатом уявлень суб'єкта історичної пам'яті. Прикладом цього може слугувати реконструювання подій, що призвели до розпаду СРСР. Є безліч варіантів конфігурацій минулого, яке описується в такий спосіб, аби пояснити розпад СРСР. І ця конфігурація прямо залежить від сприйняття наслідків розпаду СРСР, що залишається актуальним для колективної пам'яті населення.

Поняття соціальної пам'яті має декілька аспектів значення. У кожному з них наголошуються певна сторона значення цього поняття та зміст явища, яке воно позначає. Так, педагогічний аспект відображає той факт, що наявність соціальної історичної пам'яті є результатом соціалізації, патріотичного виховання і свідченням зрілого громадянства особистості [7].

Моральний аспект виділяє відповідальність перед минулими поколіннями, повагу до покоління батьків. Адже саме пам'ять про минулі досягнення предків спонукає віддати шану їм, відображає вдячність за прагнення пройдешніх поколінь створити умови для благополуччя покоління, що існує в сьогоденні. Повага до минулих поколінь є умовою відповідальності перед майбутніми поколіннями і створює основу для життєздатності соціуму. Отже, соціальна історична пам'ять є важливим проявом соціальної та індивідуальної моралі, групової моралі та моралі особистості.

Соціальна історична пам'ять – важливий компонент історичної свідомості індивіда та суспільства. Зазвичай до структури історичної свідомості відносять такі компоненти: систему історичних знань і уявлень; історичне осмислення сучасних соціальних явищ; історичну пам'ять.

Зупинимось докладніше на змісті поняття «історична свідомість». Існує досить поширена література щодо цього питання, оскільки воно має значення для виховання, вивчення історії, конструювання офіційного варіанта минулого, адже минуле стає «історією», коли воно інституалізується завдяки впливу

влади, створенню колективної думки авторитетних учених у рамках «нормальної науки» [8; 9].

Перед обличчям серйозної загрози втрати моральних цінностей, послаблення ціннісного ядра особи зростає значення збереження і формування історичної свідомості, що дозволяє зберегти основи морального становлення до соціального світу. Формою, способом збереження здорової історичної свідомості є усвідомлене зміцнення історичної пам'яті.

Функцією історичної пам'яті є формування соціально схвалюваної історичної свідомості, яка у свою чергу виступає способом збереження цінностей суспільства.

Людина сприймає і оцінює події минулого з позицій своїх інтересів та духовних потреб. Ціннісне ставлення до історії є умовою конструювання історичної пам'яті. Цінності задають параметри минулого, відсівають, фільтрують те, що випадає з ціннісних уявлень суб'єкта. Не завжди всебічність, точність дослідницьких методів є початковими принципами історичного пізнання. Ці принципи можуть бути проголошені, але насправді камуфлювати справжню мету, сконструювати минуле.

Просте викладення фактів минулого дозволяє наповнити образними уявленнями історичну пам'ять. Але особливістю свідомості людини є ціннісне ставлення до інформації. Ці образні уявлення вбудовуються в пояснювальну матрицю, існуючу для раціоналізації уявлень про сьогодення. Будь-яке явище повинно мати причину – такий вердикт розуму. Цю причину можна знайти у минулому.

Через ефект конструювання минулого останнє виглядає як незавершене. У цьому – парадокс історичної пам'яті. Події вже сталися, але минуле не завершено. Істина рідко є справжнім мотивом пояснення історії. Вірніше, цей мотив декларується ззовні, береться на озброєння, але результати інтерпретації подій минулого говорять про упередженість ставлення до нього, про наявність попередніх ціннісних настанов при сприйнятті минулого. Неминучий феноменологічний підхід до минулого, коли важливою є не істина, а те, чому суб'єкт історичної пам'яті зберігає образи минулого саме в такому, а не іншому вигляді. За сутністю соціальна пам'ять у цілому є соціальним феноменом, а отже, може розглядатися з позицій соціальної феноменології. Представником феноменології пам'яті є сучасний французький філософ П. Рікьор. У роботі «Пам'ять, історія, забуття» він, зокрема, відзначає: «Пам'ять виконує функцію свідчення про події, що сталися в часі, а оповідання дозволяє структурувати пам'ять. Тому виникає необхідність створення феноменології пам'яті, тобто опису того, що греки називали анамнесіс – пригадування» [10, с. 5].

Для історичної пам'яті важливим є масштаб часу, якими часовими періодами мислить людина. Якщо людина оперує століттями, то узагальнення малозмістовні, пояснення мають концептуальний характер, формують парадигму історичної пам'яті.

Масштаб десятиліть змістовніший, конкретніший, але він не дає можливість сформулювати концепцію, а використовує вже готові стереотипи пам'яті.

Але масштаб важливий і для сприйняття сучасності. Людина може включати в сьогодення, в сучасність різні проміжки часу. Це можуть бути ціле століття, десятиліття і декілька останніх років. Від цього і змінюється спосіб оцінювання минулого. Те, що для одного – фрагмент історичної пам'яті, для іншого – актуальний елемент сьогодення. Звідси вираз «людина живе минулим». Цим можна пояснити рецидиви ідентифікації деяких людей з Радянським Союзом. Дослідження показують, що певна частина населення й досі вважає себе громадянами СРСР. Саме ця категорія включає в своє сьогодення те, що ми називаємо радянським минулим.

Людина обирає з різноманіття минулого те, що є гідним для запам'ятовування, збереження в пам'яті. Але це гідне оцінюється в категоріях структури ціннісних орієнтацій особи і соціуму. Надбання минулого постійно міняється за своїм змістом. Одне справа в радянський період, а інша – нині. Багаж історичної пам'яті постійно оновлюється, переоцінюється. Безумовно, влада впливає на сортування фактів минулого, гідних бути у багажі пам'яті населення.

Отже, соціальна історична пам'ять може бути предметом соціології влади.

Висновки. Наголошення на соціальних аспектах історичної пам'яті підкреслює необхідність розглядати її у соціологічному дискурсі. Оскільки соціальна пам'ять завжди передбачає взаємовідносини між спільнотами, то вже цього достатньо, аби розглядати соціальну історичну пам'ять з погляду соціологічної науки.

Одним із соціологічних аспектів вивчення соціальної пам'яті є взаємовідносини поколінь. Завдяки соціальній пам'яті покоління поєднуються в єдине соціокультурне утворення в рамках певної етнічної, політичної або культурної спільноти.

Поняття соціальної пам'яті може використовуватися у різних значеннях і контекстах. Соціальна пам'ять спільноти зумовлює взаємозалежність суб'єктів взаємовідносин. Але ця залежність не симетрична. Нове покоління завдяки пам'яті забезпечує збереження духовної спадщини. Ланцюг поколінь у разі підтримання соціальної історичної пам'яті створює ефект духовного безсмертя спільноти, з якою ідентифікують себе суб'єкти пам'яті. Безсмертя є однією з головних цінностей людини. У збереженні життєздатності спіль-

ноти, до якої належить людина, вона вбачає запоруку свого безсмертя. І у такому збереженні ключова роль належить соціальній історичній пам'яті.

Попереднє покоління залежить від наступного, через надію за допомогою цього нового покоління забезпечити собі безсмертя. Нове покоління залежить від попереднього через те, що воно створює умови існування для нового покоління. Засади життєздатності нового покоління створюються діяльністю попереднього. Пам'ять як культура і є тим надбанням, що передається новому поколінню для забезпечення його існування. Поняття культури тут застосовується у найбільш широкому сенсі, як те матеріальне і духовне багатство, що створено людиною. В історії можливі ситуації, коли здається, що попередні покоління залишили наступному лише розруху, злиденність, борги. І хоча так може лише здаватися, виникає загроза ефекту розриву між поколіннями. Певною мірою саме така ситуація притаманна сучасності. Може створюватися враження, що нове покоління майже нічого не одержало від попереднього, що позитивні якості життя залишилися у минулому, що «золотий вік» уже пройшов. У такій ситуації соціальна історична пам'ять набуває негативних рис, стає переплетінням ностальгії за минулим з прикрістю, що блага залишилися в минулому. Не вдячність, а незадоволеність створює зміст соціальної історичної пам'яті.

Отже, зміна характеру соціальної пам'яті за останні десятиріччя визначається такими рисами та ознаками.

1. Перед обличчям серйозної загрози втрати моральних цінностей, послаблення ціннісного ядра особи зростає значення збереження і формування історичної свідомості, що дозволяє зберегти основи морального ставлення до соціального світу. Формою, способом збереження здорової історичної свідомості є усвідомлене зміцнення історичної пам'яті.

2. Відродження національно-історичної складової колективної пам'яті відбувалося з часів здобуття незалежності України. Була нейтралізована загроза забуття, занедбання у колективній пам'яті українців славетного минулого українського народу, що була реальною за радянські часи, коли штучно створювалася «нова історична спільність – радянський народ», для якої суто національний компонент був зайвим.

3. Значне місце у колективній пам'яті посідають події розпаду СРСР. Актуалізованим є питання щодо причин цього розпаду, оцінювання розпаду і ставлення до нього у різних верств населення.

4. У частини сучасного населення України складається враження, що позитивні якості життя залишилися у минулому, що «золотий вік» вже пройшов, що попередні покоління залишили наступному лише розруху, злиденність, борги. І хоча так може лише здаватися, виникає загроза ефекту розриву між

поколіннями. В такій ситуації соціальна історична пам'ять набуває негативних рис, стає переплетінням ностальгії за минулим з прикрістю, що блага залишилися в минулому. Не вдячність, а незадоволеність створює зміст соціальної історичної пам'яті.

5. Для частини колективної пам'яті населення актуалізованим є радянське минуле, що сприймається у спогадах як краще за сучасне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Самійленко В. Твори / В. Самійленко ; упоряд., авт. передмови і приміт. М. Бондар. – К. : Дніпро, 1989. – 686 с.
2. Грінченко Б. Д. Твори : в 2 т. / Б. Д. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2: Поемі. Драматичні твори. – 1991. – 602 с.
3. Пам'ять про славетних героїв у народних піснях [Електронний ресурс] // Безкоштовна електронна бібліотека з української мови та літератури від книжкового магазину «Шкільний Всесвіт». – Режим доступу: <http://school-world.com.ua/lib/pamyat-pro-slavetnix-geroiv-u-narodnix-pisnyax/> (дата звернення 18.02.2013).
4. Оксфордский толковый словарь по психологии [Электронный ресурс] / под. ред. А. Ребера // Национальная психологическая библиотека. – 2002. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/487>.
5. Schlitz M. Worldview Transformation and the Development of Social Consciousness [Электронный ресурс] / M. Schlitz, C. Vieten, E. Miller // Journal of Consciousness Studies. – 2010. – № 17 (7–8). – С. 18–39. – Режим доступа: <http://noetic.org/library/publication-scholarly-papers/worldview-transformation-and-the-development-of-so/>.
6. Амменторп Л. Развитие социального сознания [Электронный ресурс] / Л. Амменторп // ВсеПсихологи.ру. – Режим доступа: <http://www.vsepsihologi.ru/articles/art-special/247-socialcon.html>. – (Дата обращения 18.02.2013).
7. Лернер И. Я. Историческое сознание и условия его формирования / И. Я. Лернер // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 4. – С. 18–24.
8. Бровцева Н. Л. Историческое сознание как предмет исторического познания : автореф. дис. ... канд. философ. наук : спец. 09.00.01 Онтология и теория познания / Н. Л. Бровцева. – Киров, 2003. – 20 с.
9. Постников П. Г. Историческое сознание как цель, ценность и результат образования / П. Г. Постников // История и обществознание в школе. – 2003. – № 8. – С. 59–64.
10. Рикер П. Память, история, забвение / П. Рикер ; пер. с франц. – М. : Изд-во гуман. лит., 2004. – 728 с.

СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ

Позднякова-Кирбятъева Э. Г.

Посвящено рассмотрению понятия «социальная историческая память». Особенное внимание уделено размежеванию и определению специфики социальной памяти и исторической памяти. Рассмотрено содержание понятий «социальное сознание»

и «историческое сознание», поскольку социальная историческая память является важным компонентом исторического сознания индивида и общества.

Ключевые слова: социальная историческая память, социальная память, социальное сознание, историческая память, историческое сознание.

SOCIAL HISTORICAL MEMORY: ESSENCE AND MEANING

Pozdnyakova-Kirbatyeva E. G.

The article is devoted consideration of concept «social historical memory». The special attention is spared social memory and historical memory. Maintenance of concept «social consciousness» and «historical consciousness» is also examined as social historical memory is the important component of historical consciousness of individual and society.

Key words: social historical memory, social memory, social consciousness, historical memory, historical consciousness.

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

САМОСТІЙНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВНА ПЕРЕДУМОВА ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ

Проаналізовано сутність, а також внутрішні і зовнішні чинники становлення самостійності людини як основної передумови досягнення життєвого успіху. Показано, що формування самостійності особистості передбачає наявність всього комплексу взаємопов'язаних характеристик як суб'єкта діяльності, так і соціальних умов, у яких він діє. Доведено, що, незважаючи на важливість ресурсного потенціалу соціального середовища, основною передумовою формування самостійності і досягнення життєвого успіху особистості є її індивідуальна активність, яка базується на внутрішніх ресурсах.

Ключові слова: людина, суспільство, самостійність, внутрішні та зовнішні ресурси, діяльність, життєвий успіх.

Актуальність проблеми. Починаючи із другої половини ХХ ст. у багатьох країнах світу стали спостерігатися нові тенденції, які свідчили про те, що роль учасників соціальної взаємодії в різних сферах життєдіяльності суспільства істотно змінилася. Значною мірою це було спричинено збільшенням самостійності та посиленням індивідуалістичної спрямованості діяльності людини, головним прагненням якої стало досягнення особистого життєвого успіху.

Сьогодні вже можна говорити про вихід на соціальну арену нового типу соціального суб'єкта – самостійно діючих особистостей, активність яких детермінує напрямки розвитку всіх сфер суспільного життя. Аналізуючи новий етап у складній еволюції суб'єкта соціального процесу, П. Штомпка зазначає, що «розуміння суб'єкта змінювалося від виведення його за рамки соціальної системи (Бог, Абсолютна ідея), через дегуманізовану соціальність (організмична здатність суспільства до розвитку), через персоніфікацію у великих історичних особистостях до колективного суб'єкта, що розуміється як складна мережа індивідуальностей, структур, їх дій, результатів цих дій і т. д.» [1, с. 290].

Очевидно, що збільшення самостійності та індивідуалістичної спрямованості діяльності людини стало можливим завдяки зміні її внутрішнього потенціалу, в основі якого лежить здатність особистості ефективно впливати не тільки на своє життя, а й на навколишній світ. З огляду на те, що окрема людина сьогодні стає не просто агентом історичного процесу, виконавцем заданої їй ролі в суспільному житті, а й все більшою мірою перетворюється на самостійного суб'єкта як власної життєдіяльності, так і розвитку суспільства в цілому, вивчення різних аспектів самостійності особистості набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Одним із перших до проблеми самостійності людини звернувся шотландський учений Семюел Смайльс. У книзі «Самостійна діяльність», датованій 1888 р., він розмірковував на тему характеру і талантів людини, їх зв'язку із досягненнями, стилем життя, які значною мірою впливають на майбутні життєві успіхи особистості [2].

Аналіз наукових джерел показує, що більше уваги проблемі самостійності людини приділяють психологи, серед яких можна назвати Б. Ананьєва, С. Рубінштейна, Л. Виготського, А. Матюшкіна, Я. Пономарьова, Б. Теплова, Є. Баранова та інших. З точки зору Б. Ананьєва, «самостійність людини можна визначити як незалежність, здатність і прагнення здійснювати дії самостійно, без підказки і допомоги оточуючих, розраховуючи тільки на свої сили, це вміння розпоряджатися собою, своїм часом і своїм життям взагалі, відповідальна, ініціативна поведінка, що не залежить від сторонніх впливів» [3, с. 117]. Але самостійність особистості не вичерпується тільки регуляцією поведінки або здатністю діяти без сторонньої допомоги, а включає також можливість самостійно ставити цілі, визначати напрямки і обирати засоби діяльності. Тому Є. Баранов слушно підкреслює, що «самостійність – це якість, яка дозволяє людині будувати свою поведінку відносно незалежно від групового тиску, прийнятих у суспільстві когнітивних, оцінних та культурних стереотипів. Самостійність проявляється у саморегуляції, сприйнятті та інтер-

претації подій, ухваленні самостійного рішення, визначенні та виробленні способів досягнення мети» [4, с. 289].

Серед соціологів проблема самостійності людини, на жаль, не одержала належного відгуку. Найбільш часто самостійність аналізується у зв'язку із тим чи іншим питанням і розглядається в сукупності з іншими якостями особистості. Як фундаментальну працю можна відмітити тільки монографію Ю. Гіллера «Соціологія самостійної особистості» [5]. Але зростання самостійності людини в сучасному суспільстві ставить перед соціологами низку питань, основними серед яких можна вважати такі. Коли і яким чином сформувався новий потенціал самостійності особистості? Якою мірою змінений потенціал сучасної людини сприяє досягненню її життєвого успіху, а якою залишається нереалізованим? Чи не витрачається збільшений потенціал людини на боротьбу за існування в нових умовах, протидію новим формам залежності? У зв'язку із цим, метою статті є аналізування сутності, а також внутрішніх і зовнішніх чинників становлення самостійності людини як основних передумов для досягнення життєвого успіху.

Виклад основного матеріалу. Соціологічний енциклопедичний словник визначає самостійність як «незалежність, схильність покладатися скоріше на себе, ніж на інших, і не шукати підтримки у інших» [6, с. 311]. Виходячи із того, що соціологія розглядає людину як носія конкретних соціальних типів, поняття «самостійна особистість» ми перш за все розглядатимемо як якість, що детермінує певний тип життєдіяльності людини.

Розгляд існуючих досліджень, присвячених проблемі самостійності особистості, дозволив виділити три значення, з якими асоціюється поняття «самостійна людина»: людина, яка не перебуває в залежності від об'єктивних умов життєдіяльності, тобто соціально незалежна; людина, здатна до незалежних дій, суджень; людина, здатна діяти сама, без сторонньої допомоги або керівництва. Ці значення самостійності як стосуються об'єктивних умов життєдіяльності особистості, так і характеризують саму людину, її внутрішній потенціал та реальні дії. Однак, як тільки ми спробуємо розглядати характеристику «самостійність» відносно конкретного суб'єкта, то побачимо, що всі ці значення дуже тісно пов'язані між собою. Тобто самостійність людини передбачає наявність всього комплексу взаємопов'язаних характеристик як суб'єкта діяльності, так і соціальних умов, у яких він діє.

Проаналізувавши соціологічні концепції соціальних змін, П. Штомпка констатує, що в суспільстві існує нерозривний і взаємообумовлений зв'язок між діючим у певних умовах суб'єктом діяльності – «агентом» і характеристиками соціальних умов його життєдіяльності – «структурами». Науковець зазначає, що «... не існує ні реальності агентів, ні реальності структур самих

по собі. І не існує жодної прийнятної моделі дійсної взаємодії цих двох реальностей – агентів і структур, розглянутих окремо. Бо насправді вони злиті разом в єдиний світ – соціальний світ людини, в її єдину агентно-структурну фабрику. «Дія» являє собою те місце, де сходяться структури (здатності до операцій) і агенти (здатності до дії). ... У такому вигляді дія зумовлена подвійно: «зверху» – балансом напруженостей і обмежень, а також ресурсами і можливостями, що забезпечують існуючі структури, і «знизу» – вміннями, талантами, майстерністю, знаннями, суб'єктивними відносинами членів суспільства і організаційними формами, в яких вони з'єднуються в колективи, групи, соціальні рухи. Але дія не зводиться ні до того, ні до іншого; відносно обох рівнів вона становить нову якість, що виникає в процесі даної взаємодії» [1, с. 273–274].

Отже, самостійність, розглянута як якість особистості та тип її активності у певних соціальних мовах. У той же час вона є процесом і результатом особливого характеру взаємодії конкретних характеристик суспільства і особистості та спричинена їх взаємним впливом. Тому для реалізації самостійної діяльності, спрямованої на досягнення життєвого успіху, людині необхідні не тільки внутрішні ресурси (якості, знання, вміння, навички), а й зовнішні, соціальні. Розглянемо названі структурні компоненти, що створюють підґрунтя для формування самостійності людини і є передумовою досягнення життєвого успіху, докладніше.

Соціально-економічні умови життєдіяльності особистості являють собою сукупність ситуацій, характеристики яких постійно і швидко змінюються. Сама ж людина, її якості, уявлення та ціннісні орієнтації змінюється більш повільно. Оскільки об'єктивні умови життєдіяльності людей можуть значно відрізнятися, то й процеси і результати взаємодії людини і суспільства також будуть різними. У зв'язку з цим одним з найважливіших питань є пошук механізму взаємодії людини із соціальним середовищем, який визначає таку якість особистості, як самостійність. Основною характеристикою зв'язку людини і об'єктивних умов її життєдіяльності, що відображає їх взаємовплив і створює можливості для самостійності, Ю. Гіллер вважає автономію особистості. На його думку, «автономія означає такий характер зв'язку людини і ситуації, який допускає свободу проявів індивідуальної активності людини, вибір варіантів поведінки, можливість індивідуального впливу на життєдіяльність суспільства та окремих його структур» [5, с. 15].

В умовах взаємодії людини і суспільства автономія особистості передбачає одночасне існування двох основних складових. З одного боку, вона характеризує наявність зовнішніх соціально-економічних умов для свободи діяльності людей. Це об'єктивна свобода, яка включає свободу від впливу

зовнішніх сил, що примушують людей до певної діяльності або, навпаки, забороняють її. З другого боку, об'єктивна основа свободи людини – це не тільки незалежність від примусу, а ще й можливість використовувати ресурси суспільства для забезпечення, підтримки своєї діяльності. Тобто суспільство повинно мати ресурсний потенціал (матеріальний, соціальний, економічний, інформаційний) для створення умов формування самостійності особистості, спрямованої на досягнення життєвого успіху.

Усі об'єктивні умови життєдіяльності людини можна розділити на три основні групи: матеріальне, соціально-економічне та культурне середовище.

Важливим об'єктивним компонентом формування самостійності й автономії особистості є матеріальне середовище, яке включає природні і штучні умови існування людини. Матеріальні умови життєдіяльності людини здатні обмежувати її можливості або навіть створювати певні загрози фізичному існуванню, але, з другого боку, вони забезпечують людину засобами існування і посилюють її можливості. Людина перетворює матеріальне середовище на природні та штучні ресурси, засоби впливу на інших людей і суспільство в цілому. Однак для перетворення на ресурси компоненти матеріального середовища повинні мати ресурсний потенціал, тобто здатність задовольняти потреби людей. Самостійність людини відносно до матеріального середовища забезпечується відсутністю залежності людини від нього, ступенем свободи від впливу зовнішнього середовища, а також перетворенням на доступні для особистості ресурси життєдіяльності, які сприяють досягненню життєвого успіху.

Наступним об'єктивним чинником діяльності людини, що впливає на її самостійність, є соціально-економічне середовище як сукупність відносин в економічній, політичній та соціальній сферах суспільства. Ці відносини також можуть формувати обмежуючу залежність людини від суспільства через необхідність виконання певних норм поведінки, що перешкоджають свободі прояву її індивідуальних якостей. З другого боку, суспільні відносини, соціальні інститути та соціальні механізми, якими є, наприклад, інститут держави, влади, власності, управління, механізм розподілу і кооперації праці, існуюча система соціального забезпечення, впорядковують життєдіяльність суспільства і створюють умови для задоволення потреб людини. Але для того аби людина могла використовувати соціальне середовище, вона повинна бути не просто формально включена в нього, а й ефективно взаємодіяти з іншими людьми через соціальні механізми і соціальні інститути.

З огляду на те, що людина і суспільство постійно взаємодіють, ще однією об'єктивною складовою, яка створює передумови для її самостійності, є культура як сукупність соціальних цінностей, норм, смислів та технологій діяль-

ності, що узгоджують та регулюють поведінку членів суспільства. Взаємодія людини і культури має особливий характер, який відрізняється від взаємодії з матеріальним середовищем. Культура взаємодіє з людиною не через надання їй зовнішніх можливостей для активності або створення обмежень. Вона впливає на людину, формуючи сам рівень і характер цієї активності та створюючи умови для розвитку внутрішніх ресурсів її діяльності. Тим самим культура і обмежує активність людини рамками цілей та засобів їх досягнення, і забезпечує її внутрішніми ресурсами діяльності. З другого боку, культура, так само як і матеріальне та соціальне середовище, відчуває зворотний вплив активності людини. Особливою мірою цей вплив стосується індивідуальних культурних характеристик людини і перш за все її внутрішніх ресурсів діяльності.

До змісту культурних характеристик, що формують основу самостійної діяльності людини, насамперед входять існуючі в суспільстві уявлення про світ, роль людини у ньому, а також про соціальну справедливість. Ці уявлення значною мірою визначають ставлення людей до вимог, що висувуються до них суспільством. Тобто питання ставлення людини до різних форм соціальної залежності і вимог, що випливають з них, – це питання про соціально-культурне розуміння людьми того чи іншого рівня відносин соціальної рівності-нерівності. Як зазначає П. Бурд'є, «рушійною причиною історичної дії, дії художника, вченого або правителя, так само як робітника чи дрібного чиновника, є не суб'єкт, який би обличчям до обличчя стикався з суспільством як з об'єктом, що конституційований ззовні. Ця рушійна причина полягає не у свідомості і не в речах, але у зв'язку між двома станами соціального, тобто історії, що об'єктивована в речах у формі інститутів, і історії, втіленій в тілах у формі системи стійких диспозицій, яку я називаю габітусом» [7, с. 37].

На думку П. Бурд'є, аби уявлення людей могли ефективно впливати на реальність, необхідно, щоб були виконані певні соціальні умови. Наприклад, такий вплив можуть справляти філософські чи соціологічні теорії. Фактично у П. Бурд'є йдеться про системи смислів і культурних концепцій, які існують у суспільстві і самі породжують смислове поле індивідуального сприйняття дійсності людиною. Якщо в суспільстві існують соціальні цінності, що виправдовують застарілі відносини соціальної залежності, люди певний час можуть витіснити їх негативні аспекти з власної свідомості чи навіть виправдовувати їх. «Але в той же час у такій напруженій системі, – як зазначають Л. Росс та Р. Нісбетт, – досить найменших змін, аби привести у рух все суспільство» [8, с. 50–55].

Отже, самостійність людини відносно культури забезпечується відсутністю культурних обмежень діяльності і ступенем свободи вибору – ментально-

смыслового, ціннісного, інформаційно-комунікативного, а також рівнем освоєння особистістю характеристик культури.

Як уже зазначалося, автономія людини одночасно характеризує як власності суспільства, завдяки яким особистість може проявити себе суб'єктом діяльності, так і внутрішні характеристики самої людини, що допомагають їй долати можливі обмеження в процесі досягнення життєвого успіху. Активність людини детермінується наявністю таких внутрішніх ресурсів, як інтелектуальні здібності, якості, знання, вміння, навички, а також сформованими у неї інтересами, соціальними настановами, ціннісними орієнтаціями і ментальністю, що задають типи поведінкових реакцій та дозволяють перетворювати мотивацію на реальну діяльність. Зрозуміло, що чим вищими є активність і внутрішній ресурсний потенціал людини, тим простіше їй використовувати ресурси суспільства. З другого боку, чим менше обмежень і більше ресурсів надає людині суспільство, тим більше громадян можуть проявити себе активними і самостійними суб'єктами діяльності. Тому наявність суб'єктного потенціалу людини – найважливіша умова її самостійності, яка є основним підґрунтям для досягнення життєвого успіху.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє констатувати, що самостійною можна назвати людину, яка є відносно автономним соціальним суб'єктом, діяльність котрого характеризує активний перетворюючий вплив як на свою життєдіяльність, так і на суспільство в цілому, в процесі якого людина реалізує індивідуально поставлені цілі, використовуючи внутрішньо особистісні і зовнішні ресурси.

Самостійність як характеристика взаємодії особистості і суспільства являє собою взаємопов'язаний процес розширення об'єктивних соціальних можливостей для проявів активності, зростання внутрішнього, суб'єктного потенціалу людини та розвиток механізмів їх взаємодії. Це ступінь освоєння індивідом світу, що дозволяє йому досягти індивідуально поставлених цілей на основі внутрішньої саморегуляції поведінки. Процес розгортання суб'єктивного потенціалу особистості змінює характер відносини людини зі світом. Напрямок зміни зв'язку суспільства і особистості при цьому є відносна автономізація людини, яка становить ослаблення її соціальної залежності, зростання свободи і детермінації діяльності індивідуально поставленими цілями. Крім того, розширення можливостей особистості пов'язано, на наш погляд, з тим, що сучасна людина інакше сприймає соціальне середовище, бачить у ньому не тільки нові обмеження, а й, перш за все нові можливості для активності та ресурси для самореалізації.

Висновки. Досягти життєвого успіху може тільки самостійна людина. Для перетворення особистості на суб'єкта самостійної діяльності необхідна на-

явність відповідних об'єктивних чинників матеріальної, соціальної та культурної автономії людини, тобто наявність ресурсного потенціалу соціального середовища. Однак у той же час будь-які сприятливі об'єктивні умови життєдіяльності самі по собі не забезпечать самостійності і досягнення життєвого успіху людини без її індивідуальної активності, спроможності самостійно ставити поставлені цілі і досягати їх на основі внутрішніх ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996–416 с.
2. Смайльс С. Самостоятельная деятельность / Сэмюэл Смайльс ; пер. с англ. С. Майковой. – СПб. : Изд. книготорг. В. В. Лепехина, 1888. – 528 с.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Изд-во ЛГУ, 1969. – 340 с.
4. Баранов Е. Г. Формирование самостоятельности личности / Е. Г. Баранов // Ежегод. Рос. психолог. общества: матер. 3-го Всерос. съезда психологов. 25–28 июня 2003 г. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – Т.1. – С. 289–293.
5. Гиллер Ю. И. Социология самостоятельной личности: монография / Ю. И. Гиллер. – М. : Академический Проект ; Гаудеамус, 2006. – 224 с.
6. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / под ред. Г. В. Осипова. – М. : Изд. группа ИНФРА – М – НОРМА, 1998. – 488 с.
7. Voirdieu P. Lecon sur la lecon / P. Voirdieu. – P. : Minuit, 1982. – 246 p.
8. Росс Л. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт – М. : Аспект Пресс, 2000. – 320 с.

САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА КАК ОСНОВНАЯ ПЕРЕДПОСЫЛКА ДОСТИЖЕНИЯ ЖИЗНЕННОГО УСПЕХА

Маркозова Е. А.

Проанализированы сущность, а также внутренние и внешние факторы становления самостоятельности человека как основной предпосылки достижения жизненного успеха. Показано, что формирование самостоятельности личности предполагает наличие всего комплекса взаимосвязанных характеристик как субъекта деятельности, так и социальных условий, в которых он действует. Доказано, что, несмотря на важность ресурсного потенциала социальной среды, основной предпосылкой формирования самостоятельности и достижения жизненного успеха личности является ее индивидуальная активность, основанная на внутренних ресурсах.

Ключевые слова: человек, общество, самостоятельность, внутренние и внешние ресурсы, деятельность, жизненный успех.

INDEPENDENCE AS A HUMAN FUNDAMENTAL PREREQUISITE FOR SUCCESS IN LIFE

Markozova O. A.

This article analyzes the nature, as well as internal and external factors of the formation of human autonomy as a basic prerequisite for achieving success in life. It is shown that the formation of personal autonomy requires only a set of interrelated characteristics as the subject of activity, and the social environment in which it operates. It is proved that in spite of the importance of the resource potential of the social environment, the basic premise of the formation of self-sufficiency and success in life is her personal individual activity based on internal resources.

Key words: *people, society, independence, internal and external resources, activities, success in life.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО
ВИХОВАННЯ В СУЧАСНОМУ СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ»
(ХАРКІВ, 15 ТРАВНЯ 2013 РОКУ)**

Вступне слово

Шановні учасники конференції!

Хоча минув усього рік з часу проведення попередньої науково-практичної конференції з проблем правового виховання, їх поглиблене дослідження одержало суттєве продовження. Про це свідчить зокрема низка публікацій у «Віснику Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”». Приємно, що разом з нашими провідними науковцями до розроблення зазначеної проблематики долучилася нова генерація молодих науковців, деякі з яких у межах підготовки своїх дисертацій висвітлюють її ще не досліджені аспекти.

Активізація зусиль на цьому напрямку наукових досліджень обумовлюється їх практичним значенням щодо вирішення стратегічних завдань розбудови в нашій країні правової державності і громадянського суспільства та з огляду на євроінтеграційну спрямованість її історичного руху, що вимагає ретельного осмислення правовиховної практики в країнах розвиненої демократичної традиції та її творчої адаптації в умовах транзитивного розвитку сучасного українського соціуму.

Зважаючи на міждисциплінарний характер цієї проблематики, зростають очікування стосовно посилення результативності її комплексного дослідження за участю наукових колективів як споріднених суспільно-гуманітарних кафедр ВНЗ юридичного профілю, так і безпосередньо галузевих правознав-

чих кафедр. Цінним надбанням у цьому сенсі вбачається досвід підготування і видання колективної монографії «Правове виховання в сучасній Україні» за редакцією президента Національної академії правових наук України, ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», академіка НАН України В. Я. Тація.

Іншим важливим наслідком плідної наукової розробки зазначеної проблематики є використання основних результатів досліджень у теоретичній підготовці майбутніх висококваліфікованих кадрів професійних юристів, що вкрай необхідно з огляду на те, що саме на них держава покладає завдання організації і здійснення правового виховання населення країни. Вагомі кроки на цьому шляху вже зроблені з урахуванням уведення спеціального курсу з вивчення проблем правового виховання для студентів денної форми навчання. Вважаємо за необхідне поширення цієї справи і в межах вечірньої та заочної форм навчання, оскільки власне саме там зараз зосереджена та генерація студентської молоді, яка вже практично забезпечує надання юридичної допомоги населенню.

Сподіваємося, що результати наукових доповідей та повідомлень учасників конференції стануть потужним зряддям для вирішення нагальних завдань на цьому напрямку підготування як фахових юристів, так і педагогічних кадрів, соціальних працівників, психологів, що пов'язані з правовиховною практикою, а також будуть долучені до процесу доопрацювання змісту запропонованого до видання найближчим часом першого ґрунтовного навчального посібника з філософських проблем правового виховання, на який очікують студенти не тільки нашого ВНЗ, а й інших навчальних закладів України.

Бажаю учасникам конференції творчої наснаги у плідному обговоренні запропонованих порядком денним питань і подальших наукових звитяг на шляху поглибленого дослідження проблем правового виховання.

Проректор з наукової роботи
Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого», академік Національної академії
правових наук України

А. П. Гетьман

О. М. Аксьонова

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА МОДЕЛЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Становлення і розвиток правової держави неможливі при низькій правовій культурі громадян, низькій правосвідомості і відсутності в основній частині населення прагнення відстоювати свої права.

Останніми роками в правовій сфері особливо гостро виділяються дві проблеми: права неграмотність та правовий нігілізм. Через це виникає запитання: яким чином сформувати систему правової освіти і виховання, перш за все молоді, аби ця діяльність була зрозумілою і цікавою, практичною і орієнтованою на результат?

У зв'язку з цим доцільно розглянути теоретичні основи інформаційно-комунікативної моделі правової освіти та правового виховання, яка покликана вирішувати такі завдання: стандартизація інформаційно-освітнього простору; забезпечення оперативних інформаційних зв'язків; створення структури управління; надання методичної допомоги викладачам; які інформаційні технології активно впроваджують в освітній процес; забезпечення освітніх інтересів молоді за допомогою інформаційних технологій.

Вочевидь, основою будь-якої інформаційно-комунікативної моделі правової освіти та правового виховання є різноманітні технології, найважливіші з яких – інформаційні. Тому для формування у молоді громадянської відповідальності, здатності до успішної соціалізації та правових дій необхідно вибудувати систему правової освіти і правового виховання саме через інформаційні технології. Оскільки сучасні технології втілено у віртуальному просторі і поза ним, то вони дозволяють працювати з інформацією легше, швидше і цікавіше, підвищують якість правової підготовки молодого покоління. Сучасні інформаційні технології та ресурси глобальних мереж телекомунікацій надають нові та надзвичайно широкі можливості у формуванні правової культури громадян, у юридичній освіті та професійній діяльності у галузі права, а також у суміжних сферах. На низці українських сайтів розташовується правова інформація різної спрямованості і змісту, функціонують онлайн-консультації фахівців з різних галузей права. В українських телекомунікаційних мережах регулярно виставляються нові нормативні документи органів влади, проекти законів та коментарі юристів, підтримується оперативна інформація Міністерства юстиції України і Конституційного Суду України, розміщуються документи Міністерства закордонних справ України. Високу суспільну значущість має інформація про Європейський суд з прав людини в Страсбурзі.

Безумовними перевагами інформаційних технологій щодо інших каналів правового інформування є оперативність подання інформації, широке охоплення населення, щоденність впливу і доступність правової інформації, яка подається ними для громадян. Отже, інформаційні технології є дієвим механізмом у правовому вихованні і підвищенні рівня правосвідомості та правової культури українських громадян.

У цьому контексті зазначимо, що основними напрямками діяльності суб'єктів правового виховання в процесі застосування інформаційних технологій виступають:

- освоєння новітніх інформаційних технологій в освітній практиці та статистичній звітності;
- комп'ютерний супровід навчальних програм як засіб реалізації нових педагогічних технологій;
- телекомунікації – розширення локальної мережі школи, ВНЗ, участь у телекомунікаційних проектах України та інших країн;
- психодіагностика і профорієнтація молоді;
- медіаосвіта;
- видавнича діяльність;
- електронний документообіг;
- моніторинг якості освіти;
- мережеве онлайн-спілкування.

Таким чином, головною метою даної моделі правового виховання є структуризація правового інформаційно-комунікативного простору, формування правової свідомості та культури громадян, інформаційно-комунікаційних і соціальних компетентностей в учасників освітнього правовиховного процесу.

До найголовніших завдань реалізації інформаційно-комунікативної моделі правового виховання в сучасній Україні можна віднести:

- організацію руху, що залучає велику кількість людей до проблеми прав людини;
- популяризацію ідей Загальної декларації прав людини, Конвенції про права дитини та інших правових документів через проведення соціально значущих акцій, освітніх та мистецьких заходів;
- створення мотивації для сучасної молоді на вивчення документів про права людини, законів, спрямованість на практичну діяльність через організацію значущої для молоді діяльності – діяльності на основі інформаційних технологій;
- організацію консультативної підтримки для населення;
- популяризацію і пропаганду комп'ютерних знань, оволодіння новими інформаційними технологіями;

– поширення передового досвіду з питань правової освіти і виховання та впровадження інформаційних технологій.

Результатами реалізації інформаційно-комунікативної моделі правового виховання повинні стати:

– творчі роботи учнів, їх публічний захист та опублікування на електронних носіях, у друкованому вигляді, поширення освітніми установами;

– випуск дисків і методичних посібників з правової освіти і правового виховання;

– функціонування інформаційно-консультативних центрів з прав людини;

– розвиток міжнародного руху «Молодь за права людини»;

– більш широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освітній процес;

– обладнанні місця, умови, що сприяють формуванню правової свідомості учнів та студентів;

– міські навчальні семінари з проблеми правового виховання і впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес;

– підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій та права;

– поява нових інформаційних ресурсів за рахунок формування нових зв'язків і встановлення соціального партнерства.

Таким чином, правове виховання сучасної молоді потребує нових підходів до усвідомлення сутності і принципів практичної реалізації. Однією з найбільш перспективних світоглядних конструкцій правового виховання є запропонована інформаційно-комунікаційна модель, у межах якої зроблена спроба максимально поєднати сучасні інформаційні концепти суспільної діяльності взагалі і правового виховання зокрема.

О. К. Бурова

ПРАВОВЕ ТА ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Позначений напрямок розмірковувань потребує окреслити деякі аспекти співіснування правового та естетичного задля розширення кола проблем, що є важливими для теоретичної та практичної юриспруденції.

Про що, власне, йдеться? Чому в принципі можливе поєднання правового та естетичного у виховному процесі? Передусім, і право, і естетика є своєрідними засобами соціального регулювання. З точки зору відповіді на запитання:

«Що таке естетика?» ми зазвичай зіштовхуємося з великою кількістю різноманітних визначень. Проте майже ніде зараз немає спроб і пропозицій розглянути естетику як чинник саме регулювання людських почуттів, а надто – людської поведінки. Однак ще у XIX ст. філософ Ф. Шлегель убачав в естетичній культурі специфічний прояв «абсолютного законодавства», а естетичну теорію тлумачив як «законодавчу владу» в мистецтві. І дійсно, естетичне у соціумі можна побачити як сукупність певних норм, певних стандартів, що гармонізують людську поведінку та взаємовідносини. Це, ясна річ, відбувається зовсім не так, як при правовій регуляції, але будь-який соціум має у своїй нормативній інфраструктурі також естетичні норми з різним ступенем імперативності. Естетичні стандарти так чи інакше взаємодіють з правовими. На жаль, сучасне вітчизняне правознавство зовсім не переймається питанням про ефективність правового регулювання в межах такої взаємодії.

Право найчастіше тлумачать як комплекс формально визначених норм поведінки, що встановлюються від імені держави, є загальнообов'язковими і спираються на можливість державного примусу. Але нормативність не може охоплювати всю складність правового регулювання. Необхідно внести у коло роздумів фігуру суб'єкта, який завжди діятиме заради задоволення власних потреб і якого необхідно навчити поважати запропоновані суспільством гармонізуючі нормативні обмеження на користь подібних потреб інших.

Таким чином, і право, і естетика є засобами соціально-нормативного регулювання в людській спільноті.

Приховані можливості естетичного впливу на правову регуляцію, що ми спробуємо довести, зосереджено у низці таких проявів, зокрема:

– в естетиці юридичного мислення. Мається на увазі не тільки панування логіки і юриспруденції, а й бачення логіки як захоплюючого мистецтва мислення, майстерності у побудові інтелектуально-логічних конструкцій (поза межами софістики);

– в естетиці юридичного тексту, де емоційні переживання викликає досконалість нормативних визначень і навпаки;

– в естетиці правосудного процесу з піднесеністю, урочистістю та ритуальністю судової процедури. Тут «працюють» й естетика одягу, й естетика поведінки (спокій, коректність, здібності до логічного мислення та ораторського мистецтва), й особлива величність споруд, де відбувається правосудний процес;

– в естетиці справедливого як загального феномена, а також в естетиці загального акту справедливості. Адже в боротьбі за справедливість – вищий сенс юриспруденції. Кожен випадок, коли не одержує захисту конкретно порушене суб'єктивне право, означає маленьку смерть Права як загального принципу.

Ймовірно, це передбачає використання поряд з традиційними категоріями права методології та категорії естетичної науки задля більш глибокого і продуктивного розгляду предметного поля юриспруденції. Такі фундаментальні категорії, як досконалість, довершеність, бездоганність тощо мають необмежену принадність, у тому числі в царині правової науки. Згадаймо, світоглядна традиція античних греків, що створили підґрунтя європейської культури, понад усе цінувала гармонійне і прекрасне, а найбільш прекрасним уважали найбільш справедливе. Тому є серйозні підстави вивчати важливі правові явища за сприянням естетичного інструментарію. Це має допомогти більш глибоко і точно зрозуміти реальний соціальний резонанс суперечливого процесу правового регулювання, що пов'язано із соціально-психологічними чинниками. Вони спираються на переживання різних проявів у сфері права як прекрасних, потворних, комічних, трагічних, піднесених, нищих тощо. Такий плідний тандем права і естетики здатен і збагатити юриспруденцію в цілому, і розширити традиційно межі предметного кола естетичної науки.

Ще одним проявом спорідненості права і естетики є використання засобів художньої творчості задля відображення права і різних сторін правової дійсності. Традиційно естетична проблематика здатна виходити за власні межі і поєднуватися з правовим регулюванням у напрямку підвищення його соціального оцінювання, сприйняття його суспільної цінності. Історія розвитку людства показує, що держави усіх часів активно використовували саме естетичний чинник у вихованні адекватних соціальних якостей власних громадян, і робили вони це, використовуючи «магічну силу мистецтва» (Платон).

Ясна річ, що пропозиції естетико-правового поєднання у вихованні «добрих громадян» (Платон) мали б зацікавити державні інститути, що працюють у сфері юстиції і культури. Але для України, на жаль, – це справа майбутнього. Досконале, вишукане, довершене – розкіш, що потребує додаткових зусиль та грошей і, начебто, на сьогодні таке постановлення питання позбавлене сенсу. Однак розуміючи всю проблематичність завдання, потрібно починати діяти у сфері правового виховання, спираючись на історико-культурну і власну впевненість у його естетичній складовій.

И. В. Владленова

ВЛИЯНИЕ СМИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Трансформационные процессы, протекающие в современной Украине, отражаются на всех сферах жизнедеятельности общества, правовом сознании,

его функциях. В эпоху глобальных социальных изменений проблемы правового воспитания, повышения его уровня, усовершенствования методов, формирования системы правового воспитания требуют принятия кардинальных мер. От успешной реализации программ правового воспитания во многом зависит успех формирования правового государства, национальной идеи. Система правового воспитания в Украине находится на стадии формирования, что приводит к проблемам законности и правопорядка (роста числа преступлений и других правонарушений), которые обусловлены не только сложной экономической ситуацией, но и во многом низким уровнем правового воспитания населения. Как следствие увеличиваются правовой нигилизм, количество преступлений, совершенных несовершеннолетними. Эти процессы негативно сказываются на формировании правового государства, в котором должен быть обеспечен равный доступ к правовой системе, позволяющей гражданам в полной мере осуществлять предоставленные законом возможности.

Общество в настоящее время, как никогда ранее, нуждается в новом правовом сознании, ориентированном на ценностные установки. Существует необходимость в формировании позитивного правосознания, которое оказывает сильнейшее влияние на правовое воспитание, способствует успешной правовой социализации и правому воспитанию граждан. Большую роль в правовом воспитании играют СМИ, которые обеспечивают определенный уровень правовой культуры (общий уровень знаний и объективное отношение общества к праву). Средства массовой информации представлены прессой, радио, телевидением, интернетом, кинематографом и т.д. Их объединяет обращение к массовой аудитории, доступность множеству людей и т.д. В целом под массовой информацией понимаются предназначенные для неограниченного круга лиц печатные, аудио-, аудиовизуальные и иные сообщения и материалы. В Украине разработана Национальная программа правового образования населения, целью которой являются повышение общего уровня правовой культуры и совершенствование системы правового образования населения, приобретение гражданами необходимого уровня правовых знаний, формирование у них уважения к праву (Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» – Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>).

Правовое воспитание представляет собой процесс целеустремленного и систематического воздействия на сознание и культуру поведения членов общества. Оно необходимо для достижения требуемого уровня правовых знаний, выработки глубокого уважения к закону и потребности соблюдения его требований на основе личного убеждения. Правовое воспитание повышает правовую информированность населения, укореняет уважительное отношение

к праву, стимулирует правомерное поведение путем распространения правовой информации, что в конечном итоге формирует более высокий уровень правовой культуры. Безусловно, правовое воспитание способствует укреплению законности и правопорядка в обществе. Однако некоторые граждане не обладают минимально необходимым набором правовых знаний, у них нет навыков, позволяющих эти знания пополнять и использовать. СМИ могут выступать в виде общественного института, способного своевременно и в доступной форме донести до граждан информацию об их правах и возможностях их реализации. В этом контексте СМИ можно представить в форме инструмента правового просвещения населения. Отметим, что СМИ могут заниматься правовой деятельностью в силу собственной политики. С другой стороны, СМИ можно использовать государством в лице его органов, общественных организаций, образовательных учреждений в целях повышения правовой культуры граждан. Среди особенностей СМИ, которые могут обеспечить реализацию правовоспитания, необходимо выделить: ориентированность на массовую аудиторию; возможности обеспечения правовой социализации; работу в режиме реального времени, что обеспечивает постоянное обновление информации; доступность и легкоусвояемость информации; интерактивный характер; возможности формирования общественного мнения, воспитания социально активной позиции общественности.

С другой стороны, следует отметить возможное негативное влияние СМИ на формирование правовой культуры, прежде всего кинематографа, формирующегося на основе экспансии в русле глобализационных процессов, большая часть продукции которого направлена на конструирование идеологии потребительства, приоритет материальных потребностей, что провоцирует закрепление стереотипов поведения, в основе которых лежит применение насилия для достижения желаемой цели. Такая кинематографическая продукция романтизирует различные преступные группировки, мафиозные структуры, преступников, ганстеров: «Крестный отец», «Однажды в Америке», «Лицо со шрамом», «Бонни и Клайд», сериал «Бригада» и др. В подобной продукции преступники изображаются как герои, подменяются ценностные ориентации, чрезмерное внимание уделяется девиантному поведению, которое преподносится как социальный вызов, манифестируются правовой нигилизм, пристрастие к изображению психопатологии, болезненных проявлений человеческой психики, что негативно сказывается на формировании правовой культуры.

Следует отметить и пагубное воздействие технологии сублиминального воздействия, которую могут использовать СМИ. Сублиминальное воздействие может быть не идентифицировано или не доступно сознанию. Предполагает-

ся, что эти технологии часто используются в рекламных роликах. В большинстве стран скрытая реклама запрещена, однако методологический, социальный и правовой статус скрытой рекламы и сублиминарных технологий не определен, также не разработан правовой механизм наказания за их использование.

Таким образом, СМИ могут играть как позитивную, так и негативную роль в правовом воспитании населения, формировании правовой культуры. В современной Украине назрела необходимость в формировании высокого уровня правосознания, в связи с чем следует обратить внимание на государственную политику в области повышения правовой культуры, без которой невозможны построение правового государства, формирование гражданских ценностей и механизмов противодействия правовому нигилизму. В свою очередь СМИ необходимо использовать как универсальный механизм убеждающего воздействия на массовое и индивидуальное сознание с целью формирования ценностных установок, политического и научного мировоззрения.

Ю. М. Галас, студент 10 факультету, 3 курсу, 3 групи Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНА ТА США

Питання здійснення правового виховання та підвищення рівня правосвідомості має бути одним з пріоритетних для кожної держави сьогодення. Особливо це стосується України. Йдучи шляхом побудови демократичної, правової, соціальної держави, створюючи громадянське суспільство, просто неможливо не звертати увагу на проблему правосвідомості та важливості правового виховання.

Правове виховання є плановим, керованим, організованим, систематичним та цілеспрямованим процесом впливу на свідомість, психологію громадян, метою якого є формування в правосвідомості громадян глибоких і стійких правових знань, переконань, потреб, цінностей та звичок правомірної поведінки.

Визначальним є той факт, що правове виховання є систематичним процесом, яке здійснюється поступово, планово, а не хаотично. Більшість дослідників (Л. Герасіна, В. Головченко, О. Данильян, Ю. Дзьобань, Ю. Калиновський, С. Максимов, Є. Мануйлов, І. Рябко, М. Гребін та ін.) уважають, що ініціатива у здійсненні правового виховання повинна належати державі, основними завданнями якої у сфері правового виховання населення є:

а) проведення на всій території країни єдиної державної політики з правового виховання;

б) розроблення і прийняття нормативних актів, спрямованих на вдосконалення правового виховання;

в) організація державного моніторингу в галузі правового виховання;

г) затвердження і реалізація державних цільових програм, спрямованих на вдосконалення правового виховання.

Проте, на нашу думку, держава відіграє не дуже активну роль у підвищенні правосвідомості своїх громадян і аж ніяк не зацікавлена в побудові громадянського демократичного суспільства.

Формування у правосвідомості громадян глибоких і стійких правових знань та цінностей повинно відбуватися на всіх етапах розвитку людини, а саме: в дошкільному закладі, загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах, на роботі. Як бачимо, в Україні у питанні плановості здійснення даного процесу є серйозні прогалини.

На жаль, знайомство з правовою дійсністю у нашій державі здійснюється лише на рівні загальноосвітніх навчальних закладів шляхом впровадження такої навчальної дисципліни, як «основи правознавства», і то лише для учнів 9-х класів. У ВНЗ ситуація ще гірша. Навіть у ВНЗ юридичного спрямування не приділяється увага проблемам правового виховання. І чи сприяє така ситуація підвищенню рівня правосвідомості наших громадян, побудові правової держави та громадянського суспільства? Однозначно, ні.

На нашу думку, найважче правильно і ефективно розпочати процес правового виховання, а саме: мова йдеться про справлення правового впливу на рівні дошкільних навчальних закладів та в початкових класах загальноосвітніх шкіл. Позитивним прикладом у розв'язанні даної проблеми, як ми вважаємо, може бути практика, що застосовується у Сполучених Штатах Америки.

Так, в США існує програма, яка має назву «Конституція для дітей» («The Constitution for kids»). Метою цієї програми є не тільки поширення правових знань серед дітей та школярів, а й у першу чергу виховання молоді в дусі поваги до права, до закону. Вже з дитячого садка дітям намагаються пояснити, що таке конституція, як вона з'явилася, хто такий президент і т. д.

Перший етап реалізації цієї програми полягає у правовому вихованні дітей дошкільного віку та учнів початкової школи. На цьому етапі за допомогою найпростіших ілюстрацій діти вивчають найзагальніші факти, пов'язані з конституцією та історією США.

На другому етапі відбувається правове виховання учнів 4–7-х класів. Основа залишається та сама, але дещо ускладнюються ілюстрації та сам матеріал. Додається інформація про батьків-засновників, поправки до конституції, більша увага приділяється правам людини тощо.

Завершальною стадією є відповідна програма для учнів 8–12-х класів, яка вже викладається на рівні навчальної дисципліни. На цій стадії особлива

увага приділяється державній владі як такій, докладно вивчаються всі її гілки, органи, які їх очолюють, і т. д.

У подальшому, на рівні коледжів та університетів, набуті знання про право закріплюються і розширюються, шляхом викладання спеціальних правових дисциплін. На нашу думку, головним позитивним аспектом реалізації такої програми є не так набуті знання про право, а як виховання у громадян поваги до права, держави, її історії.

Як бачимо, правове виховання в США має системний, плановий характер, а реалізація таких програм ефективно впливає на процес правового виховання і тільки сприяє підвищенню рівня правосвідомості та правової культури.

Україна належить до держав перехідного типу, вона лише шукає правильні шляхи свого розвитку, в тому числі правового. Проте питання правового виховання суспільства повинно бути одним з головних для держави, оскільки це основа всіх майбутніх процесів державотворення.

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор;

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ФАХОВОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЮРИСТА

Соціолого-правова парадигма не відділяє правосвідомість від такого феномену суспільного життя, як право, тому що останнє є однією з форм утілення громадської свідомості. Між тим у сучасній науці до цього часу відсутнє єдине розуміння сутності правової свідомості. Правосвідомість можуть трактувати як елемент правової ідеології, як індивідуальну або громадську психологію, що містить оціночне ставлення не тільки до чинного права, а й до колишніх правових систем, як погляди людей на перспективи правового розвитку в майбутньому тощо.

Деякі наукові школи, вказує О. С. Гречін, не вважають за необхідне вказувати на відмінності між філософським світоглядом людини та правосвідомістю фахівця-юриста. Так, представники юридичних наукових шкіл частіше вважають, що вона є відбиттям різних правових поглядів; політологи пов'язують правосвідомість з духовним відображенням політичних практик; інші – розуміють її сутність як частку системи моральної свідомості, співвідносячи з правовою етикою та ідеєю справедливості.

На нашу думку, в контексті соціолого-правового підходу «правосвідомість» доцільно вважати складовою частиною і формою суспільної свідомос-

ті, а саме – сукупністю поглядів, уявлень і переконань, теорій та ідей, які відбивають ті сфери соціальної дійсності, що містять державно-правові відносини і зв'язки. Останні, безперечно, становлять суттєвий зміст, онтологічне підґрунтя фахової діяльності юриста, реальні процеси його буття.

Виходячи з цієї дефініції, можна припустити, що фахова правосвідомість юриста має відбивати правову дійсність у вигляді спеціальних юридичних знань, правових уявлень і почуттів, оціночних ставлень до права (здатність аналізувати, зіставляти та обирати) і практики його застосування. Водночас саме правосвідомість визначає ті чи інші стереотипи правової поведінки та дій правників у юридично значущих ситуаціях (біхевіористичний аспект). Об'єктивним критерієм дійсної поваги до Права і визнання закону виступають не стільки вербальні прояви, скільки практика правового спілкування суб'єктів і рівень правомірності вчинених фахівцями спеціальних юридичних дій.

Предметом філософсько-правового аналізу правосвідомості постає її стан та різні моделі, які розрізняються між собою за якістю та ступенем інтенсивності впливу на правову поведінку людей. Щоб точно кваліфікувати зміст і стан правової свідомості необхідно мати інформацію (в т.ч. соціологічну) про те, які погляди та ідеї, уявлення, оцінки й думки посідають домінуюче місце в апараті мислення фахівця; згідно цього, – як вважає В. Щегорцов, – можна судити про стан і спрямованість правосвідомості у певний момент часу.

Більшість дослідників, які працювали в цій галузі (І. Фарбер, А. Ратинов, В. Чефранов т.і.), у головному сходяться щодо визначення структури правосвідомості. Узагальнивши це, можна позначити її змістовні елементи.

Залежно від способу відбиття правових явищ виокремлюють *пізнавальну* частину правосвідомості, тобто ідеї, знання, концепти (напр., правову ідеологію, правосудження) та *соціально-психологічну* (настанови, переживання), що є правовою психологією. Ці дві складові правосвідомості містять інтелектуальні та емоційні елементи, а також істинні, вірні знання або помилкові уявлення про правову реальність. Правова ідеологія, за суттю, більш відповідає системі поглядів і переконань, які в теоретичній формі відображають правові явища суспільного життя і демонструють усвідомлене ставлення до права. Правова ж психологія є стійкою сукупністю почуттів, звичок, настроїв і традицій, у яких виражається ставлення певних груп чи окремих індивідів до права, законності, системи юридичних установ і механізмів, що функціонують у соціумі.

Вироблення ціннісно-нормативних орієнтацій у галузі права сприяє культурі правозастосування і законності, регулює поведінку фахівців і суттєво впливає на всі сфери державно-правової діяльності. Вона забезпечує ефективність їх участі у творенні і реалізації права, виступає важливим чинником

активного забезпечення прав людини і виконання громадянських обов'язків. Правосвідомість учасників правотворчого процесу і відповідно висока культура правотворчості (законодавців, юристів-теоретиків, практиків) не є зайвою абстракцією, вона відображає готовність і вміння своєчасно юридично оцінити об'єктивність потреб у правовому регулюванні з метою адекватного забезпечення соціальних відносин. Конкуренція різних думок, підготовка спеціалістами альтернативних законопроектів, наукова і громадська експертиза на основі гласності, чітке розмежування компетенцій у правотворчому процесі, на думку В. Селіванова, – основні вимоги до культури законотворчої діяльності.

Класифікаційні підходи дозволяють за критерієм глибини відбиття правових явищ вирізнити *буденну* і *теоретичну* правосвідомість. Перший тип виникає згідно повсякденних обставин життя, має емпіричний, поверхневий характер і обмежується засвоєнням соціально-правового досвіду людини чи окремої групи. Теоретична правосвідомість, зрозуміло, найбільш притаманна фахівцю-юристу, свідчить про глибину їх знань та здатність до розуміння закономірностей правових процесів і явищ, пізнання сутності правових феноменів шляхом абстрактно-логічного аналізу фактів, їх систематизації та узагальнення на ґрунті певної методології.

Згідно широти розповсюдження певних стереотипів у правовій свідомості, можна виокремити такі її різновиди – *масову* (інколи *групову*), *локальну*, *індивідуальну* та, зрештою, *спеціалізовану* правосвідомість.

Масова правосвідомість – це правові погляди, що поділяються великими соціальними спільнотами (народ, клас, етнос); вона містить зазвичай правові ідеї та думки, розповсюджені у даному суспільстві, відбиває типові ознаки правової дійсності. Специфіка групової правосвідомості пов'язана з рядом чинників: зокр., всередині групової ідентичності часто формується специфічна правова субкультура, яка впливає на оцінку членами групи чинної юридичної системи; а відмінності правових цінностей груп пов'язані з нерівністю їх впливу на систему розподілу власності та влади, що позначається на ставленні до державного ладу і законодавства. Локальна правосвідомість – це різновид, який має територіально обмежений характер, певні субкультурні якості та обумовлений місцевими або регіональними (етнічними, культурними, релігійними та ін.) особливостями. Індивідуальна правосвідомість стає результатом правової соціалізації окремої людини, опанування нею правових цінностей групи чи суспільства, що завжди опосередковується певним змістом і досвідом її життєвого шляху.

Зрештою, спеціалізована правосвідомість властива окремим категоріям фахівців, насамперед, юристам, публічним політикам, держслужбовцями, що

виявляється у процесі виконання ними професійних функцій або відповідної політико-правової діяльності. Зростання рівня спеціалізованої правосвідомості юриста-фахівця безперечно потребує стимулювання гносеологічного напрямку в розвитку його професійного мислення:

– у теоретичному аспекті – це поглиблення правової ерудиції та перетворення знань на загальні поняття і концепції;

– у соціо професійному – це формування юридичної мотивації щодо вдосконалення чинного законодавства;

– у практичному (раціональному) – майстерне оволодіння засобами правової культури з утілення демократичних принципів діяльності державних установ, правоохоронних органів і сприяння гідній соціальній практиці реалізації права.

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ДЕЯКІ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В умовах різноманітних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, значення правового виховання громадян суттєво підвищується. Прийняття Конституції України створило міцне та надійне підґрунтя для його здійснення на якісно новій базі. Разом із тим складні трансформаційні процеси, що позначаються на житті суспільства у цілому, негативно впливають і на вирішення питання оптимізації правового виховання. Економічна криза, неефективна політика державної влади щодо її подолання, політична нестабільність, невиконання передвиборних обіцянок політичними діячами, засильство корупції в усіх ешелонах публічної влади тільки ускладнюють ситуацію у правовій сфері та прискорюють процес втрати громадянами України як моральних, так і правових орієнтирів. Це у свою чергу призводить до різного ступеня деформації правосвідомості, погіршення криміногенної ситуації у країні, невиконання правових приписів населенням, що виступають чинниками соціальної нестабільності. Значення правового виховання за цих умов не тільки не зменшується, а навпаки, помітно зростає. Таким чином, без вжиття комплексу заходів щодо розв'язання різноманітних державних і суспільних проблем ефективність правового виховання буде несуттєвою, але саме робота у цьому напрямі покликана застерегти (навіть забезпечити) від масового падіння рівня правової культури громадян, а також сприяти її підвищенню.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемам правового виховання присвячено чимало праць. Цим питанням займалися та займаються такі вчені-юристи, як В. Андрейцев, С. Демський, В. Колісник, Л. Марченко, С. Матвєєв, О. Орлова, Л. Павловська, О. Петришин, С. Погребняк, С. Серьогіна, Ю. Смішук, В. Тацій, Ю. Тодика та ін. Відповідні дослідження у межах інших суспільних наук проводили вчені В. Воднік, О. Дзьобань, Л. Герасіна, В. Головченко, Ю. Калиновський, Є. Коваленко, О. Кондратюк, А. Кутиркін, Н. Осипова, М. Требін, М. Щербань та ін. Необхідно звернути увагу також на роботи російських науковців, а саме: В. Брюховецького, І. Кірсанова, В. Оксамитного, А. Семитко, Н. Соколова та ін. Незважаючи на розмаїття поглядів щодо різних аспектів правового виховання, чітких уявлень стосовно шляхів його вдосконалення на сьогодні у літературі майже не існує. Саме тому метою нашого виступу є визначення деяких напрямів оптимізації процесу правовиховної діяльності з урахуванням сучасних реалій та проблем у суспільному житті України.

Головним напрямом оптимізації правового виховання в сучасній Україні, на нашу думку, є створення багатоступінчастої системи правової освіти, яка покликана забезпечити безперервність правовиховних дій щодо населення.

Відомо, що правова освіта в демократичному суспільстві повинна здійснюватися на всіх етапах життя особи: у сім'ї, дошкільних закладах, загальноосвітніх середніх школах, професійно-технічних навчальних закладах, вищих навчальних закладах, установах післядипломної освіти, державних установах, на підприємствах, фірмах різних форм власності, у громадських організаціях, а також самостійно. Тільки така багатоступінчаста система може забезпечити ефективність та формування необхідного рівня правосвідомості і правової культури. Кожен із названих етапів має відповідати рівню розвитку людини і сприяти не тільки засвоєнню правових знань, а й формуванню чітких та сталих переконань щодо необхідності правомірної поведінки [1, с. 323].

Першим етапом правової освіти завжди виступали і мають виступати сім'я та дошкільні заклади, де діти одержують початкові знання про норми поведінки, у них формуються навички їх додержання, виховуються повага до батьків, вихователів, однолітків, людей похилого віку. Особливе значення при організації правової освіти на даному етапі є розуміння того, що для досягнення позитивного результату необхідним є створення умов, за яких кожна дитина стає об'єктом правової освіти, а таке навчання проводиться не тільки в дошкільних закладах, а й є частиною освіти і виховання в сім'ї. Не можна ігнорувати ту істину, згідно з якою правова освіта не буде ефективною, якщо одержання правових знань не підкріплюється позитивним прикладом поведінки батьків та їх виховним впливом на дитину. Із цією метою на основі

програм, затверджених Міністерством освіти і науки України за узгодженням з Міністерством юстиції України, треба розробити серію посібників, методичних рекомендацій та методичних вказівок для батьків і вихователів дошкільних закладів з етичної, правової освіти та виховання дітей дошкільного віку [2, с. 123].

Доцільним також є створення захоплюючих комп'ютерних ігор, програм, мультфільмів, дитячих оповідань, у яких з урахуванням рівня свідомості і можливостей дітей дошкільного віку висвітлювалися б в ігровій формі питання моральності та права¹.

Другим етапом правової освіти має стати навчання в загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах. У даний час школярі одержують основні правові знання під час опанування предмета «Основи правознавства», що викладається у дев'ятому класі. Ця дисципліна містить лише загальний огляд теоретичних понять різних галузей права і, на жаль, відсутній аналіз конкретних питань, звернення до яких дозволило б учню сформулювати повагу до права, одержати стійкі переконання з приводу необхідності правомірної поведінки, краще орієнтуватися в правових відносинах, а також при нагоді вміти захищати свої права. Очевидно, що у цьому напрямі треба працювати, вносити певні корективи.

Відомо, що правова освіта і виховання є найбільш ефективними в певний період життя людини. За браком правовиховної дії з боку суспільства в конкретному віковому періоді подальше правове виховання стає важчим або набуває рис перевиховання. Отже, вважається, що якщо людина до 20–25 років не одержала належного виховання, у тому числі правового, то у неї сформується інфантильне чи нігілістичне ставлення до права, а це у подальшому призводить до девіантної поведінки, порушення правових норм. З огляду на сказане доцільно організувати безперервне вивчення питань моральності і права дітьми та підлітками протягом усього їх навчання в школі з метою засвоєння кожним школярем основоположних правових норм, не тільки набуття ним знань основ законодавства, а й формування глибокої поваги до демократії, права, потреби і звички додержуватися закону, своїх обов'язків, а також знання своїх прав та прав інших людей. Деякі дослідники за рахунок варіативної частини навчального плану пропонують увести додаткові правові дисципліни: «Вчимося бути громадянами», «Практичне право», «Світ права», «Цивільна освіта», «Права людини» тощо [3]. Таким чином, для реалізації цієї мети необхідно також повною мірою використовувати можливос-

¹ Такі ж захоплюючі і пізнавальні комп'ютерні програми, ігри, фільми, збірники оповідань, текстів тощо, в яких висвітлювалися б питання права і моральності, повинні бути створені і для інших категорій українського населення.

ті позакласної та позааудиторної роботи з правового виховання і освіти, до якої треба залучати батьків, представників громадських організацій, працівників правоохоронних органів тощо.

Третім етапом правової освіти і виховання молоді є навчання у ВНЗ. Саме тут особистість має поглибити правові знання, одержані в середній школі, сформувані професійну правосвідомість, що істотно відрізняється, наприклад, у представників медичних спеціальностей та правознавців. Так, вбачається за доцільне в неюридичних освітніх закладах увести в навчальний процес різноманітні спецкурси з правової тематики, наприклад, спецкурс із прав людини та механізму їх захисту. Введення названих спецкурсів сприяло б поглибленню правових знань студентів і поліпшенню ситуації у сфері правової освіти та правового виховання. Необхідно, аби подібні спецкурси мали практичну спрямованість і дозволяли студенту водночас підвищувати рівень правової освіти та одержувати конкретні практичні навички із захисту прав і свобод людини і громадянина.

Як окремий етап правової освіти в Україні можна розглядати правову освіту і виховання працюючої частини населення країни та пенсіонерів. Ця діяльність на даному етапі повинна бути складовою процесу післядипломної освіти, проводитися на державних підприємствах і у приватних фірмах, в перебігу суспільної діяльності громадян та шляхом їх самоосвіти. У процесі правової освіти і виховання цієї групи населення мають активно використовуватися всі традиційні правовиховні форми і методи: лекторії та кінолекторії правових знань, тематичні вечори з юридичних питань, юридичні клініки, громадські юридичні консультації тощо.

Одним із найважливіших каналів правового виховання і правової освіти даної категорії населення є засоби масової інформації, роль яких у формуванні правової свідомості, правової культури, поваги до права і правомірної поведінки особистості закономірно зростає у процесі трансформації суспільства від тоталітаризму до демократії. Це пов'язане з тим, що правова культура виступає особливою формою духовно-практичної діяльності, яка забезпечує закріплення і реалізацію загальних суспільних інтересів за допомогою формування правових стереотипів, поглядів, цінностей, а також передбачає участь громадян у правозастосовній діяльності та функціонуванні системи державно-правових інститутів. Саме на цьому етапі роль засобів масової інформації у демократичному суспільстві при формуванні правових цінностей і стереотипів є не менш значущою, ніж роль правоохоронної системи.

Черговим (не менш важливим) напрямом підвищення ефективності правового виховання в сучасній Україні є пропаганда законослухняної поведінки, а також пробудження інтересу громадян до правових знань. Для досягнення

цієї мети держава і громадські організації повинні активно використовувати методи правової пропаганди, агітації, реклами та «public relations»¹. За допомогою цих методів необхідно здолати несприятливу тенденцію у нашому суспільстві, коли у багатьох людей немає бажання, стимулів, прагнення оволодіти правовими знаннями і досягти належного рівня правової культури.

Отже, розглядаючи перспективи правового виховання в нашій країні, слід виділити такі завдання щодо його оптимізації: створення багатоступінчастої системи правової освіти в країні – оновленого правового лікнепу; підвищення загальної моральності громадян; диференційована відповідно до різних соціальних, професійних та вікових ознак населення популяризація правових знань (зокрема, через засоби масової інформації); пробудження інтересу населення до правових знань та забезпечення їх доступності; застосування методів реклами і «public relations»; розвиток сімейного правового виховання тощо [4].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що у процесі організації правового виховання важливо використовувати весь комплекс дій суб'єктів правового виховання з метою забезпечення ефективного впливу на всі соціальні та демографічні групи населення країни. По-перше, цей вплив повинен бути професійним; по-друге, організацію правового виховання необхідно забезпечити належним фінансуванням; по-третє, треба законодавчо стимулювати діяльність громадських організацій, які здійснювали б правове виховання населення; по-четверте, найбільшу увагу в правовиховній роботі слід приділяти молоді, у першу чергу найменш соціально захищеній її частині: дітям із неблагополучних сімей, позбавленим батьківської турботи, сиротам, оскільки саме серед представників цієї молоді спостерігається найвищий рівень девіантної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. акад. В. Я. Тація, акад. А. П. Гетьмана, проф. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
2. Кутиркін А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України/ А. Кутиркін // Право України. – № 3. – 2008. – С. 122–125.
3. Правова освіта та правове виховання як один із напрямків профілактики антиправної поведінки неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.moippo.mk.ua/institute/news/552/>
4. Орлова О. О. Механізм правового виховання / О. О. Орлова // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – № 4. – 2005. – С. 57–65.

¹ *Public Relations* – зв'язки з громадськістю – технології створення і впровадження образу об'єкта (товару, послуги, фірми, бренду, особистості) у ціннісний ряд соціальної групи з метою закріплення цього образу як ідеального і необхідного в житті. У даному випадку – технологія створення образу «правової людини», тобто людини, яка має високу правову культуру і правосвідомість.

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І МОРАЛІ

Кардинальне реформування всіх складових соціальної системи України, зокрема правової сфери, припускає перш за все необхідність позитивних змін правової культури і правової свідомості населення. Проблема правової зрілості людей завжди була найважливішим аспектом правової роботи суспільства і держави, проте в епоху змін вона набуває особливого значення. Річ у тім, що сьогоденне покоління є свідком кардинальної зміни цінностей і орієнтирів правового життя. Відбуваються злам і заперечення ціннісних ієрархій цілих поколінь. За цих умов уявляється необхідним по-новому поглянути на процес, що закладає ціннісні настанови й орієнтири у правовій свідомості громадян.

Видається обґрунтованою думка про те, що правове виховання виступає головним чинником, який забезпечує успіх перетворень у правовій сфері нашого суспільства. У деяких випадках правове виховання, що має ціннісний сенс і наповнення, тягнеться глибше і далі правової свідомості, впливаючи на загальну культуру людей, виступаючи стрижнем формування особистості. Це зумовлено тісною взаємодією правових і етичних цінностей у процесі виховання взагалі і правового виховання зокрема.

Модернізаційні процеси, які безпосередньо стосуються української державності, перехід нашого суспільства до нових соціально-економічних відносин супроводжуються кризовими явищами у багатьох сферах життя людей, стрімким зростанням злочинності, а разом з цим – збільшенням «правової складової» їх повсякденності. У цій ситуації від усіх державних органів потребується активна і постійна робота стосовно правового виховання громадян, реального забезпечення їх прав і свобод.

Будь-яка взаємодія людини з правом залишає слід в її свідомості, сприяючи формуванню її правової культури. Тому так важливими є теоретико-методологічні основи ціннісної складової правового виховання.

Існування довготривалих ціннісних орієнтацій у праві стає можливим завдяки солідарній взаємодії права з мораллю, звичаями та звичаями приватно-сімейного або публічного життя. Право і справедливість, право і свобода завжди тісно взаємоумовнювалися практично в усіх системах права.

В обговоренні взаємозв'язку і співвідносності права та моралі вбачається важливою традиція, що сходить до творчості І. Канта в класичній німецькій філософії та до В. Соловйова у російській філософії права, яка утверджує

ідею моральної доповнюваності правових вимог. Більшість сучасних дослідників не заперечують того, що право історично завжди перебувало під впливом моралі і частково втілювало у собі її вимоги [1–3]. Правові і моральні цінності найчастіше полягають у відносинах взаємопідтримки та взаємодоповнюваності.

Правове виховання здійснюється значно пізніше, ніж «закладання» етичного фундаменту особистості і багато в чому визначається його якістю. Саме тому інтеріоризація правових цінностей перш за все залежить від ієрархії етичних цінностей особистості.

Уявлення про право як про універсальну систему справедливих установлень, що створюють умови для здійснення вільної волі, зближує його з мораллю, оскільки і право, і мораль є соціальними регуляторами. Поняття справедливості і свободи, будучи основними цінностями моралі, пояснюють і природу права. Правове і моральне нормування соціального життя мають загальні ціннісні підстави, які обґрунтовують безумовну значущість людської особистості. Однак ці ціннісні підстави мають різні змістовні оцінки. Право будується на цінностях формальної рівності, справедливості, що полягає в еквівалентності одержаного і наданого, свободи як умови здійснення правових відносин. Для моралі ж особливо важливими є цінності добра, справедливості (частіше жалісливої і милосердної), свободи як обов'язкової умови для можливості здійснення морального вибору. Таким чином, саме у процесі правового виховання етичні цінності одержують «правове звучання», тлумачення в контексті правової системи суспільства, вони конкретизуються стосовно правових ситуацій, набувають загальнозначущого характеру.

Якнайповніше солідарність ціннісних підстав моралі і права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Те саме виявляється у фактичному збігу деяких правових і моральних норм, які таким сумісним регулюванням підкреслюють особливу значущість цінностей, що захищаються. До них належать цінності життя, свободи, власності. У цих випадках моральні і правові норми виступають як взаємодоповнюючі цінності.

Правильність цього положення підтверджується історико-правовими дослідженнями. Правомірність і моральність поведінки людини в епоху Античності оцінювалися однією загальною мірою – «діке» – правом – справедливістю. Цінність права ототожнювалася з його величезним етичним значенням, що виявляється в необхідності «хороших» законів, «справедливих» правителів, «правильних форм правління». Багато давньогрецьких мудреців прямо говорили про законопокірність як про високу чесноту. Можна сказати, що нероздільність і взаємозумовленість правового й етичного уявлялися у той час цінністю, що характеризується визначеннями: «хороше», «належне», «спра-

ведливе». Залежність моралі і права, що склалася, має не причиново-наслідковий характер, який припускав би виведення цінностей права з цінностей моралі, а скоріше за все логічний характер, коли одне поняття є необхідною складовою іншого.

Можна поставити питання про виникнення нової форми свідомості – морально-правової, або, як ще її називають, правосвідомою формою моралі, чи мораллю, забарвленою в тони правосвідомості [4, с. 82]. Значущість такої взаємодії полягає у тому, що юридичні норми повинні спиратися на етичні цінності правди, істини. Якщо ж цього немає, то цінність самих юридичних норм катастрофічно падає, і з ними перестають рахуватися, їх не виконують. Значущість цього зв'язку особливо зростає в кризові моменти розвитку суспільства, коли правосвідомість настільки тісно переплітається з нормами моралі, що фактично виражає саме їх, а не норми права (які до того ж відсутні).

Характер взаємозв'язку моралі і права визначає взаємодію моралі і правового виховання. Право і мораль, діючи в одному й тому самому напрямі, створюють передумови залучення суб'єкта до правових і моральних цінностей.

Етично-правове виховання є важливим чинником, що впливає на засвоєння правових цінностей. Виникає нагальна потреба спрямувати основну увагу на правову совість, силу переконання, завдяки якій індивід утримується від вчинення злочинів. Про єдність правового і етичного виховання зазначав ще Л. Петражицький, вказуючи, що батьки і вихователі «повинні взагалі звертати серйозну увагу на розвиток у дітей сильної і живої правової психології, їм слід піклуватися про навіювання дітям не тільки моральності, а й права» [5, с. 148–149]. Найважливішим завданням при цьому є виховання не тільки усвідомлення обов'язків, а й прав, що супроводжується готовністю відстоювати їх за будь-яких обставин.

Етично-правове виховання має розпочинатися в дошкільному віці, коли правові цінності витісняються у підсвідомість. Особлива роль у цьому процесі належить сім'ї. Подальший розвиток відбувається в дошкільних установах, школах та ВНЗ.

Етичне і правове виховання мають пересічні поля дій. Етичне виховання охоплює всі сфери людського спілкування, тоді як правове регулює далеко не всі взаємини між людьми. Етичне виховання має всеосяжний, всепроникаючий характер, стоїть до певної міри над правовим вихованням. Норми моралі, як уже наголошувалося, орієнтують на ідеальну модель поведінки, вимагають не тільки додержуватися вимог права, а й перетворювати їх на переконання.

Тільки у своїй єдності етичне і правове виховання можуть забезпечити трансформацію етичних і правових цінностей у сферу реальних відносин

суб'єктів. Критерієм дієвості етично-правового виховання слугують реальні вчинки і дії людей у правовій сфері. Свідомість і діяльність людей взаємозумовлені, тому саме від виховання належного рівня правосвідомості, інтелектуального та емоційного розвитку залежить правова поведінка особистості.

Можна констатувати, що право «виховує, регулюючи», а мораль «регулює, виховуючи». Переплітаючись і накладаючись один на одного, вони створюють феномен етично-правового виховання. Функція такого виховання полягає у формуванні поведінки, що передбачає активне і свідоме виконання норм моралі та права. Загальною метою етично-правового виховання виступає формування в особистості етичної і правової культур, які складаються з свідомого становлення особистості до своїх прав і обов'язків, пошани до закону, готовності додержуватися його розпоряджень, боротися з порушеннями законності і правопорядку.

Сенс етично-правового виховання полягає у формуванні духовного, ціннісного ядра правової і етичної свідомості, утвердженні цінності свободи, справедливості, рівності, гуманізму. В процесі такого виховання повинна представлятися аксіологічна картина правової дійсності, що зображає нормативний зріз права, дозволяє швидко і успішно проходити правову соціалізацію, активно, ініціативно засвоювати правовий простір.

Більшість сучасних правоаксіологічних досліджень репрезентують етично-правові цінності як соціально зумовлені потреби, розглядають їх як детермінацію соціально-історичними, економічними причинами. Наприклад, у працях П. Давидова, Ю. Кравцова, О. Оболонського, В. Темченка та інших. досліджуються духовно-ціннісні взаємозв'язки моралі і права [6–9]. Дійсна відмінність права і моралі може бути знайдена у разі виходу за межі конкретних норм, емпіричних законів до загальних засад культури, що сягають своїм корінням глибин особового метафізичного вибору людей. Цінності в праві і моралі – це передусім явища духовної реальності, що припускають метафізичні та трансцендентальні аспекти. Багато фундаментальних концепцій теорії права (проблема прав і свобод особи, злочину і провини, покарання і прав злочинця) пов'язані з розумінням моральної і правової регуляції поведінки людини. Тому в первинних, ранніх формах виховання відбувається засвоєння цінностей без визначення їх вигляду, так закладається основа правового виховання. Етичні цінності надалі «притягують» цінності правові, приймають їх в ієрархію на належне їм місце. Якщо надалі така ієрархія знайде підтвердження і схвалення у повсякденному житті, риси правокультурної особистості одержать закріплення, а процес подальшого правового виховання буде ефективним.

Мораль і право – форми свідомості, які зокрема характеризуються ціннісною єдністю. В основі своєї вони мають прояв вільної волі індивіда і звернені до його відповідальності за свої вчинки [10–12].

Отже, проблема взаємовідношення права і моралі – це проблема взаємодії ціннісних ієрархій. Етичні цінності є більш універсальними, вони пов'язані зі світоглядними основами, через це вони виступають цінностями вищого порядку. Тому право спирається на глибші і значучі для людини етичні уявлення. Існує думка, згідно з якою право початково є етичним. Однак, на наш погляд, це справедливо лише в рамках концепції розрізнення права та закону і в результаті, веде до ототожнення права і моралі.

Ціннісна єдність виявляється в тому, що і право, і мораль є універсальними, загальними формами вираження і втілення свободи, справедливості, рівності, гуманізму у поведінці людей. Проте відмінність у змісті свободи, справедливості, рівності як етичних і правових цінностей спричинена специфічністю кожної з універсальних форм і полягає у тому, що мораль містить аксіологічний максимум-абсолют, право – необхідний і достатній мінімум. Мораль, таким чином, виступає ціннісним критерієм права. Такі право і мораль розрізняються способами засвоєння цінностей. Цінність припускає достатньо глибоке її переживання, адже може бути поверхове визнання цінностей або повне занурення в них. Разом з тим сутності права більш притаманний інтелектуальний момент, ніж сутності моралі, що має враховуватися в організації правового виховання.

У сучасному суспільстві відбувається не просто доповнення, але й взаємопідтримання права і моралі, що повинно необхідно відображатися і в правовому вихованні. Прикладом цього може слугувати оцінювання поведінки, що порушує норми права і моралі (красти не тільки протиправно, а й аморально). У цьому разі моральне засудження (санкції моральної норми) доповнюється правовими санкціями, що забезпечують визначеність і невідворотність покарання за провину. Але й суспільна мораль коригує правову кваліфікацію правопорушень з урахуванням виправдувальних причин для їх здійснення, моральних якостей особистості і под.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євхутич І. М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства / І. М. Євхутич // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 289–295.
2. Лукьянова Н. Г. Право и мораль как нормативно-ценностные регуляторы поведения человека : монография / Н. Г. Лукьянова. – Пятигорск : РИА-КМВ, 2006. – 178 с.
3. Оболонский А. В. Мораль и право в политике и управлении / А. В. Оболонский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.
4. Кравцов Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Кравцов. – Челябинск, 2006. – 168 с.

5. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности – Изд. 2-е, испр. и доп. / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1910. – Т. 2. – 758 с.
6. Давидов П. Г. Морально-правовой конформизм как социально-философский феномен : дис. ... канд. филос. Наук : 09.00.03 / П. Г. Давидов. – Донецьк, 2007. – 206 с.
7. Кравцов Ю. С. Філософське призначення освіти у морально-правовій ідентифікації людини : монографія / Ю. С. Кравцов. – Дніпродзержинськ : ДДГУ, 2012. – 254 с.
8. Оболонский А. В. Мораль и право в политике и управлении / А. В. Оболонский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.
9. Темченко В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції : монографія / В. І. Темченко. – К. : К. І. С., 2012. – 435 с.
10. Дзьобань О. П. Суспільна правосвідомість як комунікативно-дискурсивний феномен / О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський. // Практ. філософія. – 2010. – № 2 (36). – С. 160–166.
11. Общественное сознание и его формы / В. И. Толстых, Н. Б. Биккенин, Л. С. Мамут и др. ; под общ. ред В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – 366 с.
12. Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы : сб. науч. трудов / редкол. : Л. Н. Шаншиева (отв. ред.) и др. – М. : ИНИОН, 2008. – 140 с.

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

Правове виховання є механізмом розширеного відновлення правосвідомості та правової культури. Джерелами правового виховання традиційно виступають такі об'єктивні форми духовної діяльності, як звичаї, моральне виховання в родині і суспільстві, релігія, політичні відносини і традиції влади, правова доктрина, система правосуддя і покарання. Одним із елементів правосвідомості на рівні її нижчого щабля є правовий менталітет, що відображає повсякденний суспільний правовий досвід. Правовий менталітет можна визначити як найбільш типову і стійку для певної соціальної чи етнонаціональної спільноти систему світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, що історично склалася. Тоді як правове мислення належить індивіду, правовий менталітет є елементом колективної, масової свідомості, формою відображення існуючих правових реалій. Правовий менталітет містить два взаємодіючих рівні: свідомого та несвідомого, сукупність усвідомлених та неусвідомлених правових уявлень, стереотипів, ціннісних орієнтирів, правових настанов певних соціальних спільнот у сфері політико-правової повсякденності. При цьому на неусвідомленому рівні структурні елементи правового менталітету відрізняються стійкістю і мало змінюються, а на усвідомленому – піддаються зміні.

Правовий менталітет характеризується такими ознаками, як бінарність; культурологічна своєрідність; консервативний, стійкий та статичний характер; типовість уявлень, оцінювань, реагувань; колективний характер; його політико-правова природа.

Правовий менталітет проявляється на двох рівнях, що характеризує його бінарність: усвідомленому (рефлексивному), коли представники тієї чи іншої спільноти розуміють свою належність до цієї спільноти, поділяють її цінності, правові орієнтації та настанови, пишаються своєю співпричетністю із певною культурно-історичною традицією. Особливо показовим у даній площині є розуміння справедливості-несправедливості та оцінювання конкретних подій, відносин з точки зору правового належного. Другим рівнем прояву правового менталітету є неусвідомлений (позарефлексивний), тобто емоційне переживання свого обов'язку перед іншими та почуття власного права, правди. Правові емоції людини відображаються в її переживаннях з приводу права, прийнятого закону, нормативного акта, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів, існуючої злочинності, правопорушень і системи боротьби з ними. Такі переживання можуть бути у вигляді задоволення або незадоволення, обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів. І оскільки правові почуття як частина правового менталітету відрізняються сталістю, система правового виховання повинна переважно бути спрямована на формування рефлексивного рівня правового менталітету.

Найбільш показовими архітиповими модусами правового менталітету є прислів'я, приказки, міфи, казки, анекдоти, які є усною формою виявлення народної правової культури і в яких у символічні форми закодовані правові цінності та пріоритети. Він відображається у звичаях, традиціях, способах діяння, що формуються протягом всієї історії існування спільноти під впливом багатьох умов та чинників, таких як релігія, війни, освіта, географічне та природно-кліматичне розташування, етнічний склад тощо. Це підкреслює історичну зумовленість культурної своєрідності правового менталітету. Наприклад, слов'янський правовий менталітет читається в таких прислів'ях: «Неспійманий – не крадій», «Без тіла не має діла» та багатьох інших. Саме прислів'я та приказки спрямовують і, так би мовити, виховують суспільну та індивідуальну правосвідомість, виконуючи роль охоронителя історичної пам'яті народу. Фактично, незважаючи на наявність справедливих чи несправедливих законів у суспільстві, різноманітні фольклорні форми плекають у народних масах ідеї добра, правди та справедливості. Вони є своєрідними запобіжниками перед загрозою деградації суспільної моралі. Таким чином відбувається вмотивування здійснення особистістю правомірних вчинків, що стимулює її юридичну активність, а через посилення правового стимулювання можуть зростати цінність і роль самого права.

Як відомо, правовий менталітет виявляється в мові, за допомогою якої ми виражаємо своє ставлення до певних подій, вчинків, стосунків, намірів. Різноманітні верстви населення постійно одержують та сприймають певну інформацію від провладної або інтелектуальної еліти щодо права, але при цьому здійснюють власну семантичну інтерпретацію сприйнятого, спрощуючи її, переводячи в більш зрозумілі мовні конструкції. Ця інтерпретація відбувається за допомогою існуючих в мовному полі концептів. Опис концептів як духовних цінностей являє собою опис ментальної дійсності. Стійкою підставою концепту і вихідною точкою його розвитку є буквальне значення слова, звичаю, уявлення тощо. Так, у слов'янській ментальній традиції концепт «закон» має три основні значення: 1) закон Божий та моральний; 2) закон юридичний; 3) закон науки. Але в усіх цих значеннях «закон» мислиться як «межа», за якою лежить інша сфера життя або духу, інша реальність. Отже, «закон» окреслює не тільки коло належного, а й більш широку сферу. У понятті «юридичний закон» проявляється, по-перше, поняття «закону совісті», Божого закону, моральності; по-друге, як поняття «харизматичної особистості», слідувати відразу якої більш морально, ніж виконувати букву юридичного закону; по-третє, як особливе ставлення до злочинців як до страждальців. У понятті «закон природи» простежується протест проти об'єктивних законів, що відкриті та встановлені наукою у природному та громадському житті. Закон як «межа» визначає й такі похідні поняття, як «злочинець» – той, хто переходить «межу», «ворог» – той, хто перебуває за межами «кола своїх», за межами роду, громади, звичаїв та традицій. Отже, суспільна та індивідуальна правосвідомість містять своєрідну «межу» у вигляді самообмеження та самоконтролю щодо можливих дій, яка ґрунтується на певних засадах та становить їх синтез: позитивне право, природне право, мораль, релігійні норми, звичаї. Ця «межа» набувається свідомістю шляхом дій у правовій та неправовій реальностях, шляхом виховання та самовиховання.

У європейській правовій традиції поняття «закон» протистоїть поняттю «беззаконня» як щось забороненому, негативному. У слов'янській ментальності «закону» протистоїть не тільки щось негативне («беззаконня»), а й дещо позитивне, що є важливішим за закон – мораль, релігія. Над сферою закону існує ще деяка сфера добра, совісті та справедливості. Наявність цієї неофіційної, неформальної сфери, що протистоїть закону, і є особливістю слов'янської правової ментальності. Тому в оцінюванні правової ситуації слов'яни віддають перевагу співчуттю, людяності – формально юридичним аргументам та доказам. У той же час ці дві протилежні сфери існують як синкретична, багатошарова та стійка цілісність. Перший і головний шар ментальних уявлень про закон становить протиставлення формальному, юридич-

ному закону правди-справедливості, що міститься в душі, тобто совість. Ще один план концепту «закон» складає тлумачення «засудженого як нещасного», схильність до виправдування його поведінки з урахуванням його особистісних якостей та обставин подій. А отже, третій шар народного менталітету утворений як протиставлення формального закону діям та правилам, що створює харизматична особистість, здатна впливати на інших людей.

У юридичному аспекті закон розуміється як нормативно-правовий акт, прийнятий вищим законодавчим органом держави, що має вищу нормативну силу стосовно інших нормативних (підзаконних) актів держави та є основним джерелом права. Але таке сприйняття закону притаманне навіть у сучасності лише частині українців. Ментальність більшості населення фрагментарна, емоційні оцінювання явищ превалюють над раціональними. Ставлення до закону та права здебільшого є невід'ємним від ставлення до влади, юридичні знання недостатні і змішані з моральними судженнями. Масова ментальність являє собою багатшарове утворення, в якому один над одним надбудовуються комплекси уявлень і цінностей різних історичних епох та ідеологічних орієнтацій, які здебільшого слабко раціоналізовані. У ментальності частини українців існують ліберальні уявлення, цінності та настанови: визнання цінності людського життя, рівності усіх перед законом, поваги до приватної власності, визнання залежності могутності держави від добробуту громадян, цінність прав і свобод людини тощо. Однак ці цінності трансформуються під впливом більш стійких традиційних ідеологічних настанов на перевагу колективістських орієнтирів. На жаль, суттєвою рисою слов'янського менталітету є слабкість мотивації ліберальних цінностей у власному житті і діяльності. Традиціоналізм з патріархальним образом державної влади, з його етатистською і егалітаристською настановами і зрівняльною психологією поєднаний з консерватизмом державно-соціалістичного типу, тобто орієнтацією на колективістські цінності, державний патерналізм, культ персоніфікованої держави, психологічну готовність обміняти економічну та іншу свободу на порядок і матеріальні блага, що встановлюються і розподіляються централізованою владою.

У правовому менталітеті можна, як і в самому праві, виділити публічно-правову складову, що відображає ставлення і сприйняття влади, держаних установ, режиму законності, патріотичні настрої, які базуються на історичному досвіді розвитку державності, та приватноправову складову, в основі якої лежать ставлення людини до себе як до частини спільноти, інших, родини, традиційні уявлення про належні відносини між членами спільноти.

Особливості слов'янського публічно-правового менталітету виявляються в уявленнях стосовно судоустрою, встановлення істини та судочинства, що містяться в юридичних прислів'ях, наприклад, «Злодія не бити – добро загубити», «Не спіши карати, спіши вислухати», «Закон – что дышло: куда повернул – туда и вышло», «Дураку закон не писан» тощо. Приказки та прислів'я концентрують в собі правові почуття та емоції, які є елементами дійсного права. Індивіди пов'язані між собою правовими емоціями, що мають атрибутивно-імперативний характер. Розуміння права як заснованого на правових емоціях орієнтує законодавця та практичних юристів на більш глибоке і ґрунтовне вивчення правопсихологічних переживань людей. Унаслідок цього правові емоції значно впливають на юридичне обличчя суспільства, оскільки регулюючий вплив правосвідомості обов'язково передбачає включеність у цей процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань особистості. Позитивні юридичні почуття є результатом розвитку правової культури людини, соціальної групи, суспільства в цілому. Соціальна цінність таких правових почуттів полягає у спрямуванні людської свідомості, а відповідно й поведінки, до духу права, його справжнього призначення, культивування цінностей права.

До характерних ознак слов'янського правового менталітету можна віднести такі: а) неоднозначне ставлення до закону: з одного боку, суспільні вимоги до можновладців щодо встановлення справедливих законів, а з другого – відсутність чітких внутрішніх імперативів до їх виконання; своєрідна ціннісна амбівалентність; б) існування позап правового світу неписаних правил та настанов, що є вищими за закон та пов'язані з загально-суспільними уявленнями про справедливість, порядок, добро, свободу, порядність; розуміння свободи як свавілля, а можливість встановлення порядку пов'язується не зі свободою, а з сильною владою; в) еkleктичність поглядів щодо основних та антиправових цінностей; г) схильність до виправдання антиправових учинків залежно від ситуації та діючої особи, героїзація сучасних «робінів гудів», «соціальних мучеників»; г) позап правовий і позаяридичний пошук справедливості, що часто-густо має неприборканий характер; д) емоційність та образність виразів правових явищ у фольклорі за допомогою приказок, прислів'їв, анекдотів, повчальних історій з життя.

При дослідженні характеру народу необхідно визначити ті його властивості, які складають основний, первинний зміст його душі і властивості, які походять від його першооснови. У вітчизняній філософії існують принаймні дві тенденції до пошуків цієї першооснови. Одна походить від позиції

слов'янофілів та ґрунтується на уявленні про бажаний образ народу – ревно релігійного, соборного. Друга малює народ у більш реалістичному світлі – неосвічений, неприборканий, зухвалий. Кожнен з цих підходів абсолютизує одну з сторін суперечливої народної душі, коли шляхетність, безкінечна любов до людей та жертвовність поєднуються з відсутністю гідності, рабством, покірністю та нелюдською жорстокістю.

Як уже зазначалося, менталітет формується в певних історичних умовах під впливом подій, що складають історичну долю народу. І відповідь на питання про історичну долю треба шукати не в теоріях, що використовуються ідеологами і пропагандистами, а в самій історії, оскільки саме історія виховала у народу певний тип ставлення до життя і права. Постійні перериви традицій, відкатки назад, перманентні революції, бунти траплялися в нашому минулому не один раз. Вітчизняна історія нагадує гойдалку, що спрямовує вектор суспільного розвитку то наближаючись до Європи, то віддаляючись від європейського способу життя. Одним з перших наближень до Європи можна вважати запрошення скандинавських варягів до правління країною з метою зупинення смуги та безпорядків. Ця подія надала європейський напрямок суспільного життя, і на чотири століття Київська Русь стала частиною європейських держав Середньовіччя. Наступною суттєвою культурно-історичною подією стало прийняття християнства, що споріднило руських князів з королівськими дворами всієї Європи. Але це не залучило нашу вітчизну в ряд західних упорядкованих країн з правами людини, свободою думки і поведінки, активною творчою працею, трудовою етикою. На жаль, одна з впливовіших і розвинених держав середньовічної Європи була скрушена татаро-монгольським навалом, що значною мірою не тільки змінило вектор розвитку, а й суттєво вплинуло на формування менталітету.

Правовий менталітет є міцним чинником, що впливає на процес і результат правового виховання, адже дає основу для формування і прояву правосвідомості, правового світогляду, правового мислення. Урахування особливостей правового менталітету забезпечує ефективність правовиховної діяльності з метою корекції самого правового менталітету насамперед на усвідомленому рівні. Стратегія правового виховання має бути узгоджена з особливостями правового менталітету. Наприклад, формування у суспільстві такої найважливішої правової цінності, як справедливість, потребує застосування таких правовиховних засобів, як кіно, література, засоби масової інформації, Інтернет, особливо на неусвідомленому рівні, чим може впливати на емоційно-психологічний план правосвідомості.

Д. Д. Загорський;
Е. А. Кальницький

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Актуальність проблеми. Стаття 1 Конституції України проголошує, що Україна є незалежна, демократична, соціальна і правова держава. Основний Закон у своїй першій статті фактично визначає національну ідею українського народу – побудувати демократичну правову державу, яка б відповідала кращим державотворчим традиціям західноєвропейських країн. Основною передумовою реалізації даного завдання є формування якісно нового рівня правової культури громадян, яка б відповідала умовам демократичної правової держави.

Без високого рівня правосвідомості кожного окремого громадянина України реалізація цілей, проголошених Конституцією, є неможливою. На нашу думку, правосвідомість та правова культура є засадничими у процесі державотворення, вони сприяють становленню правової системи та громадянського суспільства у державі, адже лише на основі високорозвинутого громадянського суспільства та верховенства права можливо побудувати справжню демократичну державу.

Ми вважаємо, що головними ціннісними орієнтаціями правової культури громадян в демократичному суспільстві мають бути свобода, рівність, справедливість, демократія, порядок, безпека, повага до прав іншої людини та нетерпимість до порушення власних.

В основі українського суспільства має постати особа з високим рівнем правової свідомості і культури, соціально відповідальна, здатна відстоювати свої права і свободи та конструктивно взаємодіяти з іншими особами заради добробуту нації.

Мета написання статті. На нашу думку, правове виховання є складним тривалим процесом, який потребує комплексного та послідовного підходу. Метою даної статті є аналіз деяких аспектів сучасного стану правової культури та правового виховання українського суспільства та можливих шляхів її вдосконалення.

Викладення проблеми. Проблеми правової культури та правового виховання у своїх працях досліджували такі науковці, як А. Венгров, О. Данильян, О. Дзьобань, Ю. Тодика, М. Требін, С. Максимов, А. Гетьман, І. Голосніченко,

В. Сальников, Т. Синюкова, О. Скакун, В. Копейчиков, О. Менюк, Ю. Калиновський, М. Іванчук, Л. Герасіна, А. Скуратівський, І. Яковлюк та ін.

Трансформаційні процеси, що розпочалися після здобуття Україною незалежності полягали у докорінних змінах у соціально-економічному житті, змінах у соціально-перадигмальних вимірах, в тому числі і в сфері правової культури і правового виховання.

Українське суспільство звільняючись від стереотипів пострадянського авторитарного минулого постало перед проблемою пошуку свого місця і ролі у світі, вибору оптимальної моделі розвитку, пошуку оптимальних шляхів розбудови демократичної державності. Безумовно, цей процес проходить достатньо болісно, зачіпає усі сфери життєдіяльності суспільства, в тому числі і проблеми правосвідомості, правової культури та правового виховання.

Розвиток демократичних процесів суттєвим чином впливає і на трансформації у сфері правового виховання і правової культури, супроводжується формуванням певних деформацій правосвідомості, до яких, на нашу думку, доцільно віднести: ціннісну амбівалентність, правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правовий фетишизм, правову демагогію та правові ілюзії.

Тому треба констатувати, що рівень правової свідомості та правової культури громадян українського суспільства знаходиться у стадії формування зачатків демократичної правової культури. Сама лише констатація націленості на розбудову демократичного суспільства, правової держави ще не є запорукою реалізації проголошених цілей.

Рівень суспільної довіри до судово-правової системи залишається надзвичайно низьким. Більше 90% респондентів у опитуваннях Інституту соціології НАНУ не довіряють державним правоохоронним органам [1, с. 21–23].

Провідні міжнародні аналітичні агентства констатують, що Україна сьогодні посідає одне з перших місць серед найбільш корумпованих країн, права і свободи людини тут слабо захищені і як наслідок має дуже низький рейтинг інвестиційної привабливості [2]. Тож низький рівень правової свідомості та правової культури всіх ешелонів влади не лише породжує корупцію та безвладдя, а фактично завдає значної шкоди матеріальному добробуту громадян та держави.

М. Цвік та О. Петришин визначають правову культуру як якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правосвідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини [3, с. 549].

І. Голосніченко трактує правову культуру у більш вузькому сенсі, під правовою культурою він розуміє відповідні знання людьми певних положень чинного законодавства, порядку його реалізації, уміння користуватися даними знаннями при застосуванні норм права, їх виконанні [4, с. 24–25].

На нашу думку, таке звуження поняття правова культура не є доцільним, бо невикористано виключає з нього внутрішнє суб'єктивне ставлення людини до правової реальності, залишаючи лише об'єктивне виконання чи невиконання людиною нормативно-правових приписів.

А. Гетьман та О. Данильян визначають правову культуру як якісний стан правового життя суспільства, який виражається в досягнутому рівні розвитку правової свідомості, правової діяльності та підставах і результатах цієї діяльності – правових актах, що в цілому виявляється у рівні правового розвитку суб'єкта (суспільства в цілому, різних соціальних груп, особистості) [5, с. 69].

Ми вважаємо, що цей підхід найбільш повно виражає суть даної філософсько-правової категорії. Тож правову культуру доцільно досліджувати на трьох рівнях: правосвідомості, знаково-інституційному (законодавстві) та правовій діяльності.

Вважаємо, що для того щоб підняти правову культуру українського суспільства на вищий щабель необхідно здійснювати послідовний систематичний вплив на всі три елементи правової культури, щоб негативні тенденції одного з них не нівелювали позитивні зрушення в інших.

Правосвідомість є ядром правової культури особистості та суспільства, вона формується під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів, може включати в себе як позитивні, так і негативні переконання, погляди, оціночні судження.

О. Менюк визначає правосвідомість як систему знань, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинних або бажаних правових норм, а також діяльності, пов'язаної з правом [6, с. 21–23].

У першу чергу необхідно здійснювати позитивний вплив на правову свідомість особистості шляхом правового виховання, яке можна визначити як цілеспрямовану діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян щодо передання юридичного досвіду, систематичний вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, настанов, що забезпечують додержання, виконання та використання юридичних норм [7, с. 135].

На нашу думку, до правового виховання треба залучати державні та приватні установи, які б поширювали юридичну літературу (Конституцію України, конституційні закони, кодекси), брали б участь у проведенні семінарів з права для різних категорій населення з урахування специфіки кожної цільової групи, анонсували б видання науково-популярної літератури з права, презентували б соціально-правовиховну діяльність у засобах масової інформації. Л. Богачова справедливо зазначає, що закон має бути досконалим і з точки зору його форми, тобто бути несуперечливим, стислим, зрозумілим для населення, містити визначення понять і термінів, публікуватися в доступних джерелах та ін. Про якість закону свідчить і закладений в ньому механізм реалізації (інституціональний, організаційний, процедурний, фінансово-економічний) [8, с. 65–67].

На знаково-інституційному (законодавчому) рівні правова культура та правове виховання вимагає узгодженої системи законодавства. Шанобливе ставлення до закону і бажання підкорятися його приписам може сформуватися у суспільстві тільки тоді, якщо воно відчуває його правовий зміст, відповідність потребам суспільного розвитку.

Досліджуючи правову культуру на рівні правової діяльності, ми вважаємо, що важливим елементом у забезпечення якісної практичної правової діяльності є забезпечення суворой дисципліни серед правозахисників та регулярна ротация кадрів. На думку відомого італійського соціолога ХХ століття В. Парето, задля розвитку суспільства правляча та не правляча еліта має постійно мінятися місцями. Тобто держава має забезпечити відкритий конкурс на заміщення вакантних державних посад, уникати довгої «затримки» чиновників на одній посаді, проводити постійну перевірку знань посадовців, щоб уникнути обіймання посад некомпетентними людьми. З іншого боку, на нашу думку, треба стимулювати входження до державного апарату молодих компетентних людей, які отримали відповідну вищу освіту.

Як уже нами зазначалося, правова культура особистості та правова культура суспільства є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Висока правова культура окремої особистості сприяє покращенню правової культури суспільства в цілому, суспільство з високою правовою культурою сприяє становленню високої правової культури кожної окремої особистості. Саме тому особистість юриста відіграє провідну роль у становленні правової культури суспільства. Судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ, адвокати мають демонструвати знання та повагу до норм права.

Правова культура є складовою частиною культури взагалі. Культура є все матеріальне та духовне, що створило людство, цивілізація, нація, певна спільнота людей. Тому логічно припустити, що окремі елементи культури здатні взаємодіяти один з одним.

Вагомим фактором, який впливає на формування правової культури, є релігійний світогляд. Церква завжди посідала чільне місце у житті українського народу. Основні заповіді православної віри несуть саме ті базові чесноти, які постають ментальним підґрунтям української правової свідомості та правової культури. У релігійних текстах фактично закріплені загальнолюдські принципи права.

Радянська влада замінила церкву комуністичною ідеологією, яка закріпила у собі базові постулати, які визначають засади поведінки людини. Після здобуття Україною незалежності, пересічний українець був позбавлений будь-якого ідеологічного «наставника», радянська ідеологія спочатку зруйнувала церкву, а потім була поставлена на шлях самознищення.

Стаття 35 Конституції України проголошує, що Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, проте ми вважаємо, що це не означає те, що держава не має дбати про церкву, навпаки, на нашу думку, державна влада має докладати певних зусиль для того, щоб відродити роль релігії в українському суспільстві, як фактор, який має безпосередній вплив на реалізацію головної функції правового виховання – настанови на правомірну поведінку.

Правове виховання сучасного українця повинне спиратись на ментальні особливості, притаманні суто українцям: емоційність, неспокій, прагнення до індивідуалізму, прагнення до особистої свободи та повага до свободи іншого [9, с. 11–13]. На нашу думку, ці риси українського менталітету є визначальними у становленні національної правової свідомості.

Підвищення рівня національної правової свідомості, правової культури дасть змогу громадянам України брати активнішу участь у законодавчому процесі, у місцевому самоврядуванні, конструктивно взаємодіяти з владою, а народна ініціатива буде знаходити відповідний позитивний відгук.

Роблячи підсумок, доцільно зазначити, що розвиток правової свідомості, правової культури, на основі дієвої системи правового виховання, буде сприяти становленню України як незалежної, демократичної, правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Требін М. П. Формування правової культури в Україні / М. П. Требін // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Правова культура і громадянське суспільство в Україні», 12 жовтня 2007 року, НДІ держ. буд-ва та місцев. самовряд., Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 214 с.
2. http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2013/03/130312_ru_s_ukraine_invest_climate.shtml.
3. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
4. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура в розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
5. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2012. – 248 с.
6. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–23
7. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання як механізм розвитку правового суспільства в Україні / Ю. Ю. Калиновський // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 3. – С. 135.
8. Богачова Л. Л. Роль закону та інших форм існування права у формуванні правової культури / Л. Л. Богачова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Правова культура і громадянське суспільство в Україні», 12 жовтня 2007 року, НДІ держ. буд-ва та місцев. самовряд., Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 214 с.
9. Максимов С. І. Українська правова культура: ціннісний вимір. Правосвідомість і культура політичного вибору громадян: структурно ціннісні зв'язки / С. І. Максимов // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Правова культура і громадянське суспільство в Україні», 12 жовтня 2007 року, НДІ держ. буд-ва та місцев. самовряд., Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 214 с.

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор

РОЛЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ВІДТВОРЕННІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Існування демократії, правової держави, правового суспільства та громадянського суспільства в сучасній Україні неможливе без самоорганізації та соціальної активності громадян, яка зумовлена належним рівнем їх політико-

правової культури і правосвідомості. Слід зазначити, що суспільні самоорганізаційні процеси характеризуються таким феноменом, як соціальний капітал, на розвиток котрого значний вплив справляє правове виховання.

На нашу думку, низка правовиховних заходів у державі якраз і повинна бути спрямована на забезпечення самоорганізаційних механізмів функціонування правового (громадянського) суспільства та правової держави, підтримання ініціативи громадян щодо розв'язання суспільнозначущих проблем. З цього приводу Дж. Коулмен зазначає, що соціальний капітал – це будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів [1, с. 307].

У свою чергу У. Бейкер визначає соціальний капітал як ресурс, котрий одержують члени специфічних соціальних структур, а потім використовують його, виходячи із своїх інтересів. Це дає можливість внести зміни у відносини між ними [2].

На думку Р. Барта, соціальний капітал – це приятельські контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, через які використовується власний фінансовий і людський капітал [3, с. 9].

У широкому розумінні соціальний капітал включає сукупність недержавних і некомерційних суб'єктів соціального життя, мережу їх взаємозв'язків, цінностей і норм, яких вони додержуються, а також різні види діяльності, виконувані ними з власної ініціативи в рамках сформованої мережі зв'язків та з додержанням усталеної системи норм суспільної взаємодії. У свою чергу правове виховання спрямовує людей на певний тип суспільної поведінки, сприяє поширенню суспільних, правових та моральних цінностей, а у результаті створює підґрунтя для відтворення соціального капіталу.

Цей ресурс базується та акумулюється на родинних відносинах, членстві в групі. Р. Патнем розглядає цей феномен як соціальні мережі (зв'язки), норми взаємодії і довіри, що виникають у відносинах між людьми.

Узагальнюючи наведені визначення, можна констатувати, що соціальний капітал – це рівень співпраці, кооперування спільних зусиль, спрямований на досягнення визначених цілей, організації взаємодопомоги, зв'язки, неформальні мережі, ступінь довіри до людей, інституцій [4, с. 264]. У цьому контексті зазначимо, що однією з функцій правового виховання є інтеграція суспільства на основі пріоритетів соціального партнерства, правового та громадянського суспільства.

На думку Р. Патнема, соціальний капітал може існувати не тільки на рівні окремої ізольованої громади, але й на рівні суспільства в цілому. Він розглядається як колективне благо, а не індивідуальна власність, як соціокультурний феномен – культура довіри і толерантності [5, с. 6].

У свою чергу Ф. Фукуяма акцентує увагу на ціннісному підґрунті соціального капіталу. Так, він зазначає, що соціальний капітал можна визначити як «набір неформальних цінностей чи норм, які поділяються членами групи і які роблять можливим співпрацю всередині цієї групи» [6, с. 9–10]. Стрижнем соціального капіталу виступає довіра, яка робить працю колективу, групи чи організації більш ефективною. Соціальний капітал надає переваги індивідам, які поширюються далеко за межі економічної сфери. Він є необхідною умовою створення здорового громадянського суспільства, яке включатиме різноманітні групи і об'єднання (гуртки, клуби, добровільні неприбуткові організації, спортивні секції, асоціації та ін.), що виступають єдиною ланкою між сім'єю і державою. Соціальний капітал дозволяє різноманітним групам та індивідам усередині неоднорідного суспільства об'єднуватися для захисту своїх інтересів, які можуть нехтуватися державними чиновниками чи могутньою тоталітарною державою. Тому саме право є важливим інструментом взаємодії громадян, своєрідною системою координат для реалізації ініціативи всіх суб'єктів суспільних відносин. Вочевидь, правове виховання має підготувати та спрямовувати людину до правового життя.

У той же час роль демократичної держави як одного з основних суб'єктів правового виховання полягає у створенні умов для накопичення і розвитку соціального капіталу в суспільстві за такими напрямками.

По-перше, держава не має достатньої кількості інструментів для створення більшості форм соціального капіталу. Соціальний капітал є побічним продуктом релігії, традиції, історичного досвіду, а також інших чинників, які перебувають поза державним контролем, і результатів можна досягти за рахунок механізмів підтримання і посилення впливу в суспільстві культурних традицій, що призводять до його консолідації і конструктивної взаємодії.

По-друге, сферою, в якій держава має найбільш доступні їй важелі для накопичення соціального капіталу, є система освіти. Освітні інституції не просто створюють людський капітал у процесі формального навчання, а й сприяють накопиченню соціального капіталу шляхом удосконалення соціальних правил і норм.

По-третє, держава побічно сприяє створенню соціального капіталу за допомогою надання необхідних соціальних і економічних свобод, зокрема, охорона права власності, соціальна і національна безпека тощо.

По-четверте, держава справляє негативний вплив на накопичення соціального капіталу, якщо починає займатися діяльністю, яку краще передати приватному сектору або інститутам громадянського суспільства. Здатність до співробітництва заснована на традиціях та історичній практиці, і коли держа-

ва перебирає на себе більшість функцій, люди стають залежними від неї і втрачають здатність до спонтанної взаємодії [1, с. 307].

Таким чином, відтворення соціального капіталу повинно бути метою правового виховання та важливою умовою функціонування правового суспільства, яке розвивається на основі чинного законодавства та завдяки ініціативі і самоорганізації громадян. Рівень розвитку соціального капіталу визначається ступенем довіри між громадянами, їхньою участю у загальносуспільних справах, їхнім бажанням спільно захищати права і свободи, боротися з несправедливістю тощо.

Як уже зазначалося, важливим суб'єктом правового виховання та правової соціалізації індивіда є різноманітні заклади освіти, які, поширюючи певні цінності, знання та технології взаємодії громадян, сприяють відтворенню соціального капіталу. Підкреслимо, що правовому суспільству, що зараз розвивається в Україні, потрібні сучасні, освічені люди, які можуть самостійно ухвалювати рішення в ситуації вибору, здатні до співпраці, вирізняються динамізмом, конструктивністю, готовністю до міжкультурної взаємодії, володіють відчуттям відповідальності за долю країни, її економічне процвітання. Система освіти повинна не тільки готувати людей до життя у правовому суспільстві, а й і створювати це суспільство і державу шляхом формування настанов на свідому участь суб'єктів правового виховання у загальнодержавних та загальносуспільних справах. У зв'язку з цим перед суспільством і відповідно перед педагогами постають такі завдання:

- реформування суспільствознавчої і правової освіти;
- становлення системи громадянської освіти;
- етичне, правове виховання школярів та студентів як громадян України;
- виховання об'єктів навчання на основі цінностей демократичного суспільства;
- адаптація школярів та студентів до сучасного життя.

Безсумнівно, відтворення соціального капіталу через систему освіти потребує використання нових підходів у вихованні та навчанні. Вважаємо, що ці завдання можуть бути вирішені через радикальну зміну змісту освіти на основі компетентнісного підходу, в основі якого повинні бути здатність (уміння) діяти на основі одержаних знань, і головне – за умови правової компетентності майбутнього фахівця як носія цінностей і стандартів правової поведінки та співучасника різноманітних соціальних взаємодій. Отже, успішність правової підготовки фахівців, підвищення їх правової компетентності є шляхом до ефективного відтворення соціального капіталу. На етапі вузівської підготовки цього можна досягти за певних умов:

1) правова підготовка майбутніх фахівців повинна мати системний характер, включати різноманітні форми правового навчання і виховання студентів;

2) правова підготовка повинна бути безпосередньо пов'язана з поетапним засвоєнням розумових дій у студентів, основу яких становлять опанування правових знань і умінь на базовому та просунутому рівнях.

У свою чергу на рівні післявузівської освіти для посилення правовиховного ефекту на об'єктів навчання необхідно здійснити такі заходи:

– при проведенні обов'язкового регулярного підвищення кваліфікації фахівців освітні програми мають включати правові курси, орієнтовані на вивчення правової теорії і практики, змін у законодавстві;

– у системі перепідготовки кадрів необхідним є введення до стандартів професійної освіти блоку правових знань, орієнтованого на підготовку фахівця конкретної кваліфікації.

Усі ці дії повинні призвести до посилення правової підготовки педагогів, до їх більш активної участі у правовому вихованні й у результаті – до формування правової компетентності та правової культури молоді, яка відтворюватиме стандарти правового суспільства. Зазначимо, що під правовою компетентністю фахівці розуміють здатність людини ефективно розв'язувати проблеми, що виникають у житті, правовими способами. Правова компетентність може і повинна стати найважливішим чинником розвитку особистості, створення громадянського суспільства і демократичної, правової держави в сучасній Україні. Формування правової компетентності вимагає розроблення і впровадження відповідної технології навчання. При цьому знання є головною, а проміжною метою правової компетентності [7, с. 88–89].

Підбиваючи підсумки викладеного, зазначимо, що основними напрямками у сфері правового виховання та правової політики як засобів відтворення соціального капіталу в українському суспільстві є:

– вироблення єдиної правової політики та розроблення на її основі тактичних і стратегічних програм правового виховання населення;

– професіоналізація законотворчої діяльності, надання населенню права законодавчої ініціативи, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

– розвиток судової системи, створення консультативних рад при юридичних відомствах;

– популяризація правових знань в освітній діяльності та за допомогою ЗМІ;

– подальший розвиток наукових досліджень у галузі праворозуміння, правосвідомості, правової культури, подолання розриву між правовою наукою і юридичною практикою, підвищення якості вищої юридичної освіти в Україні;

- поліпшення умов діяльності громадських організацій (зокрема правозахисних), підтримання правової ініціативи громадян;
- використання зарубіжного досвіду у сфері правового виховання та залучення міжнародних організацій для здійснення моніторингу правовиховної діяльності в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Coleman J. *Foundations of Social Theory* / J. Coleman. – Cambridge (MA), 1990. – 423 p.
2. Беккер Г. С. Экономический взгляд на жизнь / Г. С. Беккер // Нобелевская лекция 9 декабря 1992 г. ; Мировая экономическая мысль сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004. – 844 с.
3. Burt R. *Structural Holes the Social Structure of Compretition* / R. Burt. – Cambridge (MA), 1992. – 313 p.
4. Шаповалова Т. В. «Людський капітал», «соціальний капітал»: генеза, схожість і відмінність категорій / Т. В. Шаповалові // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – 2012. – №10[181]. – С. 261–268.
5. Сукачов В. В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / В. В. Сукачов ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2005. – 17 с.
6. Фукуяма Ф. Великий Разрыв / Ф. Фукуяма; пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 474 с.
7. Клочкова Д. М. Формування правової компетентності у сучасних студентів / Д. М. Клочкова // Освіта Донбасу. – 2011. – №2 (145). – С. 86–90.

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ГРОМАДЯН ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМОК ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Останнім десятиліттям у суспільному розвитку притаманні фундаментальні зміни, які зумовили стрімке підвищення ролі знання в інформаційному суспільстві. Так, застосування знання, з одного боку, нині вважається головним джерелом та умовою соціально-економічного прогресу, а з другого – забезпечує на практиці компетентність членів суспільства.

Формування компетентності громадян пов'язане з низкою особливостей, головними серед яких є невизначеність місця та ролі людини в умовах динамічного розвитку інформаційних систем та специфіка нормативного регулювання людиною віртуального світу. В умовах розвитку нової соціотехнологічної реальності право покликане забезпечити свободу особистості у динамічній рівновазі між її інтересами та суспільною необхідністю. Отже, досліджен-

ня правової компетентності в епоху інформаційного суспільства є надзвичайно актуальним науковим завданням.

Правова компетентність традиційно розглядалась у межах проблематики соціального управління. І у вітчизняних, і у зарубіжних працях головна увага приділялася компетентності керівника або посадової особи, причому акцент робився на тому, що правова компетентність досягається через використання правового знання як методології одержання конкретних результатів, а також на суттєвій ролі компетентності у соціальному плануванні в умовах дезінтеграції соціальних інститутів [1; 2].

Новітні пострадянські та зарубіжні наукові праці присвячено дослідженню правової компетентності у зв'язку з правовою поведінкою та правовою культурою [3–9].

Аналізування стану розробленості проблеми актуалізує увагу до вивчення правової компетентності з позицій внутрішнього сприйняття особистості та зовнішнього впливу середовища, що перебуває у стані динамічної нерівноваги. Отже, метою нашого виступу є показ особливостей формування правової компетентності та її впливу на правову поведінку особистості в суспільстві, що трансформується.

Сучасний український соціум переживає період нестійкого розвитку, радикальних інституціональних змін, на тлі якого зростає значущість нормативно-правового регулювання інформаційного простору. Професіонали правотворчої сфери мають добре орієнтуватися як у реальному, так і віртуальному світі, адже від чинного законодавства залежить забезпечення безпеки держави. Що стосується громадян, то їх правову стабільність забезпечує правомірна поведінка, яка базується на їх правовій компетенції і забезпечує врешті-решт сприятливі умови для соціальних перетворень. Слід обов'язково враховувати, що в перехідному соціумі громадяни не тільки адаптуються до нових прав, свобод та лексики самостійності і незалежності, а й пристосовуються до неправового простору, який утворюється на тлі системних реформ. Так, в умовах соціальних трансформацій руйнуються більшість інституціональних та нормативних стандартів, встановлюються нові правила правової взаємодії при надзвичайному зростанні індивідуального поведінкового вибору, який у свою чергу суттєво впливає на конструювання правового поля держави.

У правознавстві сталим є розуміння правової поведінки як соціальнозначущих дій, підконтрольних свідомості і волі індивіда/спільноти та передбачених нормами права. Традиційно виділяють також правомірний і неправомірний типи поведінки. Філософський підхід до аналізування правомірної

поведінки дозволяє встановити, що вона мотивована як раціональними, так і позараціональними чинниками: до перших належать знання про вимоги правових норм та санкції за невиконання цих норм, до других – соцієтально-архетипні структури, в яких зафіксовано уподобання щодо певного типу регуляції відносин. Виходячи з цього, правову компетентність можна визначити як сукупність здібностей, настанов, знань, навичок, умінь, особистих якостей, що дозволяють людині ефективно діяти у правовому полі.

Спираючись на концепцію Х. Мюнклера, можна виділити такі складові правової компетентії: когнітивну (певний рівень правових знань, а також готовність і здатність оволодівати цими знаннями); процедуральну (знання і здібності, необхідні для того, аби потенційний правовий актор мав дійсну можливість реалізувати існуючі в межах даного інституційного порядку можливості); габітуальну (наявність навичок та внутрішніх настанов для відповідної практичної активності людини) [10]. Отже, правова компетентність містить не тільки інтелектуальні, а й моральні якості.

Слід також зазначити, що рівень правової компетентності суттєво зумовлений правовою соціалізацією. Саме у процесі правової соціалізації особистість набуває правової компетентності, яка передбачає не тільки рівень правових знань, а й певну настанову на правові норми, що у свою чергу проявляється в готовності діяти або правомірно, або неправомірно.

Значне місце у розвитку правової компетентності посідає також правове інформування, найбільш ефективними засобами якого є: особиста ініціатива для ознайомлення з правовою літературою, звернення до юридичних консультацій, офіційні запити тощо.

Рівень правової компетентності може знижуватися через складність правового матеріалу, надмірно розгалужене законодавство, велику кількість підзаконних актів, а також ускладнення у забезпеченні громадян правовою інформацією. Підвищенню ж рівня правової компетентності сприяють викладення законодавства у доступній формі, діяльність добровільних консультантів та громадських організацій.

Однак правова компетентність сама по собі ще не є гарантією правомірної поведінки особистості. Слід урахувати, що правове регулювання в сучасній Україні здійснюється в умовах очевидної невідповідності між презумпцією знання права та необхідним для ефективної орієнтації в сучасному світі обсягом правових знань.

Особливості формування правової компетентії у сучасному суспільстві пов'язані також з якісно новою роллю інформації та знання, поширенням інтелектуальних технологій та суттєвим зростанням кількості людей, зайнятих в інформаційній сфері. Зазначені чинники спричиняють перегляд місця і ролі

людини в умовах інформаційних систем, а також актуалізують проблему неадекватності правових засобів для регулювання ситуацій, пов'язаних з розвитком електронно-цифрового світу.

Так, на правову компетентність значним чином впливають інформаційні технології, які викликали кардинальні зміни в усіх сферах сучасного соціуму. Йдеться передусім про «віртуальні держави», «віртуальні економіки», особливі просторово-часові характеристики інформаційної інфраструктури, ділимість та відтворюваність самої інформації. Як наслідок засобом впливу правової компетентності на правову поведінку особистості стають правові та квазіправові механізми регулювання інформаційного суспільства. Перші містять здатність людини орієнтуватися у правовому полі з урахуванням розвитку нової соціотехнологічної реальності. Другі зумовлені специфікою взаємодії людей у віртуальному світі, яка здійснюється на основі правил оброблення, збереження та передавання інформації. Ці аспекти впливу контролюються з допомогою суспільних та частково державних засобів захисту, а також технічними засобами самозахисту користувачів.

Український соціокультурний простір багато в чому зумовлює правову компетентність та правову поведінку громадян. Слід підкреслити, що права компетентність історично розумілась як знання громадянином його обов'язків. Наприклад, від підданого Російської імперії вимагалось сприяння верховній владі та слідування присязі на вірність государеві.

Говорячи про позараціональний рівень правової поведінки, треба наголосити на соціетально-архетипних структурах особистості. Так, особливості мотивації правової поведінки українців визначаються такими соціокультурними засадами, як почуття громади у поєднанні з принципом вільнолюбивого індивідуалізму, прив'язаності до етноареалу тощо. Зокрема, усвідомлення колективного, громадського буття ціннісно закріплює пріоритет морального, а не правового регулювання суспільних відносин. Природі людини взагалі притаманні етичні принципи, споконвічні правові начала, що виконують у суспільстві регулюючу функцію. Отже, засадою ідеалу суспільного устрою виступають загальнолюдські цінності, а не правові норми.

Говорячи про вплив правової компетентності на правову поведінку особистості у сфері нормативно-правової регламентації, слід торкнутися проблеми ступеня зацікавленості українських громадян у регулюванні відносин на основі правової поведінки та правової компетентності. На жаль, спостерігається невідповідність формально-правових імперативів чинного законодавства України їх же реалізації. Так, зокрема, габітуальна складова правової компетенції характеризується певним дуалізмом: з одного боку, громадяни

розуміють значущість та необхідність демократії, а з другого – переконані у неможливості здійснення її у повному обсязі.

Низький рівень знання чинного законодавства та його галузей у свою чергу притаманний когнітивній складовій правової компетентності. Громадяни сучасної України не в змозі власними зусиллями опанувати законодавство та поліпшити ситуацію з правовою поінформованістю.

Нарешті, процедуральна складова характеризується низьким рівнем інтеріоризації правових норм, що у свою чергу свідчить про небезпечно-кризову тенденцію до зниження усвідомлення громадянами власної правосуб'єктності як такої. Під впливом негативних чинників руйнуються відчуття власної гідності, особистісні підвалини, які могли б сформувати активний конструктивний опір негативним наслідкам. Так, криміналізація суспільства ускладнює формування правової поведінки та правової компетентності особистості. Вельми серйозною загрозою безпеці особистості виступає латентна злочинність, складовими якої є нез'ясовані, незареєстровані або недоведені протиправні дії. З одного боку, розв'язати цю проблему можна як раз за рахунок підвищення рівня правової компетентності, однак, з другого боку, криміналізація правосвідомості особистості сприяє використанню правової компетенції для здійснення протиправних дій. Як наслідок – порушення у суспільній свідомості принципу рівності громадян перед законом та судом.

Таким чином, у процесі правової соціалізації особистість набуває правової компетенції, яка у свою чергу структурує правову поведінку, що може бути як правомірною, так і протиправною. Правова компетентність дозволяє не тільки об'єктивувати та інтеріоризувати правові знання, а й мотивувати правову поведінку громадян. Вплив правової компетентності на правову поведінку визначається когнітивною, процедуральною та габітуальною складовими. Правове регулювання в українському соціумі здійснюється в умовах невідповідності між презумпцією знання про право та обсягом правових знань, який потребується людині для орієнтації у сучасному світі. Отже, підвищення правової компетентності громадян, формування у них готовності до правомірної поведінки, а також визнання права засадничою цінністю є найважливішими чинниками, які підвищують безпеку сучасного українського соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева ; ред. пер. КоМ. С. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
2. Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.

3. Денисенко И. К. Правовая социализация и правовая компетентность личности / И. К. Денисенко // Общество и право. – 2012. – № 2 (39).
4. Кічук Я. Правова компетентність майбутнього фахівця – пріоритетне завдання громадянської освіти у вищій школі / Я. Кічук // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. педагог. – Вип. 23. – 2008. – с. 141–147.
5. Правовое образование в общеобразовательных учреждениях: проблемы реализации концепции модернизации образования: матер. Всерос. науч.-правов. конф. – М. : Изд. дом «Новый учебник», 2003. – 160 с.
6. Бондарев А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества / А. С. Бондарев. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2006. – 192 с.
7. Федик С. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Є. І. Федик ; Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1996. – 206 с.
8. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Осика; Ін-т зак-ва Верхов. Ради України. – К., 2004. – 20 с.
9. Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матер. міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / ред. кол. Ю. П. Битяк та ін. ; НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування. Акад. правов. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 216 с.
10. Мюнклер Х. Гражданская компетентность. / Херфрид Мюнклер // [http://www.academy, go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtml](http://www.academy.go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtml).

Г. П. Ковальова

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасне українське суспільство перебуває в процесі активного пошуку і розроблення загальної парадигми власного правового, політичного, соціокультурного та економічного розвитку. Поступальний та динамічний розвиток українського соціуму вимагає постановлення нових завдань, стратегічно важливих для державного, правового і культурного будівництва. Одним із таких завдань суспільного розвитку все частіше вважається становлення правового суспільства, що передбачає зміни правової культури та правової свідомості населення.

Проблема правової зрілості завжди була важливим аспектом формування правової культури, але в епоху суспільних трансформацій вона набуває особливої значущості. Сьогодні правове виховання виступає найголовнішим чинником, від якого залежить успіх перетворень у правовій сфері. Від рівня правової зрілості громадян напряму залежить успіх втілення в життя ідеї

правового суспільства, що актуалізує проблему правового виховання та необхідність його дослідження як чинника розвитку правового соціуму.

Вивчення правового виховання є важливим і необхідним напрямком у різних галузях науки, зокрема, юриспруденції, педагогіці, соціології, політології, класичних працях з філософії права, що зумовило наявність доволі розробленого наукового дискурсу з цієї проблематики. Велика увага приділяється правовому вихованню сучасними українськими дослідниками Р. Сербінін, А. Гетьманом, Л. Герасіною, О. Данильямом, Ю. Калиновським. Віддаючи належне вже існуючим науковим дослідженням з питань правового виховання, слід зазначити, що у більшості з них правове виховання і правове суспільство розглядалися як окремі феномени, а проблема їх взаємозв'язку та взаємовпливу, залежності процесу розбудови правового суспільства від стану правового виховання та розвитку правової культури в цілому й дотепер залишається малодослідженою.

На думку сучасного дослідника С. Максимова, правове суспільство існує одночасно у двох вимірах – інституціональному, тобто політико-юридичному, та неінституціональному, чи культурному. Інституціональний вимір правового суспільства передбачає взаємодію інститутів правової держави та громадянського суспільства на базі суспільного договору, гарантії прав людини та верховенства права; неінституційний культурний рівень передусім базується на принципі автономії розуму. Складовими останнього виступають правова людина – суб'єкт права та «вितребувач» прав, правова свідомість як кінцева ціннісна настанова визнання прав людини та неупереджена думка як комунікативна умова існування правового суспільства.

При всьому різноманітті чинників, від яких залежить і за допомогою яких складається правове суспільство, сьогодні, на нашу думку, особливого значення набуває його культурна складова в єдності її антропологічних, аксіологічних та комунікативних аспектів. Відповідно надзвичайно важливою умовою правового соціуму стають правова культура та правове виховання.

Правове виховання являє собою особливе комплексне багатоаспектне явище, котре як органічна частина єдиного процесу виховання особистості має специфічне правове переломлення. Відсутність однакового розуміння правового виховання в науці ускладнює дослідницький процес у цій галузі, але, узагальнюючи думки вітчизняних учених, під правовим вихованням можна розуміти цілеспрямований вплив на свідомість особистості, соціальних груп і всього суспільства з метою перетворення правових ідей і вимог в особистісні переконання і правомірну поведінку громадян, а також формування правової культури.

Правове виховання діє на світоглядному, емоційному та поведінковому рівнях. Це означає, що правові знання не тільки засвоюються механічно, а й

викликають позитивну емоційну реакцію, стимулюють правову активність. За допомогою правового виховання відбувається становлення правових і моральних цінностей у свідомості людини, розвивається стійке переконання у справедливості норм права. Людина розуміє, що необхідно слідувати принципам законності і гуманізму, а невідповідність цим принципам і нормам права невідворотно тягне за собою відповідальність. Таким чином, правове виховання формує культуру поведінки людини в суспільстві, усвідомлення відповідальності та взаємозв'язку з усіма його членами.

Від рівня правового виховання залежать рівень правової культури особистості, швидкість перетворення соціальної та правової норми в реальність повсякденної діяльності, перетворення нормативних вимог у звичку. Отже, за допомогою правових впливів можна регулювати механізм правової соціалізації особистості, тобто процес втілення ідей, уявлень, норм і цінностей у реальну соціальну практику.

Система правового виховання включає декілька складових, серед яких розрізняють інформаційну (інформування про право), ціннісну (формування ставлення до права), регулятивну (виховання настанови на правомірну поведінку) та організаційну (організацію діяльності суб'єктів правового виховання), а отже, передбачає різноманітні форми правового виховання, серед яких найпоширенішими є правове інформування, правове навчання, правова освіта, надання безкоштовної юридичної допомоги, участь у громадському обговоренні законопроектів, самовиховання.

Розглядаючи форми правового виховання, слід зазначити, що вони не мають передбачати тільки суто утилітарні цілі широкого ознайомлення населення з існуючими і чинними в суспільстві законами та їх вимогами, правовою системою, її структурою і сутністю, принципами та ідеями, політичною системою суспільства. Абсолютно недостатньо мати тільки певний запас правових знань, недостатньо знати тільки норми чинного законодавства, потрібно розуміти їх, їхні вимоги, цілі та призначення. Тому найважливішою складовою правового виховання повинен стати ціннісний аспект. У процесі правового виховання перш за все необхідно формувати ціннісну настанову на правомірну поведінку і ціннісне ставлення до правових явищ взагалі, а отже, концепція правовиховної роботи з метою становлення правового суспільства повинна виходити з сучасної системи моральних і правових цінностей. Таке виховання має бути спрямоване на ідею правового суспільства із системою цінностей, в центрі якої знаходиться особистість.

Визнаючи правове виховання чинником становлення правового суспільства, необхідно підкреслити, що правове виховання передбачає складну взаємодію і взаємозалежність правових і моральних цінностей. Моральне ви-

ховання передусє правовому, в той самий час моральні цінності підтримують і обґрунтовують правові. Моральні цінності мають авторитет народних звичаїв і традицій і тим самим позитивно впливають на результат правового виховання. Відповідно специфіка правового виховання як чинника розбудови правового суспільства має визначатися особливостями правового устрою та культури того чи іншого соціуму. Необхідно, як радив ще І. Ільїн, зробити все, аби «наблизити право до народу, щоб зміцнити масову правосвідомість, щоб народ розумів, знав і цінував свої закони, щоб він добровільно дотримував свої обов'язки та заборони і лояльно користувався своїми повноваженнями. Право має стати чинником життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі».

Разом з тим у процесі правового виховання необхідно повною мірою враховувати тенденції, перспективи та можливі наслідки глобалізаційних процесів, а також бути орієнтованим на зовнішню міжнародну взаємодію в реалізації правової політики держави. Саме за таких умов правове виховання максимально сприятиме формуванню правосвідомості, зрілої правової особистості та правової культури як необхідних чинників становлення правового суспільства.

А. М. Колеснікова, здобувачка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧИХ ПОКОЛІНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Місце та роль правової культури в наш час досліджуються багатьма авторами, що є представниками різних галузей сучасної науки – філософії права, загальної теорії права, юридичної психології, прикладної культурології, юридичної деонтології, професійної етики тощо. Серед них передусім слід згадати О. Данильяна, В. Лозового, С. Максимова, О. Дзьобаня, Ю. Калиновського, В. Бачиніна, О. Бандурку, О. Костенко, С. Мінченко та ін. Тлумачиться у сучасній науковій літературі феномен правової культури доволі неоднозначно. Причиною того є насамперед сутнісна багатомірність цього суспільного явища. Коли йдеться про правову культуру, різні автори зосереджують свою увагу на її окремих питаннях: чи то на стані правопорядку в суспільстві, чи то на специфіці нормативності юридичного закону, чи то на рівні розвитку правосвідомості населення, чи на обсязі засвоєння чинного законодавства, теоретичних знань та практичного досвіду в сфері права, чи то на суто психологічному визнанні цінностей права та готовності віддати перевагу правовим засобам вирішення міжособових конфліктів перед силовими тощо.

У наш час світ має доволі складну структуру, розгалужену «горизонтально», та багаторівневу – «вертикально». Тому можна аналізувати правову культуру і в плані диверсифікації за культурно-національною типологією, і за специфікою домінуючих правових цінностей, і за способом організації правової системи соціуму тощо. При цьому кожна з таких підсистем реалізується як на індивідуально-особистісному рівні, так і на будь-якому з суспільно-групових рівнів (аж до людства в цілому).

На думку сучасних авторів, зміст правового виховання як процес формування правосвідомості та правомірної поведінки включає такі структурні компоненти: а) інформаційний (інформування про право, одержання знання змісту юридичних принципів і норм); б) оцінний (формування ставлення до права, яке спирається на уявлення про його значущість); в) регулятивний (виховання настанови на правомірну поведінку); г) легітимаційний (виховання почуття необхідності норм); ґ) організаційний (організація діяльності суб'єктів правового виховання у межах державних і громадських інститутів).

Слід зазначити, що реалізація програми правового виховання на етапі соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства відбувається в умовах руйнації духовних утворень як на макрорівні (суспільство у цілому), так і на мікрорівні (у масштабі повсякденності).

Серед труднощів соціального контролю у сфері правового виховання деякі дослідники виділяють й інші проблеми: а) глибинні та швидко-трансформаційні зрушення в соціальній структурі суспільства, які породжують певний спектр соціальних девіацій; б) невизначеність і нерегульованість процесів заміщення старих соціальних цінностей і соціальних норм новими ліберальними цінностями, частина з яких веде до соціальних дисфункцій, деструкції особистості, виражає егоїстичні інтереси девіантних груп населення; в) поєднання протилежних, різноспрямованих тенденцій у використанні підходів, форм і методів правового виховання та соціального контролю.

Що стосується законодавства, то «буква» закону відірвана від його «духу» – це легальна «маска» для будь-якого свавілля. Іншими словами, за допомогою «бездуховної букви» можна легалізувати будь-яке зловживання. Тому маніпулювання «буквою» закону всупереч його «духу» є не нормальною правовою практикою, а зловживанням законодавством (правовим свавіллям), що руйнує правопорядок у суспільстві.

Ще однією проблемою формування правової культури є усталений і доволі поширений серед політиків та вищих адміністраторів сучасної України погляд на організацію, структури і тривалість окремих етапів освіти, її загальне спрямування. Вони, намагаючись мінімізувати обсяг витрат на освіту з консолідованого бюджету, виступають за скорочення всіх етапів освіти

і винаходять дедалі хитромудріші способи перекласти фінансовий тягар на саме населення. «Важкою артилерією» став винахід терміна «освітні послуги» як заміника словосполучення «навчання і виховання». Сподівання винахідників ідеї «освітніх послуг» полягають у тому, що включення цих слів до всіх державних документів, різноманітних рішень і рекомендацій Міністерства освіти і науки України до «освітніх» матеріалів ЗМІ та україномовного Інтернету неминуче спотворить уявлення всього населення про освітню систему.

У безвихідній ситуації опиняться вихователі дитячих садків, учителі шкіл і викладачі ВНЗ. У нормальному, а не жорстко-ринковому, суспільстві визначальною є духовна і особистісна компонента впливу на тих, хто навчається. Серед генетично успадкованих програм соціальної поведінки людини є й така, що передбачає неусвідомлене і безкорисливе бажання людей старшого віку спілкуватися з дітьми і молоддю для впливу на них, виховання, формування системи ціннісних пріоритетів та соціально прийнятної поведінки. Крім того, цей процес спілкування є не механічним і кількісно детермінованим, а творчим, емоційним, майже вільним від більшості обмежень.

Отже, справжній навчально-виховний процес є високотворчим актом, насиченим емоціями і переживаннями, відзначеним поєднанням інтуїції та власного досвіду. Вчитель просто змушений бути актором, а чим краще йому це вдається, то вищі результати, то яскравіше взаємне (вчителя і учнів) задоволення.

Хоча останнім часом у педагогічній науковій і методичній літературі стали популярними словосполучення «моделі навчання», «педагогічні технології» та декілька подібних, проте сподівання їх винахідників і адептів на чудодійний результат у роботі шкіл чи інших закладів є марними.

Розроблення нової моделі правового виховання є актуальним завданням, оскільки, як вважають дослідники, правове виховання, в сучасному українському суспільстві є малокерованою і малоконтрольованою діяльністю, що втрачає головний структуроутворюючий елемент цілеспрямованості і доцільності. Результатом цього є розрив між теоретичною базою правового виховання і практичною формою її реалізації.

С. В. Куцепал

РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

Сучасний світ потерпає від глобалізаційних та глокалізаційних процесів, мультикультуралізму, стрімкого розвитку та активного функціонування наднаціональних об'єднань. Усі ці чинники актуалізують необхідність узгоджен-

ня універсалістського змісту базових цінностей на тлі плюралістичного культурного контексту, підвищення рівня політико-правової дієздатності демократичної держави, модернізації громадянського суспільства, утвердження та додержання прав людини як на внутрішньодержавному, так і на глобальному рівні.

Значно підвищується роль правової культури, яка впливає на стан досконалості правових відносин, наслідком чого стає чітка та узгоджена діяльність відповідних юридичних установ.

Серед великої кількості дефініцій поняття «правова культура» виділяються ті, які вказують на її регулятивну функцію у процесі життєдіяльності соціуму. Так, під правовою культурою розуміється система правових цінностей, що відповідають рівню правового прогресу, досягнутого суспільством, і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності (В. Копейчиков); правова культура – характеристика якісного стану правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини (М. Цвік); правова культура – своєрідне юридичне багатство, яке виражається в досягнутому рівні регулятивних властивостей права, нагромаджених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які належать до духовної культури, до правового прогресу (В. Лемак).

Також існує точка зору, згідно з якою правова культура тлумачиться як різновид загальної культури, а стан розвитку правової реальності оголошується залежним від рівня розвитку духовної культури суспільства (А. Лікас, В. Лазарев, І. Ільїн).

Сьогодні актуальним та цікавим видається розуміння правової культури у контексті політичного та економічного станів суспільства, залежності її від соціальних чинників, рівня розвитку особистісного «Я» (В. Бачинін, С. Максимов, М. Панов).

Українська дослідниця Г. Попадинець пропонує характеризувати правову культуру як якісний показник суспільного життя, як єдність правосвідомості і практичного освоєння права, що визначається як система поглядів, оцінювань, переконань, настанов відносно важливості і необхідності соціальної цінності юридичних прав і обов'язків, які формують позитивне ставлення до права, законності, правопорядку, забезпечують соціальну поведінку в правовій сфері, як систему правових цінностей соціальних груп та громадян суспільства, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи суспільства.

Сучасність вимагає постійного діалогу між різними культурами, а відповідно з правовими культурами, оскільки останні також дозволяють усвідомити та зберегти національну ідентичність в умовах створення універсальної загальнопланетарної цивілізації.

Цим пояснюється жвавий інтерес дослідників до проблем співвідношення національної та правової культур, акцентується на проблемах розвитку правової культури нації, що є наслідком сумісної взаємодії таких структур, як національна свідомість, імперативи правової поведінки, розмаїття політичної міфології, специфічні моделі політичної комунікації тощо.

В. О. Лозовой, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Одним із важливих шляхів розбудови демократичної, правової, соціальної держави і становлення громадянського суспільства є формування високої правової культури громадян у єдності розвиненої правосвідомості особистості та її правомірної поведінки, подолання правового нігілізму та підвищення громадянської відповідальності. Правове забезпечення розвитку гуманітарної сфери має виходити з інтересів людини, пріоритетності її прав і поваги до особистості. Законодавча гілка влади покликана спрямовувати свою діяльність на захист та реалізацію конституційних прав і свобод громадян, для чого доцільно було б розробити і прийняти комплекс законів щодо соціального захисту громадян (іншими словами, Соціальний кодекс України). Законодавець має створити таку частину національної системи права, яка б була безпосередньо спрямована на регулювання відносин у гуманітарній сфері і надавала б досконалу та розгалужену систему юридичних гарантій її реалізації.

Законодавець і оновлене законодавство, судова гілка влади, система правоохоронних органів мають закласти традиції законслухняності і поваги до закону, втілювати в юридичну практику високі зразки правової культури та ідею верховенства права, аби забезпечити у країні конституційний порядок, громадянський мир і злагоду. Це сприятиме створенню правового середовища для успішної правової соціалізації населення, особливо підростаючих поколінь та молоді.

Правове середовище покликано демонструвати високий рівень правової культури усіх суб'єктів. Серед основних елементів правової культури суспільства називають: рівень якісного стану юридичної охорони та захисту основних

прав і свобод людини і громадянина; ступінь впровадження в практику суспільного і державного життя принципів верховенства права і правового закону; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб; наявність досконалого за формою і змістом законодавства; стан законності у суспільстві; ефективність роботи правоохоронних органів; стан розвитку юридичної науки; ступінь залучення вчених-юристів до розроблення проектів нормативно-правових актів і вдосконалення їх змісту тощо.

Як відомо, правова культура громадянина є важливою складовою правової культури суспільства і включає: знання права і зміст свого правового статусу; усвідомлення доцільності, соціальної необхідності та справедливості правової системи суспільства; вміння користуватися всім правовим інструментарієм, який встановлено в державі; реалізацію цих знань та вмінь у повсякденній поведінці та будь-яких сферах діяльності.

Правове середовище стане необхідною базою для істотного підвищення ефективності правоосвітньої та правовиховної роботи серед різних вікових і професійних груп населення.

Отже, завдання держави і суспільства – формування, створення такого правового середовища, де б панували верховенство права, висока правова культура, а державні службовці, працівники правоохоронних органів, професійні юристи демонстрували власним прикладом законслухняність, високий рівень правосвідомості, правомірної поведінки, застосування правового інструментарію при розв'язанні конфліктів між фізичними та юридичними особами, рівність перед законом усіх громадян у будь-якій сфері життя. Таке середовище заклало б об'єктивні умови й орієнтувало б пересічних громадян на ефективну правову соціалізацію, засвоєння бажаних зразків правомірної поведінки. За таких умов правове виховання як суб'єктивний чинник, мало б достатню і ефективну об'єктивну основу його здійснення.

Процес правового виховання у багатьох країнах склався як цілеспрямована єдність правової освіти (просвітництва); вироблення звичок і вмінь правомірної поведінки; формування правосвідомості і правових переконань; утвердження у свідомості негативного, непримиренного ставлення до злочину, злочинної поведінки, правопорушень, аморалізму; вироблення потреби і здібностей до постійного правового самовиховання, самоосвіти, самовдосконалення.

Держава, її структури мають чітко визначитись, які суб'єкти правовиховного процесу, які завдання і функції повинні виконувати. Зрозуміло, що заклади освіти на всіх рівнях повинні здійснювати правову освіту (просвітництво) відповідно до вікових особливостей. На загальнодержавному рівні слід розробити програми правової освіти для різних вікових та професійних груп на-

селення. Серед них: вивчення в освітніх закладах усіх рівнів основних положень Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції з прав людини, міжнародного пакту про громадянські та політичні права, міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Декларації прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, Конституції України, основ Цивільного, Трудового, Сімейного, Кримінального кодексів України тощо. Важливим вбачається засвоєння знань про базові принципи демократичної держави – верховенство права, поважання прав людини, виборність представницьких органів, гарантія свободи волевиявлення та ін.

Необхідність підвищення ролі суду, прокуратури, міліції, Служби безпеки, пенітенціарних установ у правовому вихованні населення не викликає сумнівів. Досвід правового виховання багатьох країн світу, особливо Великої Британії, Німеччини, Швеції, Японії та ін., показує, що це можливо через системну співпрацю цих органів з широкими верствами населення. Метою такої співпраці стає укорінення в свідомості різних вікових груп, особливо у неповнолітніх і молоді, законслухняності та запобігання можливості їх переходу на злочинний шлях. Заслуговує на увагу функціонування інституту відстрочення порушення кримінального переслідування та сімейних судів, ресоціалізація злочинців та індивідуальний підхід до правопорушників в Японії, опікування трудними підлітками в Німеччині. Запозичення позитивного світового досвіду, відновлення багатьох форм правового виховання недалекого минулого, створення системи правовиховної діяльності, яка відповідала б процесам демократизації суспільства і укоріненню ринкових відносин, є нагальним завданням держави та її правоохоронних органів.

Свій внесок у правове виховання населення мають зробити й засоби масової інформації, особливо телебачення. Моніторинг більшості українських телеканалів свідчить про те, що крім позитиву через телеекран пропагуються індивідуалізм, насильство, свобода сексуальних стосунків, протиправних дій, малозначущість моральних і правових цінностей. Гріх подається як норма життя, демонструються технології злочинних діянь, зривається покров зі смерті, витягаються приховані гріхи, родинні таємниці. Телереклама в полюванні за глядачем зловживає показом незвичайних, сенсаційних подій, які спотворюють образ реальності, звертається до прихованих, пригнічених, нездорових інстинктів і бажань, які містяться у підсвідомості, орієнтує глядача на споживацький спосіб життя. На щит піднімається свобода вибору, а про свободу від зла забувають. Це руйнує моральність і особистості, і суспільства та провокує правовий нігілізм.

Слід або ж створити державний правовий телеканал, або ж вимагати, аби кожен телеканал 20–30 % часу приділяв правовому просвітництву, правовому

вихованню. Це з одного боку, а з другого – держава повинна регулювати і захищати свободу споживання інформації, цінностей та обмежувати аморальність, насильство, зло, гріх, аби не спонукати до співучасті у цих діях.

Розв'язання проблем правового виховання, формування правової культури працюючої частини населення мають взяти на себе роботодавці та трудові колективи, як це здійснюється, наприклад, у сучасній Японії.

Отже, організація правового виховання як одного із напрямків розбудови правової, демократичної, соціальної держави, формування правової культури усіх верств і вікових груп населення є актуальною проблемою державотворення, яка очікує на практичне розв'язання.

С. І. Максимов, доктор філософських наук, професор

ВПЛИВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

У межах певної національної культури загальні ознаки демократичної правосвідомості і правової культури набувають певних особливостей, які детермінуються цінностями та ідеалами цієї культури. Особливості української правової культури полягають у підвищеній емоційності її носіїв, високій цінності індивідуальної свободи та нестабільності соціальних форм. Певних особливостей набуває і механізм впливу правового виховання на формування правової культури, який полягає у зіставленні ідеального образу правової культури з її сучасним станом для створення програми правового виховання з метою досягнення означеної мети. У процесі правового виховання необхідно також включати процес самовиховання вихованця і керувати цим процесом. При цьому важливо враховувати особливості правового виховання на кожному з рівнів правової культури: 1) правосвідомості; 2) правових норм та інститутів; 3) правового життя.

1. Вочевидь, безпосередньо і головним чином правове виховання справляє вплив на такий елемент правової культури, як права свідомість, що включає права ідеї, цінності, настанови, почуття та інші духовні феномени.

Ядром правовиховної діяльності виступає інтелектуальна активність учених-гуманітаріїв, перш за все юристів і філософів права, політичної еліти, творчої інтелігенції з культурного виправдання ідеї права як ідеї справедливості, свободи і рівності, що орієнтується на створення сприятливого для всіх верств населення образу права. Ця духовно-інтелектуальна, ідеологічна сторона правового виховання спрямована на обґрунтування правових цінностей

для подальшого формування системи світоглядно-ціннісних орієнтацій людини і суспільства, без яких правова культура неможлива. Інтегральним проявом цієї системи є правовий світогляд, під яким розуміється система твердих поглядів і настанов, заснованих на домінуючій, вищій ролі права в житті суспільства, непорушних підвалинах правової держави, пріоритетній значущості правових цінностей і культури права. Формування правового світогляду є пріоритетною складовою як правової соціалізації людини, так і процесу правового виховання та самовиховання особистості. Воно виявляється насамперед у створенні умов для подолання в українському суспільстві світоглядно-ціннісної девальвації, оманливих стереотипів недовіри до права, zdeформованої системи світоглядних орієнтацій, світовідчуття.

Інтелектуально-ідеологічний аспект правового виховання з огляду на особливі властивості українського національного характеру, таких його рис, як емоційність, «сердечність», не може обмежуватися лише сухими офіційними положеннями, які відчужено сприймаються більшістю населення. Тому і юридичні наукові праці, і правова публіцистика, і твори мистецтва з правової проблематики мають демонструвати життєвий сенс права, його невід'ємну від буття людини природу. Ставлячи перед правовим вихованням завдання створення інструментарію з донесення до розуму і почуттів кожної людини правових цінностей, ми таким чином підкреслюємо зміщення акцентів правового виховання із забезпечення правомірної поведінки громадян на формування і розвиток правової культури особистості та суспільства. У межах цього завдання потрібні як відтворення системності традиційних засобів і методів правового виховання, таких як правовий всеобуч, пропаганда права, правова просвіта та ін., так і активне включення в систему правового виховання більш емоційно насичених засобів, таких як ЗМІ та художня література.

Традиційно ступінь правової культури суспільства відображається в художній літературі. У ній правові відносини відображаються на рівні почуттів, тому художні образи справляють вплив на свідомість і сприяють підвищенню правової культури. Проте так було у класичній вітчизняній літературі. У сучасній художній літературі виховний і пізнавальний характер змінюється на розважальний. Вона не виправдовує свого призначення у формуванні правової культури суспільства.

2. Як уже зазначалося, знаково-інституційним елементом правової культури суспільства є рівень розвитку всієї системи юридичних актів, або – більш широко – правових текстів, тобто таких, в яких закріплюється і виражається право даного суспільства. Однак вплив правового виховання на формування саме цього елемента правової культури майже не досліджено. Більш того, у менталітеті народу склалася тенденція до недооцінювання ролі закону

в житті суспільства, прагнення там, де можливо, його обійти. Не слід забувати про виховний ефект самих законів і нормативно-правових актів узагалі. Закони, які відповідають панівним у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу, тобто є «правовими», виконуються добровільно і не тільки викликають повагу до себе, а й сприяють формуванню поваги до законів як таких. І навпаки, неправові закони викликають обурення у населення і сприяють формуванню негативного ставлення до законів узагалі і до влади, воля якої втілюється в законодавстві. Підвищення вимог до правових текстів з боку юридичної спільноти може розглядатися як форма її правового самовиховання. Ці вимоги стосуються як ціннісного змісту текстів (наукових і законодавчих), так і їх форми.

Правове виховання має сприяти формуванню уявлень про природу права. Зокрема, важливою особливістю права, розуміння якої підвищує нашу правову культуру, є те, що правові норми, закони можуть застарівати, відставати від вимог життя, тому мають постійно вдосконалюватися. Проте доки їх не перетворено, вони є обов'язковими до виконання, і жодні посилення на «совість», «корисливість», «практичну доцільність» є неприпустимими.

Дійсно, культурна у правовому відношенні людина не повинна бути сліпим фанатиком права. Вона має критично ставитися до закону, бачити його недоліки, вчитися правильно тлумачити його, однак жодне тлумачення закону не повинно призводити до його порушення.

3. Результуючим елементом правової культури виступає юридична діяльність, основу якої складає правова компетентність. Остання формується в рамках як правової соціалізації особистості (правового виховання в широкому сенсі), так і власне правового виховання. Воно діє на суб'єкта зі свідомого і мотиваційного (вольового) боку, підтримуючи об'єктивний (зовнішній) і суб'єктивний (внутрішній, виховний) аспекти формування особистості. У цьому розумінні правової культури правове виховання виступає як структурний елемент механізму правової дії, а також як засіб дії на правову свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин.

Основи правової діяльності закладаються у сфері як професійної, так і непрофесійної правової освіти, яка поєднує функції правового навчання і правового виховання. Ці дві функції перебувають у відносинах певної самостійності і взаємовпливу. Навчання передбачає накопичення теоретичних і практичних знань, умінь, навичок, виховання сприяє розвитку особистості з позицій формування її правової культури, що безпосередньо визначає рівень правової культури суспільства. У будь-якій правовій культурі істотним чинником її відтворення є професійна юридична освіта. Правова освіта існує в межах певної правової культури, справляє вплив на правову культуру і ви-

пробовує цей вплив на собі. Тому вона не може обмежуватися лише наданням правової інформації, а має бути спрямована і на формування певного типу особистості, яка вміє застосовувати одержані знання і робить це з особливою повагою до права. Саме юристи є основними носіями правової культури в суспільстві. І хоча вони не можуть бути ізольовані від усього суспільства, його культури, головна відповідальність за буття права і формування та функціонування правової культури лежить саме на них. На результуючому рівні формування правової культури їх роль як суб'єктів правовиховної діяльності виявляється як у безпосередньому впливі на правосвідомість і правову діяльність громадян, з одного боку, і своїх колег – з другого, так і у формі правового самовиховання, через постійне підвищення правової компетентності і формування морально-вольових якостей ставлення до права як до «найсвятішого, що є у бога на землі» (І. Кант).

Таким чином, орієнтуючись на ідеал правового суспільства і відповідно демократичної правосвідомості та правової культури, правове виховання разом із тим має бути чутливим до особливостей українського правового менталітету, зумовлених як історичним розвитком, так і сучасними політико-правовими реаліями.

С. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА У ВНЗ УКРАЇНИ

Реальність входження України у світове співтовариство правових держав ставить низку теоретико-практичних питань, які необхідно ґрунтовно осмислити, перш за все з філософсько-правових аспектів формування правової співпраці на міжнародному рівні. І тут актуальною проблемою постає правове виховання майбутніх юристів. Проте філософсько-правове дослідження цього питання залишається недостатньо вивченим і теоретично осмисленим. Звідси випливає необхідність осмислення саме філософських проблем правового виховання майбутніх юристів у нинішніх умовах.

Сучасні дослідники намагаються вивчати філософські проблеми правового виховання молоді у ВНЗ України. До таких можна віднести: А. Гетьмана, О. Данильяна, О. Дзьобаня, С. Жданенко, Ю. Калиновського, Г. Клімову, І. Коваленко, С. Максимову, Ю. Мелякову, Н. Сатохіну, В. Трофименко та ін.

Зараз, на жаль, реальний стан організації правового виховання студентів ВНЗ III-IV рівнів акредитації юридичного профілю не повною мірою відпо-

відає сучасним вимогам. В організації цієї роботи зі студентами недостатньо враховуються соціально-філософські і духовно-культурні перетворення в суспільстві, зміщення пріоритетів у моральних цінностях, зміни у світосприйманні, суспільній орієнтації молоді, її професійному самовизначенні, а також інтереси, потреби студентства як соціальної групи й особливості його сучасного розвитку. Причини низького стану організації правового виховання студентів ВНЗ України, на наш погляд, такі: стереотипи авторитарного мислення та дії його організаторів; недостатній рівень компетентності викладачів, кураторів, інших суб'єктів виховання; слабкорозвинене студентське самоврядування; відсутність системного підходу в правовому вихованні як у навчальному процесі, так і поза навчальної виховної діяльності. Враховуючи ці причини, освіта має наповнитися новим змістом. При цьому, як уважають професори О. Данильян та О. Петришин, важливо, аби освітня сфера при передаванні знання не втратила свого основного призначення – транслявати традицію, фундамент, на якому має вирости правова державність [1, с. 276]. Крім того, зміцнення правової держави Україна потребує підготовки фахівців права високої кваліфікації, з високим рівнем правової культури. Правова культура фахівця права – це невід'ємна частина загальної культури в цілому, що виражає певний рівень розвитку правосвідомості і стану законності, які характеризують ступень правоздатності і дієздатності фахівця права. Головними ціннісними орієнтаціями правової культури фахівця права є: вміння захистити громадян від свавілля сильних та наділених владою; забезпечити верховенство права; забезпечити справедливий розподіл благ і обов'язків; забезпечити рівну відповідальність усіх громадян перед законом і суспільством [4, с. 130]. Сформувати такий рівень правової культури у майбутніх фахівців права можливо за допомогою правового виховання студентів юридичних ВНЗ. І тут, на нашу думку, потрібно враховувати такі особливості сучасного виховного процесу у ВНЗ України.

По-перше, це урахування вікових особливостей студентів. Педагогічна практика підтверджує, що формуванню правової культури студентів сприяє демократичний стиль взаємовідносин викладача і студента, який передбачає широку самостійність студентів і колегіальність в ухваленні рішень, поведінку педагога як старшого серед рівних і тонке педагогічне керівництво всім навчально-виховним процесом. Авторитарний стиль відносин з цією віковою категорією не спрацьовує. Слід ураховувати й те, що студенти гостро потребують чуйності у спілкуванні зі старшими, їм необхідні задушевні розмови про моральні пошуки, плани на майбутнє, тобто ті ключові етапи життя, коли ухвалюються самостійні морально-правові рішення.

По-друге, це урахування особливостей навчальної групи, рівня її правової культури. Стабільність складу навчальної групи, однаковий вік, спільна за-

цікавленість одержати вищу освіту, стати фахівцем права дозволяють говорити про певний вихідний загальний рівень правового виховання. Однак не слід розглядати його як кінцевий, адже це свого роду стартовий відлік. Тут необхідно мати на увазі, що він може змінитися як у позитивний (за наявності продуманої педагогічної тактики і змісту правового виховання), так і у негативний бік (за умови ігнорування такого елемента освіти, як виховання найкращих якостей особистості). Отже, той рівень правової культури, з яким студент приходить до юридичного ВНЗ, слід обрати своєрідною точкою відліку та визначати основні напрямки, форми, методи правового виховання майбутніх фахівців права.

По-третє, це урахування особистості та професійних якостей педагога. Найважливішими серед них є інтерес та любов до свого предмета, його глибоке знання, прагнення безперервної самоосвіти, вміння зацікавити студентів, терпеливе і уважне ставлення до всіх етапів навчання та виховання і, нарешті, активна громадянська та життєва позиція з високим рівнем правової культури. Педагог не тільки озброює студентів знаннями, він впливає на них усією своєю поведінкою, способом життя, власним культурним рівнем взагалі і правовою культурою зокрема. Інтелект і правова культура, справедливість і людяність, душевні і професійні якості – усе це сприймається студентами як певний еталон. Крім того, процес правового виховання студентів під впливом викладача залежить від ступеня використання усього комплексу виховних засобів, одним з яких є метод навчання, котрий педагог обирає для кожного конкретного заняття. Найефективнішими, на наш погляд, є методи, що спонукають студента до активної роботи. Так, викладачі кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» використовують у процесі викладання навчальної дисципліни «Філософські проблеми правового виховання» такі методи: навчальні дискусії, ділові ігри, проблемно-пошукові завдання, кінолекторії, в ході яких студенти одержують можливість висловити власну думку з приводу обговорюваного питання, обґрунтувати своє ставлення до того чи іншого правового становища, що врешті-решт сприяє формуванню правової культури майбутніх фахівців права.

По-четверте, це урахування того, що процес правового виховання є найвищою мірою діалектичним. Аби він був достатньо керованим, замало озброїтися формами, методами та засобами правового виховання. Необхідно добре знати та розуміти самий об'єкт виховання – студента, його потреби, інтереси, здібності, сильні та слабкі сторони характеру.

Звідси важливим чинником правового виховання особи майбутнього фахівця права є розвиток його моральних потреб та інтересів.

Морально-правові потреби особистості не виникають знезацька. Вони формуються упродовж усього цілеспрямованого безперервного процесу виховання особистості [5]. Тому їх становлення та розвиток неможливі без подальшого підвищення ефективності всієї системи виховання у ВНЗ. Ефективність же правового виховання, маючи тісну причинну зумовленість інтересами особистості, її реальними потребами, значною мірою залежить від уміння вихователя використовувати всі чинники, що впливають на розвиток цих потреб та інтересів.

Аналізуючи особливості сучасного процесу правового виховання майбутніх фахівців права, важливо відзначити, що зміст процесу формування особистості включає поряд із зовнішнім впливом суб'єктивні особистісні аспекти. Найважливішими серед них є самовиховання, адже без внутрішньої роботи особистості, її активності вплив об'єктивних чинників (у цьому разі навчально-виховного процесу) буде малоефективним. Отже, правове виховання закономірно доповнюється та завершується самовихованням. «Самовиховання, – вважає професор В. Лозовий, – за формою, є процесом суб'єктивним. За умовами та змістом воно спричинено потребами суспільного розвитку, характером діяльності, домінуючими цінностями. Соціальне середовище і виховання детермінують самовиховання та сприяють створенню необхідних соціально-психологічних передумов для нього» [7, с. 184]. У нашому випадку система освіти і виховання в юридичних ВНЗ детермінує самовиховання. За умови правильної організації виховний вплив у ході самовиховання сприймається як власні потреби.

У процесі правового виховання особи майбутнього фахівця права самовиховання має бути спрямованим на розвиток правосвідомості і високої правової культури.

З наведеного випливає, що процес правового виховання особи майбутнього фахівця права є складною системою об'єктивних та суб'єктивних чинників, які динамічно розвиваються.

Отже, сучасна вища школа, як доводять дослідження й особистий досвід автора, може здійснювати правове виховання майбутніх фахівців права за такими напрямками.

1. Всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства. Людина мусить стати, як уважав давньогрецький філософ Протагор, «мірою всіх речей».
2. Формування у майбутніх фахівців права високої правової культури.
3. Підготування фахівців з високою культурою праці та спілкування.
4. Виховання високих моральних якостей, відродження та розвиток професійної етики.

5. Розвиток таланту, розумових та духовних здібностей.
6. Вироблення естетичних смаків, уміння жити і творити за «законами краси».
7. Прищеплення професійних якостей, особистої порядності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
2. Данильян О. Г. Особливості організації та управління правовим вихованням у перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін.. – Х. : Право, 2012. – №3(13). – С. 112–117.
3. Дзьобань О. П. Правове виховання у контексті системного підходу: до постановки проблеми / О. П. Дзьобань // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність: матеріали у Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 трав. 2008 р.: у 2 ч. – Х. : Харків. Нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2008. – Ч.2. – С. 137–139.
4. Мануйлов Є. М. Формування правової культури у майбутніх фахівців права / Є. М. Мануйлов // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. ім. Івана Кожедуба. Сер.: Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2009. – Вип. 2(33). – С.25–30.
5. Мануйлов Е. Н. Формирование нравственных потребностей и интересов вузовской молодежи как фактор повышения ее социальной активности. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Х. : Харьк. ун-т им. А. М. Горького, 1984. – С.15.
6. Мануйлов С. М. Правове виховання студентів в умовах сучасного ВНЗ / С. М. Мануйлов // Проблеми правового виховання в сучасній Україні: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф., 16 черв. 2010 р. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. – С.40–43.
7. Етика: учеб. пособие / под ред. проф. В. А. Лозового. – Х. : Изд. СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н.; Право, 2006. – 248 с.

М. В. Мельник

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ)

Проблема правового виховання та підвищення рівня правової культури суспільства не втрачає своєї гостроти впродовж всього існування української державності. На сьогодні ця тематика є міжгалузевою і становить предмет дослідження багатьох науковців у сфері як юриспруденції, так і соціальної педагогіки та психології.

Слід погодитися з думкою Ю. Калиновського про те, що правове виховання нині – фактично єдиний реальний засіб, за допомогою якого держава

може впливати на індивідуальний і груповий рівні соціального середовища, визначаючи правові потреби і орієнтири на мікрорівні, спрямовуючи тим самим процеси розвитку правової культури та правосвідомості громадян. В Україні серед органів державної влади, які визначають та реалізують правовиховну політику, чільне місце посідає Міністерство юстиції.

Відповідно до своїх законодавчо визначених завдань територіальний орган Мін'юсту – районне управління юстиції – здійснює такі повноваження у сфері правового виховання та правової освіти населення:

- бере участь у розвитку системи правового інформування;
- доводить інформацію про збірники актів законодавства, що видаються Мін'юстом, та про доступ до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів до відома органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадян;
- координує діяльність територіальних органів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади місцевого рівня, місцевих державних адміністрацій, а також державних підприємств, установ, організацій та державних господарських об'єднань, навчальних закладів з питань правової освіти населення, перевіряє стан їх діяльності із зазначених питань, надає їм необхідну методичну допомогу, консультує їх з питань підготовки навчально-тематичних планів, програм, посібників, визначення форм і методів правового навчання; дає рекомендації щодо його вдосконалення; бере участь у проведенні семінарів, конференцій, олімпіад, конкурсів та інших навчально-методичних заходів;
- через засоби масової інформації інформує населення з питань держави і права, захисту прав і основних свобод людини, чинного законодавства та діяльності підвідомчих органів та установ юстиції;
- організовує та забезпечує роботу громадських приймалень із надання безоплатної первинної правової допомоги, надає їм методичну допомогу;
- забезпечує доступ до публічної інформації, сприяє розвитку надання юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб.

Як видно із наведеного, задекларовані повноваження територіальних управлінь юстиції у сфері правової освіти населення – досить широкі і їх реалізація повинна давати вагомі плоди у правовому вихованні українського суспільства. Однак, як це часто трапляється у нашій державі, «де-юре» – це ще далеко не «де-факто».

Метою нашого виступу є аналізування практичної складової правового виховання на прикладі роботи органів Міністерства юстиції України. В цьому разі об'єктом вивчення є правовиховна діяльність Золочівського районного

управління юстиції Львівської області, що відображається у наданих для ознайомлення річних та щомісячних планах роботи, звітах про їх виконання, програмі правової освіти населення Золочівського району на 2013 р., документах щодо роботи Координаційної ради молодих юристів та з питань вивчення стану правової освіти на підприємствах, в установах, організаціях району, розроблених методичних рекомендаціях тощо.

Так, вивчивши надані Золочівським районним управлінням юстиції документи, доходимо висновку, про те що вся «правовиховна функція» цього органу зводиться до наперед запланованих щомісячних перевірок навчальних закладів району з питань правової освіти та правового інформування. Складені довідки за наслідками таких перевірок мають шаблонний вигляд, а усі висновки – позитивний зміст. Однак рівень правової поінформованості та правової культури українських школярів свідчить про зовсім протилежне.

Громадські приймальні із надання безоплатної первинної правової допомоги ще й досі повноцінно не функціонують, більшості пересічних громадян про їх існування невідомо. Із річного звіту випливає, що упродовж 2012 р. громадська приймальня Золочівського районного управління юстиції прийняла лише 78 осіб.

Доведення до відома широких верств населення правової інформації здійснюється шляхом виступів на місцевому радіо та періодичних публікацій на правову тематику в районній газеті та на офіційному веб-сайті. На наш погляд, такий спосіб поширення правових знань – малоефективний, адже не всі громадяни, особливо старшого віку, користуються інтернет-ресурсами, а молодь практично не цікавиться сайтами державних органів, а також районними радіо та газетами. Значно доцільніше було б проводити публічні лекції, виступати в трудових колективах підприємств, установ та організацій, адже «живе» спілкування є значно цікавішим, при цьому людина може поставити уточнюючі запитання, навести конкретний життєвий приклад тощо.

При кожному територіальному органі Мін'юсту створено координаційні ради молодих юристів, до яких входять студенти юридичних ВНЗ, юрисконсульти державних установ та інші фахівці у галузі права. Як показує практика, їхня «правовиховна» роль зводиться до складання річного плану роботи та 5–6 засідань на рік, під час яких члени таких рад слухають лекції-доповіді правового змісту. Наведене, на нашу думку, аж ніяк не свідчить про ефективність функціонування таких об'єднань. Значно кориснішим було б проводити «круглі столи» з обговорення чинного законодавства та обміну практичним досвідом, проведення фахівцем, компетентним з того чи іншого питання, вже згадуваних публічних лекцій, диспутів тощо. Так, для прикладу, трудовому колективу будь-якої установи було б цікаво поспілкуватися з юристом управ-

ління Пенсійного фонду або центру зайнятості населення, якому відомі всі «нюанси» та проблеми практичної реалізації законодавчих норм.

Отже, як бачимо, діяльність районних управлінь юстиції в галузі правового виховання має здебільшого формальний характер і зводиться до одного із пунктів плану роботи. Це також пояснюється великою завантаженістю відповідних фахівців і переважанням інших показників та напрямків діяльності.

Тим не менш у наукових дослідженнях останніх років підкреслюється, що правове виховання – це цілеспрямована, систематична діяльність держави, її органів та службовців, громадських об'єднань та трудових колективів з формування і підвищення правової свідомості та правової культури, певна система правових знань, умінь, навичок правового мислення, відчуття права, законності, поваги до права і закону, до тих соціальних цінностей, які регулюються і охороняються правом та законодавством. Як зазначає С. Максимов, для ефективності воно повинно бути системним, систематичним, цілеспрямованим та організованим. Однак, на превеликий жаль, у реаліях сьогодення ці принципи залишаються лише декларативними. Саме тому завданням держави, в тому числі органів Міністерства юстиції, є зміна підходу до правовиховної політики, орієнтація на її «коефіцієнт корисної дії», а не на формальне звітування про кількість виконаних із запланованих заходів. Адже без ефективної роботи в напрямку підвищення рівня правової освіти та правової культури населення українському суспільству так ніколи й не стати правовим.

Ю. В. Мелякова

СІМЕЙНА МОДЕЛЬ ЯК КРИТЕРІЙ ПРАВОВОЇ ЕТИКИ СУСПІЛЬСТВА

Серед визнаних джерел правосвідомості і правового виховання основне місце посідають сімейні стосунки. І це твердження виправдовує себе не тільки у правовиховній практиці країн традиційної або релігійної систем права. Тому метою виступу є аналізування сімейної моделі правової етики і визначення ступеня або можливості її укорінення у вітчизняному суспільстві, а також виявлення соціальних і моральних чинників, що заважають цьому процесу.

Етноментальні особливості правової культури відіграють не останню роль у процесі переоцінювання цінностей, що спостерігається сьогодні. Отже, особливої актуальності набуває проблема раціонального і органічного синте-

зування вітчизняних і західних традицій права, первинною засадою для узгодження яких є мораль.

Родинні цінності і моделі поведінки, що закладені на рівні психоемоційної генетики та засвоєні від родичів на початковому етапі формування свідомості людини, радикально впливають на її правовий світогляд, визначають самі принципи її ціннісного і пізнавального ставлення до суспільства та його членів, формують поведінкові стереотипи, розставляють пріоритети у стосунках «Я» – «Інші». Ефективність сімейного виховання зумовлена його психологічним підґрунтям, початковістю, а також своєю інтимністю і високим ступенем довіри до наставника. Тому в подальшому житті при становленні особистості йдеться, скоріше за все, не про конкуренцію сімейних і суспільних ідей і авторитетів, а про оцінювання і засвоєння нових суспільних і колективних цінностей під кутом зору, що притаманний особі як члену конкретної родини. Адже сімейна самоідентифікація особи випереджає її соціальну самоідентифікацію як члена певної групи, колективу.

Яскравим доказом визначальної ролі сім'ї у становленні правосвідомого громадянина й успіхів у правовиховній політиці держави може слугувати ситуація, що склалася у суспільствах традиційної правової сім'ї (зокрема Китаї та Японії), де пріоритет сімейних цінностей обумовлює високий рівень правової культури громадян, навіть за умов слабкого розвитку правової системи, юридичної інфраструктури, негативного суспільного ставлення до законодавства та правового нігілізму в цілому.

У країнах традиційної і релігійної правових сімей, на відміну від країн англо-американської системи права, зокрема США, не існує закону про ювенальну юстицію, що мав би регулювати питання опікування в справах неповнолітніх. У разі, коли діти залишаються без батьківської опіки, піклування про них беруть на себе не державні установи, а інші члени родини, сільської общини, релігійної громади, сусіди тощо. Механізм громадської саморегуляції більшості справ у галузі цивільного, сімейного і ювенального права, який діє в країнах Близького і Арабського Сходу, свідчить про високий рівень моральної відповідальності, правової свідомості, дисциплінованості, самоконтролю та взаємної довіри членів східних суспільств. Підставою їх громадської свідомості традиційно вважають колективну орієнтацію і переважання загальних інтересів в індивідуальній системі цінностей.

Сімейна модель міжособистісних стосунків, перенесена конфуціанською культурою на суспільство і правову регуляцію, сприяла укоріненню особливого принципу правової соціалізації особистості – через суспільне визнання її гідності. Так, у правовій саморегуляції особа східноазійського менталітету керується страхом перед суспільним осудом і бажанням рольової ідентифіка-

ції в колективі. Орієнтація на зовнішнє оцінювання з боку інших визначає за мету не індивідуалізацію особи під гаслом «Полюби себе!», а навпаки, забуття про себе заради інших. Східна особистість – результат не самоствердження у колективі, а суспільного визнання.

Важко уявити собі матір, яка самостверджується за рахунок своєї дитини, не готова до альтруїстичної жертви заради неї, визнає власні інтереси вищими за інтереси свого малюка. Навряд чи така поведінка може відповідати моральному ідеалу будь-якого національного менталітету. Проте проєкція таких принципів поведінки на пересічного громадянина суспільства не може викликати однозначного оцінювання. На погляд європейця, вони є шокуючими для батьківської позиції, але не для громадянської.

Така диференціація сімейної і соціальної моделей поведінки характерна для члена демократичного суспільства. У суспільстві ж традиційного типу немає принципового розрізнення між ними, тому батьківське піклування виступає загальним соціально-правовим принципом, а сімейне право не знаходить свого позитивного закріплення і здебільшого здійснюється на засадах традиційного громадського саморегулювання.

Слід зауважити, що саме із колективістською орієнтацією і патріархально-родовими стереотипами свідомості азіатів пов'язана особлива жорстокість їх карної політики, що здійснюється за принципом адекватного покарання-кари [1]. Еквівалентна розплата за злочин має викликати схвалення громадськості і одночасно здійснити функцію попередження потенційних злочинців, адже свідомості азіата властиве ставити себе на місце іншого. Тому й метод особистого прикладу в Китаї і Японії є головним методом виховання батьками своїх дітей. Азійська «культура сорому» (що протилежна європейській «культурі провини») розвивається на основі клановості і солідарності жителів Сходу. Вона орієнтує свідомість індивіда на його власну общину: сором існує виключно у стосунках зі «своїми». Безчестя і сором співвідносяться із зовнішніми формами контролю: осудженням, насмішкою, покаранням, схваленням, заохоченням [2, с. 37].

Батьки карають своїх дітей із більшою жорстокістю, ніж чужих, оскільки ставляться до них небайдуже, зі значнішою вимогливістю (як до себе), вкладають у них душу і не бажають відчутти сором за результати своїх зусиль. Подібна формула сімейної етики відображається у карній політиці східних держав, законодавство яких ґрунтується на звичаєвому праві і конфуціанських традиціях родової відповідальності.

Саме поняття гуманності на Сході («людинолюбство», «жень» – у Конфуція) має особливий, неєвропейський зміст. Гуманність там передбачає не визнання автономії особистості, а визнання належності особи до общини,

громади, роду, нації – як умову її особистої гідності. Велич людини не в її сторонності і незалежності, а в її ролі у соціальній гармонії. Тому умовою бажаного консенсусу тут виступають не гарантії особистих прав, а додержання особистих обов'язків. Аспект особистих прав людини взагалі відносно закріплено в законодавстві (Китай, країни Арабського Сходу) [3, с. 141–144].

У той час, коли міжнародні демократичні стандарти розуміють консенсус як результат оптимального вирішення суперечностей, як стадію, що логічно наслідкує дискурсу і задовольняє індивідуальні інтереси кожного його члена, азійський правовий світогляд містить поняття консенсусу як ситуації, що альтернативна дискурсу, а не зумовлена ним. Консенсус – це те, що досягається за відсутності суперечностей і рівнощного відстоювання особистих прав. Оцінювання права як «управи», що знайдена відносно до інших, не відповідає азійській ментальності, а тому право не має там відповідного визнання і розвитку.

Східнослов'янський правовий менталітет має достатньо азійських рис, але тяжіє до європейської моделі. Патріархальність співвітчизників заважає укоріненню у нас принципів західної емансипації, у той час як «індивідуалізм і прагнення до волі» є перепорою для застосування сімейної моделі правової поведінки. Так, спроба впровадження кожної із демократичних цінностей в українському суспільстві пов'язана з її складною адаптацією до національних реалій.

Показовим є нещодавній невдалий російський досвід у правовій сфері, що стосується справ неповнолітніх. Активно реформуючи нормативну базу з питань опікування дітей, російське право розширило повноваження державних служб опіки та спростило механізм набуття опікунських прав приватними особами. Практика нетолерантного втручання органів опіки у сімейні справи громадян, необмежене і неконтрольоване передавання російських дітей у руки іноземних піклувальників, обмеження батьківських прав законослухняних громадян тощо – все це викликало громадянське обурення росіян, наслідком чого стала категорична відмова від прийняття закону про ювенальну юстицію, офіційно зазначена самим президентом. Так, наслідком забуття патріархальних традицій і сімейних цінностей у цивілізованому суспільстві загрожує стати свавілля державних установ опіки на кшталт американської правової моделі.

Хвиля західних демократичних пріоритетів і свобод, що захопила пострадянське суспільство, лишила нас багатьох традиційних ідеалів і звичаїв: колективної відповідальності, стриманості, самокритичності, громадської совісті, співчутливості, жертвовності, відчуття обов'язку тощо. Це обернулося радикальним переоцінюванням цінностей, досить болючим для значної кількості населення. Пріоритет особистих прав був сприйнятий як альтернатива суспільним цінностям і одержав зовнішню форму в ідеалі розкутості, само-

впевненості, цинізму, егоїзму, абсолютного задоволення собою і правового нігілізму. Певний культурний фарс, що тепер спостерігається, є продуктом щеплення американській демократичній свідомості ніцшеансько-веберівської філософії «створюваних цінностей» [4, с. 118].

Хоча християнській «культурі провини» притаманні індивідуалізм і стурбованість особистим буттям людини в світі більше, ніж публічним ставленням до неї [5, с. 114], все ж таки відмінними рисами ортодоксального бердяєвського інтелекту є прагнення самовдосконалення (ідея боголюдства), незадоволеність собою, внутрішні сумніви у власній правоті, переймання ідеєю загального блага, пріоритет особистої честі над особистою гідністю (служіння – над волевиявленням). Ці риси свідчать про значну відповідність якостей особистості вітчизняної культури – ціннісній системі «культури сорому». Можливо, це наслідок нашої наближеності до Сходу, або православних особливостей християнського світогляду, які багато в чому суперечать «протестантській етиці».

Таким чином, абсолютний відхід від вітчизняних культурно-історичних традицій моралі і права, а також православних особливостей розуміння свободи, відповідальності, справедливості, гідності, консенсусу є неприродним. Потрібен розумний симбіоз слав'янських традицій моралі і правових звичаїв із цінностями західної демократії. Інакше українське суспільство на шляху до остаточної відмови від об'єктивних форм моралі ризикує опинитися в ситуації не тільки постісторії, а й посткультури. За цих умов саме сім'я має виступити джерелом правових цінностей і шансом для порятунку правової ситуації, що склалася у пострадянських суспільствах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михлин А. С. Высшая мера наказания: История, современность, будущее / А. С. Михлин. – М. : Дело, 2000. – 176 с.
2. Ерасов Б. С. Социально-культурные традиции и общественное сознание в развивающихся странах Азии и Африки / Б. С. Ерасов. – М. : Наука. Гл. ред. вост. лит., 1982. – 280 с.
3. Володина Н. В. Конституционно-правовые особенности Королевства Марокко / Н. В. Володина, Нафури Сана // Совр. право. – 2011. – №12. – С. 141–144.
4. Парамонов Б. Конец стиля / Б. Парамонов. – СПб. : Алетей; М. : Аграф, 1999. – 449 с.
5. Соммэр Д. С. Мораль XXI века / Д. С. Соммэр: пер. с исп. О. Б. Герасимова. – М. : ООО Изд. дом «София», 2004. – 528 с.
6. Львова О. Л. Правові документи про права людини в ісламі: характерні риси / О. Л. Львова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008/4. – С. 12–18.
7. Завадская Е. В. Соотношение традиционной и маоистской модели личности / Е. В. Завадская // Идеологические процессы и массовое сознание в развивающихся странах Азии и Африки: сб. статей. – М. : Наука, 1984. – С. 320–327.

В. В. Міхєєва

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УКРАЇНЦІВ У СИСТЕМІ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Виховання підростаючого покоління в усі часи виступало і виступає найважливішим соціально-педагогічним завданням, від рішення якої багато в чому залежить майбутнє народу. Звернення до вікових прогресивних традицій предків сьогодні багато в чому визначається необхідністю вдосконалення виховної теорії і практики, що склалися в суспільстві.

Саме духовно-моральне багатство народних звичаїв і традицій дає можливість показати зразки з минулого життя і приклади для формування підростаючого покоління. Використання багатого виховного досвіду наших предків, демонстрація усієї краси національного колориту, безумовно, допоможуть зорієнтуватися і обрати єдино правильну лінію поведінки серед людей, що оточують нас.

Певна закономірність простежується і в тому, що в епохи кризові, переломні виникає бажання звернутися до минулого, аби зрозуміти причини нинішнього стану традицій і звичаїв, повернувшись у вихідну точку, вийти на новий виток життя. Звичаї і традиції відбивають національну культуру, що історично склалася, і національний характер того чи іншого народу. Вони зачіпають усі без винятку сторони життя суспільства : взаємовідносини людей, людини і суспільства, її ставлення до сім'ї, праці, представників інших народів і т. д.

Традиції і звичаї є одними з давніх засобів і методів виховання, сформовані часом. Особливості виховання підростаючого покоління і сімейно-побутові традиції народу закріплені також у звичаєвому праві, інтерес до якого останніми роками досить великий.

Звичаєве право є прадавньою формою права, норми якого зафіксовано в звичаях, що усно передаються від покоління до покоління. Звичаєве право історично передує писаним законам, подібно до того, як юридичний звичай як правова норма передує закону взагалі.

Звичаєве право являє собою історично найраннішу форму правових стосунків, відповідає як пануюча і єдина форма права найбільш низьким шаблям розвитку класового суспільства.

Важливу роль виграло звичаєве право у сфері сімейного життя селян. Головна господарська функція сім'ї була спрямована на відтворення матеріальної основи і економічного благополуччя. Основною передумовою цього були налагоджені форми сімейного ладу і способи реалізації внутрішньосі-

мейних стосунків у перебігу повсякденної дійсності. Усі джерела відмічають характерну для селянської сім'ї стабільність провідної ролі голови двору – батька, старшого сина, рідше – матері. В той же час звичаєве право і народна мораль передбачали значну відповідальність голови сім'ї перед нею. У народі суворо засуджувалися його марнотратство, пияцтво, лінь. І навпаки, працьовитість, господарність уважалися єдиними джерелами достатку в сім'ї.

Голова сім'ї був наділений великою владою. Він розпоряджався майном сім'ї, розподіляв обов'язки між її членами, організовував і контролював господарську діяльність, стежив за релігійно-моральним життям кожного з членів сім'ї, вихованням дітей, турбувався про порядок. Народ приділяв велику увагу внутрішньосімейним стосункам. Це ілюструє філософія народних прислів'їв: «Не потрібний скарб, коли у чоловіка і дружини лад», «Краще об'єднання – чоловік і дружина». Патріархальні засади сім'ї робили жінку залежною від чоловіка. «Чоловік дружині закон» – говорить народне прислів'я. З таким становленням жінки пов'язані деякі зловживання чоловіка, складне становище молодої невістки в сім'ї чоловіка, яка повинна була терпіти зловживання свекрухи, догоджати усім членам сім'ї.

В окремих регіонах України була навіть практика – невістка перший час після весілля за звичаєм брала на себе обітницю мовчання. Це була демонстрація покірності роду чоловіка.

Жіноче домашнє господарство велося під керівництвом старшої хазяйки – частіше за все це була матір (свекруха). Отже, могли зустрічатися різні несправедливості в розділенні обов'язків. Устрій же молодої сім'ї, в якій усе господарство ґрунтувалося на праці подружньої пари, забезпечувало жінці повну самостійність. Велике значення мало й те, що за звичаєвим правом посаг, який дружина приносила в сім'ю чоловіка, залишався її власністю. Дружина мала право розпоряджатися й результатами домашнього господарства (молоко, птахи та ін.). Народні звичаї вимагали поваги до жінки – господарки. Вони захищали її гідність в сім'ї: «Без дружини, як без рук», «Чоловік у будинку голова, а дружина – душа», «Хороша дружина будинок збереже, а погана – своїми руками рознесе».

Велике значення надавалося взаємовідносинам батьків і дітей. Неповага дітей будь-якого віку до батьків просто не допускалася. У 1872 р. гр. Потанін мав можливість спостерігати зустріч дітей з Харківської губернії з російськими дітьми із Вологодської губернії і знайшов, що українські діти були скромніші і сором'язливіші за північноросійських, одержали краще виховання, і батьки тримали їх суворо. Навпаки, російські діти трималися з дорослими як рівні і сміялися над ними та вживали нехороші слова, лаяли навіть своїх батьків.

У разі конфлікту батьків і дітей звичаї, як і громадська думка, віддавали перевагу першим, навіть тоді, коли їх позиція була не зовсім справедливою. Зовнішнім проявом поваги до батьків було обов'язкове звернення до них на «Ви».

Народна традиція поклала на батьків основний обов'язок – добре виховання дітей: «Зумів дитину народити, зумій і навчити», «Не той батько, який народив, а той, що до розуму довів». Згідно із звичаєвим правом батьки повністю відповідали перед громадськістю за виховання дітей – і не тільки малолітніх, а й дорослих. Матеріали судових справ і етнографічні дані свідчать про те, що у разі провини дітей, порушення ними встановлених морально-етичних норм каралися також їхні батьки. Тому справі виховання дітей в сім'ї приділялася велика увага.

Крім занепокоєння про нормальний фізичний розвиток дитини («Щоб ріс не плакав, щоб ріс не хворів на голівку і на усе тіло»), у народі вважалося за необхідне з малоліття виховувати, навчати дитину. Передусім закладалися такі якості як працьовитість, чесність, доброта, шанобливе ставлення до старших: «Якщо дитину не навчиш в пелюшках, то не навчиш в подушках», «Гни тоді, як ще дубок, а не тоді, як вже кілок стане». Оскільки народження дитини розглядали як появу майбутнього працівника, продовжувача своїх батьків, то основну увагу в сім'ї приділяли трудовому вихованню. Діти рано привчалися до праці, між ними розподілялися обов'язки відповідно до віку і статі. З 12 років хлопчик повинен був уже знати всі дорослі чоловічі роботи, а дівчинка – жіночі.

Основний принцип трудового виховання в сім'ї – «Ніхто не сміє дармувати». Мета його не тільки в наданні практичної допомоги батькам, а й у тому, аби прищеплювати любов до праці, обов'язковість, нетерпимість до байдкування. Увага приділялася й інтелектуальному розвитку дітей. «Не бажай синові багатства, а бажай розуму», «Знання роблять життя красним». Істотним у народній педагогіці є акцент не на розвиток в дитині розуму взагалі, а розуму доброго.

Обов'язком батьків і сім'ї було й прищеплення дитині з малоліття основних християнських морально-етичних якостей. І в сім'ї, і в суспільстві слідували за тим, аби дитина не зазіхала на чуже, говорила правду, поважала всіх старших людей, була чесною, доброю, шанобливою людиною.

Особливе місце у сімейних стосунках відводилося матері. В українців зберігався пережиток давнього культу матері як основної хоронительки родинного вогнища. Невдячність дітей, образа, нанесена матері, тлумачилися народною традицією як порушення основних морально-етичних основ родинного і взагалі людського співіснування, злочин, за який наставляла невідворотна розплата.

Таким чином, норми і правила, що характеризують сімейний устрій українців, дозволяють говорити про основні цінності нашого народу в цій сфері. Шанобливе ставлення до людей, відповідальність за доручену справу, працьовитість, взаємодопомога, гостинність, шанування старших є одними з найпрогресивніших традицій, що склалися в Україні. У процесі виховання дітей і роз'яснення їм позитивних моментів у вітчизняному сімейно-побутовому устрої відбувалося формування життєвих орієнтацій. У наших звичаях передбачалося передавання молодим поколінням цінного морального досвіду, встановленого практикою побутового життя народу, системою наших звичаїв.

С. М. Олейников, кандидат юридичних наук, доцент

ПРОЦЕС ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Динаміка соціальних процесів глобальної взаємозалежності держав, економік, культур, характеризується стисненням світу та інтенсифікацією усвідомлення людьми світу як єдиного цілого. Цей процес протікає за трьома основними напрямками: економічним, політичним, культурним (Л. Склер, Е. Гідденс, У. Бек, М. Уотерс). Якщо політична й економічна глобалізація відображені в певному консенсусі поглядів (наприклад, глобалізацію в політичній сфері пов'язують з ослабленням суверенітету національних держав, в економічній – з настанням нового типу капіталізму (виходом ТНК з-під контролю держав тощо), то відносно культурних її аспектів єдина точка зору відсутня. Вторгнення у сферу правової культури, де зачіпається особистісний рівень, процес глобалізації набуває особливого змісту. Правова культура може бути розглянута як форма соціального регулювання глобалізації, для якої характерна зміна світосприйняття: зміна ментальності людини, поява ноосферної свідомості; перехід на інноваційний шлях розвитку; руйнування замкнутих світів, заснованих на традиції; підвищення значущості етичної проблематики в глобальному процесі. У концепції правової культури зростає пріоритет прав окремої людини над міжнародним правом. Простежується моралізація світової політики і права. Здійснюється перехід від політики інтересів і цілей до політики цінностей (Ю. Хабермас). У дослідженні правової культури на перше місце висуваються економічні проблеми, проблеми взаємодії інформаційного та культурного чинників, проблеми глобальної безпеки.

Соціальні трансформації останніх років не завжди враховують особливостей історичних і геополітичних чинників, ціннісних настанов, що впливають на формування і динаміку правокультурних координат. Глобальні про-

цеси суперечливо впливають на правову культуру суспільства: прискорення інтеграції націй у світову систему, розширення культурних контактів і асиміляція культурної самобутності, де правова культура стає якимось «симбіозом» національних правових традицій, соціалістичної правової культури та західних правокультурних цінностей.

Глобалізація стимулює правові системи до динамічної культурної взаємодії. Юридична акультурація в розумних межах сприяє модернізації права, збагаченню правової культури новими принципами і юридичними категоріями. Цивілізаційна належність України формується на основі особливостей розвитку вітчизняної правової культури та правової культури країн-партнерів за допомогою забезпечення балансу між традиційними настановами і західними цінностями.

Індикаторами розвиненості правової культури виступають фундаментальні правостворюючі принципи – свобода, рівність, справедливість. Вони задають якісну визначеність і сутність інституту права, забезпечують соціальну доцільність та ефективність правових систем, унесених до них змін і коректив, а їх додержання вважається показником правової культури. Остання по суті є єдиною глобальною формою, через яку відтворюються цінність і унікальність національних правових феноменів – державності, правової системи, правопорядку, а суспільство шукає цивілізаційну ідентичність і забезпечує баланс між своїми і західними традиційними правоментальними настановами.

Потенціал і зміст правової культури значною мірою визначають шляхи розв'язання ускладнених глобалізацією проблем сучасних суспільств у сфері національної безпеки держав, включаючи всі її складові – безпеку екологічну, інформаційну, економічну, корупцію, організовану злочинність та ін., а також частку економічних і політико-правових реформ епохи модернізації.

Правова культура, будучи самостійним явищем, не тільки відображає, а й активно впливає на правове життя і правовий розвиток суспільства та держави. Чинники впливу на прогрес правової культури можна класифікувати за різними підставами: внутрішні та зовнішні; залежно від можливості зворотного зв'язку; впливу випадкових, об'єктивних і суб'єктивних, загальних і специфічних процесів функціонування суспільства та його правової системи. Ці чинники стимулюють дослідження її *функцій* і дозволяють, поряд з традиційними для теорії права (правоперетворююча, регулятивна, аксіологічна, функція охорони прав і свобод громадян, комунікативна, прогностична, правосоціалізаторська, функція трансляції соціально-правового досвіду) відокремити й нові функції правової культури – правостабілізуючу, інтегративну та міжнародно-правову. Їх поява і динаміка вмісту зумовлені необхідністю визначення та забезпечення пріоритетів *сталого людського розвитку*, зміщенням

орієнтирів проблем державності та правової системи на гуманітарний вимір в умовах модернізації та наростаючих процесів глобалізації сучасного світу. При цьому «розвиток» має розглядатися як оптимістична обіцянка і зобов'язання щодо забезпечення прогресивного розвитку і підвищення якості кожного виду людської діяльності; «людське» має означати прийняття та гармонізацію системи гуманітарно-правових цінностей як втілення знаків духовної цивілізації; «сталий» має на увазі стабільність розвитку і взаємодію всіх інститутів суспільства та його сфер (правової, політичної, економічної, екологічної), що здатні протистояти викликам і ризикам глобалізації.

Правостабілізуюча функція правової культури виражається у тому, що за допомогою розвиненої правової культури можливо, створивши модель державного розвитку, не просто забезпечити її належне функціонування, а й додати цій моделі елемент стійкості. Саме по собі це є складним завданням, бо стійкий соціальний, а отже, і правовий розвиток суспільства, припускає виразно високий рівень життя, матеріальне благополуччя, духовний і культурний розвиток, соціальну захищеність, високий ступінь суспільної свідомості та самосвідомості і т.д. Однак практика показує наявність глибокого внутрішнього взаємозв'язку між характером і інтенсивністю державних перетворень та рівнем правової культури суспільства. Чим вище рівень правової культури, тим ефективніше діяльність законодавця, цілеспрямованіше управлінська діяльність, більш результативним стає процес реалізації правових приписів, додержання та виконання вимог, що містяться у правових нормах, забезпечення правового становища особистості в державі.

Інтегративна функція правової культури, в результаті інтегрування культури у правовий простір, з одного боку, стає якісним станом правового життя, тобто правовою культурою, а остання в свою чергу органічно вливається в політичний, економічний, моральний простір суспільства. З другого боку, елементи, що утворюють правову культуру суспільства (право, правові теорії і відносини, правосвідомість, правомірна поведінка тощо), одночасно включені і в інші структури. Інтегруюча функція дає можливість розглядати правову культуру в синтезі з іншими соціально-правовими явищами, що забезпечують ефективний розвиток і функціонування державно-правових інститутів.

Міжнародно-правова функція правової культури є наслідком процесів універсалізації, інтернаціоналізації та глобалізації всіх сфер буття сучасних суспільств. Підсумком цих процесів є створення нормативно-політичних, соціально-юридичних досягнень, які демонструють високий рівень загальної та правової культури, забезпечують рух сучасної цивілізації у бік прогресу. Сукупним відображенням того, що відбувається, стають виникнення і зміцнення вельми прагматичного критерію й одночасно соціально-ціннісного

феномена під назвою «міжнародно-правова культура поведінки держав». У цьому сенсі міжнародно-правова функція правової культури стає реальністю і набуває все більш значущого і стійкого характеру в умовах прагнення України до євроінтеграції.

В. О. Осташова

ПРАВОВЕ САМОВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ПОСТМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Як слушно зазначають сучасні дослідники, «...у світі, що є відкритим, суперечливим, темпоральним, нестабільним, індетерміністичним, чутливим до всіляких суспільних впливів тощо, досліджувати правову реальність у поняттях та категоріях, напрацьованих юриспруденцією XIX століття, адекватно вже, мабуть, неможливо» [1, с. 75]. Достатньо новим поняттям у теорії права є правове самовиховання, актуальність якого зумовлена зміною наукової парадигми, зміщенням логоцентру постмодерної інтелектуальної традиції до таких понять, як людина, творчість, свобода, справедливість, краса, право, множинність, унікальність тощо.

Філософські ідеї щодо самотворення, самовдосконалення людини як родові до самовиховання види діяльності знайшли своє продовження у сучасних філософських течіях та напрямках, зокрема у постмодернізмі.

Однією з основних ідей постмодерну є відсутність абсолютної наукової істини. Науку критикують за те, що вона абсолютизує раціональні методи пізнання, ігноруючи інтуїцію, яву та інші нетрадиційні способи, прагне пізнавати загальне і суттєве, недооцінюючи одичне та випадкове. Постмодернізм відмовляється від категорії буття як фундаменту, єдиним буттям визнає мову. «Ми думаємо словами, мовою, тому мовний дискурс адекватно відображає якість нашого мисленнєвого процесу. Якщо ми не думаємо правильно, то у нашому житті наростає хаос. Тому від кожного з нас... залежить співвідношення між хаосом і порядком у суспільно-політичному житті», – зазначає Г. Гребенник [2, с. 98]. Постмодернізм заперечує системність і раціональність у праві (неможливо створити систему універсальних і непорушних правил, тобто правил, які мають позачасову цінність, і можуть бути застосовані до нескінченно можливого числа конкретних випадків) [3, с. 9]. Про можливість застосування різних підходів до права, умовність та обмеженість будь-якого визначення наголошувала ще у 70-х роках XX ст. О. Лукашева [4].

Професійна юридична мова користується такими абстрактними категоріями, як об'єкт/суб'єкт, закон/суспільство тощо і будує на їх основі правові норми, які претендують на задоволення юридичних вимог всезагальності і об'єктивності. Але, на думку постмодерністів, нові явища у теорії права призвели до розколу цієї репрезентативної моделі. Традиційні канони істини зникають і виникають пояснення, котрі розглядають істину як соціально і контекстуально сконструйоване міркування [5]. У такому сенсі питання правової самоосвіти і підвищення рівня правової культури громадян актуалізується, а праворозуміння загалом ускладнюється.

Зауважимо також, що студентська молодь є потенційно найбільш перспективною і кваліфікованою продуктивною силою, яка щорічно поповнює лави фахівців у всіх галузях і сферах виробництва та управління; це молодіжна група, яка характеризується віковою однорідністю, має спільні інтереси та особливий спосіб життя. Однією з їх основних характеристик є бажання самореалізації та досягнення успіху. Студентство – динамічна спільнота, яка здатна сприймати новітні технології та швидко опановувати їх, тому саме для неї Інтернет став основним джерелом інформації. Роботу з літературою у бібліотеках і навіть спілкування з друзями перенесено в комп'ютерну площину. Глобальна мережа стає домінуючим чинником соціалізації особистості, у тому числі правової.

Поширення ідей філософії постмодерну на юридичну науку пов'язане з ім'ям французького філософа-структураліста, культуролога і літературознавця Жака Дерріда (1930–2004 рр.), а саме з прочитаною ним у 1992 р. лекцією «Сила закону: містичні основи влади». У ній автор зіставляє поняття закону і правосуддя, природного і позитивного права, протиставляючи при цьому «письмо» («писаний закон») і «дух закону» [6, с. 77–78].

У дослідженнях постмодерністів розгляд питань самоідентичності особистості, її самотворення посідає центральне місце. Щодо становлення особистості як такої Мераб Мамардашвілі (1930–1990 рр.) зазначав: «Людина – це “середнє”, що випадає в осад у результаті руху. Когнітивне “Я”, яке з'являється як осад у цьому русі, повинне саме себе створити» [7, с. 143].

Деякі постмодерністи, критикуючи просвітницькі уявлення про людину, виходять з того, що в сучасному світі найбільшу небезпеку становить моральна криза, котра за своїм значенням переважає енергетичну, екологічну, фінансову, майнової нерівності та інші кризи, у підґрунті яких лежать ціннісні уявлення [8, с. 251].

Погоджуємося із думкою О. Слюсаренка, за яким «право має вивчатися в контексті та повинна бути показана його історична і культурна специфіка, бо воно не може існувати поза сучасним культурно-історичним контекстом»

[3, с. 9]. Це означає, що й правове самовиховання студентської молоді повинно здійснюватися із урахуванням особливих умов постмодерну – формуванням інформаційного суспільства та, за словами О. Висоцької, суттільною віртуалізацією світогляду сучасної людини та всіх сфер соціального [9, с. 6].

Серед основних ознак правового самовиховання студентської молоді ми виділяємо такі:

- спрямованість на формування високого рівня правосвідомості і правової культури студентів, що ґрунтуються на цінностях громадянського суспільства;

- побудова на засадах системи норм права;

- наявність чіткої структури;

- має свідомий, самостійний, систематичний характер та відзначається високою активністю студентів;

- тісний зв'язок із правовим вихованням (є його формою);

- здійснюється за участю допоміжного суб'єкта (педагога ВНЗ) у формі керівництва правовим самовихованням [10, с. 24].

З огляду на особливості нашого студіювання, окреслимо особливі ознаки правового самовиховання студентства, зумовлені ситуацією постмодерну:

- віртуалізація життєвого простору суб'єктів правовиховного процесу. В першу чергу це пов'язано із появою нових джерел одержання правової інформації, що дає можливість студентській молоді, не витрачаючи багато часу, одержати нові актуальні для кожного правові знання. Джерелами самостійного набуття правових знань, тобто джерелами правової освіти і правової просвіти, є не тільки нормативно-правові акти та література правового змісту, з якою можуть знайомитися студенти, а й глобальна система Інтернет, яка набула провідного характеру серед джерел одержання інформації. Разом з тим усе навколишнє середовище в усій його багатогранності виступає ресурсом, контекстом та інформаційним простором. Одержання правових знань є фундаментальною складовою системи правового самовиховання, на якій базуються інші елементи правової культури особистості;

- плюралістичний тип самоідентифікації особистості, який передбачає вільний, творчий, відкритий особистісний пошук і вибір [11, с. 156]. Ситуація постмодерну справляє значний вплив на правосвідомість студентства, створює простір для більш глибокого розуміння правових явищ, їх самостійного оцінювання, співвіднесення своєї поведінки з вимогами закону, критичним або позитивним ставленням до вчинків інших громадян – розвитку правового мислення;

- відсутність абсолютної істини. Для процесу правового самовиховання це означає насамперед необхідність постійного пошуку, поновлення знань, самовдосконалення.

Отже, окреслимо основні напрямки правового самовиховання студентської молоді у ситуації постмодерну.

1. Усвідомлення необхідності постійного самовдосконалення. Темпи зміни правових реалій, необхідність у зв'язку із цим модернізувати правові уявлення, пошук істини при її відсутності у довершеному вигляді актуалізують систематичність правового самовиховання.

2. Нова системність правового самовиховання, що пов'язана із взаємопроникненням правових знань із надбаннями інших галузей науки.

3. Поступова заміна «книжкової епохи» новітніми засобами передавання інформації (аудіовізуальними), гіперактивне поширення Інтернету (особливо серед студентської молоді).

4. Професійна орієнтація знань при правовому самовихованні.

5. Усвідомлення себе частиною світового загальнокультурного контексту, у тому числі у правовій сфері, що пов'язано із формуванням громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братасюк М. Г. Правова реальність та інтелектуальна традиція постмодернізму: зміна парадигми розвитку / М. Г. Братасюк, В. М. Братасюк / Правова культура – основа державотворення в Україні : зб. наук. праць. – Ірпінь, 2005. – Вип. 1. – С. 75–82.
2. Гребенник Г. П. Варианти на тему кантіанських варіацій Мераба Мамардашвили / Г. П. Гребенник // Перспективи: наук. жур. – Одеса, 2004. – №4 (28). – С. 94–98.
3. Слюсаренко О. Л. Праворозуміння в епоху постмодерну / О. Л. Слюсаренко // Юрид. наука. – 2011. – №2. – С. 7–11.
4. Лукашева Е. А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовой явлений / Е. А. Лукашева // Сов. государство и право. – 1975. – №4. – С. 30–34.
5. Касьянов В. В. Социология права : учеб. пособие [Електронний ресурс] / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. – 480 с. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/kas/index.php
6. Mark Tebbit. Philosophy of Law / Mark Tebbit. – L. and N. Y. : Routledge, Taylor and Francis Group, 2005. – 249 p.
7. Мамардашвили М. К. Картезианские размышления (январь 1981 г.) / М. К. Мамардашвили ; под ред. Ю. П. Сенокосова. – М. : Прогресс; Культура, 1993. – 350 с.
8. Бандура О. О. Філософія права доби постмодерну: людина та її права / О. О. Бандура // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III, № 1–2. – С. 250–255.
9. Висоцька О. Є. Віртуалізація соціального у постмодерному суспільстві: від раціональної до постраціональної комунікації / О. Є. Висоцька // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Філософія. – 2009. – Вип. 154. – С. 5–14.
10. Осташова В. О. Правове самовиховання студентської молоді в умовах формування громадянського суспільства в Україні : монографія / В. О. Осташова. – Полтава : РВВ ПДАА, 2012. – 168 с.
11. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти / В. Горбатенко // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 151–166.

О. В. Прудникова, кандидат філософських наук

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Проблема усвідомлення ролі правового виховання у формуванні правової культури в умовах глобалізаційних процесів сьогодні і на перспективу залишається надзвичайно актуальною. Така актуальність обумовлена низкою обставин.

По-перше, формування правової культури у процесі правового виховання виступає реальною альтернативою технократичному духу, містицизму, уявній духовності, однобічному розумінню як ідеї прогресу, так і ідеї загальнолюдської цивілізації, яка, абсолютизуючи небезпеку майбутнього, по суті усуває регіонально-етнічні типи культур. Тим самим процес глобалізації як цілісний процес починає пригнічувати автономну різноякісність елементів, що його створюють.

По-друге, правова культура – це перш за все мозаїчна культура, фундаментальний базис культури взагалі. Внаслідок того, що право починається там, де виникає момент самообмеження свободи, правова культура як результат правовиховного процесу в умовах, коли світ «одержимий» духом глобалізму, надає свободу не тільки «сильним», а й «слабким» суспільним одиницям.

По-третє, правове виховання (і в цьому виявляється його гуманістичний потенціал) задає певну систему координат, у яку поміщається не просто світ, а «дух», субстанцією котрого виступає свобода, що є цінністю всіх цінностей. Усвідомлення соціокультурного контексту ідеї права у процесі правового виховання приводить до необхідності усвідомлення сутності людської свободи, світу глибинних роздумів і переживань людини, пошуків самого себе в умовах глобалізації.

По-четверте, сучасну епоху прийнято називати не тільки кризовою, а й стохастичною. У глобальному масштабі йдеться про кризу техногенної цивілізації. Загальним джерелом екологічної, антропологічної кризи, кризи парадигм і систем освіти виступає падіння етичного духу, який виявляється у відриві екзистенції внутрішнього світу людини від її сутності. У даному відношенні нині необхідно вказати на небезпеку поширення бездушної, побудованої на душі техніцизму правової культури. Сучасне суспільство захоплюється духом збагачення, комфорту, пануванням духу приємності, зручності та корисності. Орієнтуючись на нововведення технічної цивілізації, людина виявляється не в змозі піднятися над посередністю. У принципі наш час – це час тямущих і обачливих людей. Люди уявляють, що можуть духовно підне-

стися над натовпом, але при цьому позбавлені романтичної спрямованості до творчості, а останнє, як відомо, пов'язано з різними способами освоєння світу (у тому числі з правовим освоєнням). Отже, роль правового виховання у цьому контексті важко переоцінити.

По-н'яте, негативні наслідки науково-технічного прогресу поставили людство на грань катастрофи. Звідси стає актуальною завдання ідентифікації (самоідентифікації) правової культури в умовах глобалізації. Не все закладено у світі спочатку, а поступово вкладається у нього людьми. Світ правової культури складається, адекватно формується лише в даний час, і правове виховання відіграє у цьому процесі провідну роль.

Глобалізація поставила питання про пошуки нового, ускладненого типу культурної самоідентифікації, що поєднує в собі привабливість традиційних етнокультурних цінностей і імперативність ухвалення ціннісних орієнтацій людини на далеке «Я».

Правова культура, як уявляється, є не тільки вміння орієнтуватися на процес самообмеження своєї свободи, а й особливе відчуття любові до людини, яка також житиме у віддаленому від нас майбутньому.

Глобалізація сьогодні не знищує, а підсилює світову нерівність, збільшує диспропорції багатства і бідності, сили і слабкості, центру і периферії. Протидія глобалізації стала однією з форм прояву етнонаціональних конфліктів, міжнародного тероризму. Процес глобалізації підкоряється своєрідному закону інверсії: перетворення глобалізму в етноцентризм, наднаціонального – в субнаціональне, космополітизму – в «племянний сепаратизм».

Амбівалентність процесів глобалізації актуалізує проблему гуманістичної експертизи, демократичного контролю і філософського опрацювання моделей становлення національної державності, сприяє розвитку (мається на увазі процес реалізації амбівалентності) сутнісних сил людини та її правової, етичної культури.

Глобалізація – системний за своєю природою процес соціальної інтеграції, що протікає в межах планетарної цілісності людства. У цей процес залучені суб'єкти всіх рівнів. Зараз даний процес «набирає» обертів.

В умовах глобалізації успішність і позитивність соціальної і правової динаміки визначаються механізмами соціальної і, отже, міжособистісної, трансуб'єктної взаємодії. Якісним показником, навіть істотною якісною характеристикою, стає толерантність соціальних суб'єктів різного рівня. Проблемне поле поняття толерантності вкорінене у системі відношення людини в світі соціальної суті – мікроспільнотах, групах, співтовариствах. Зупиняючись лише на важливому у визначенні поняття толерантності, слід зазначити, що воно вельми широко використовується різними науками – біологією, ме-

дициною, математикою, політологією. Нас цікавить толерантність як терпимість до чужих думок, поглядів, вірувань, поведінки в найбільш універсальному загальнокультурному значенні. Це у принципі і складає головну мету та сутність формування правової культури у правовиховному процесі.

Історія ХХ ст. демонструє невідкладний і закономірний процес глобалізації, що протікає в умовах планетарної кризовості. Цей імперативний по суті і характеру процес соціальної трансформації є внутрішньо суперечливим і синергійним, містить як позитивні за дією елементи, так і негативні. Останні спричиняють антиглобалізм як соціально-політичний протестний рух, що поширюється в усьому світі. Проте багато найбільш позитивних сторінок людської історії наповнені явищами прямо протилежними – толерантними. Саме толерантність є якістю людських відносин, що дозволяє сподіватися на можливість прийнятного майбутнього. Таким чином, глобалізація і толерантність знаходять контури пов'язаних соціальних імперативів, які повною мірою проявляються через правовиховні процеси.

На нашу думку, процес глобалізації буде успішним лише в тому разі, якщо він позитивно позначиться на загальному стані правової культури як результату правового виховання. У цьому відношенні правова культура є смислотворчим центром, навколо якого шикуються практично вся культурна, духовна, етична (в цілому правовиховна) діяльність людини.

Ю. С. Разметаєва

ПРАВОВА КУЛЬТУРА І ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розвиток і функціонування громадянського суспільства засновані як на інституційних явищах на кшталт неурядових організацій, системи незалежного правосуддя та механізму реалізації прав людини, так і на явищах, що лежать у площині правосвідомості та духовності. Особливе місце посідають правова культура і правове виховання, які справляють значний вплив на формування громадянського суспільства.

Процес становлення громадянського суспільства передбачає сприйняття ціннісного змісту прав людини, усвідомлення того, що їх реалізація залежить як від створення відповідних механізмів та процедур з боку держави, так і від активності індивідів та суспільних інституцій у питаннях реалізації та захисту прав.

У створенні громадянського суспільства має враховуватися ціннісна сутність не тільки правових явищ, а й морально-етичних, особистісних. Саме

духовна складова суспільства передбачає не просто орієнтацію на загально-людські цінності, а й здатність використовувати такі цінності як основу суспільного життя, опору для окремої особи. У цьому контексті великого значення набувають притаманне членам громадянського суспільства усвідомлення себе власниками прав людини, рівними на цій підставі з іншими індивідами, сприйняття людини вищою соціальною цінністю, а не частиною безликої структури і потенційною жертвою державного свавілля.

Особливості правової культури і правового виховання на етапі формування громадянського суспільства зумовлені відповідними об'єктивними та суб'єктивними чинниками, такими як: 1) відсутність налагоджених механізмів участі членів суспільства в управлінні державою; 2) відсутність налагоджених механізмів реалізації та захисту прав людини; 3) відсутність звички до відповідної активної діяльності; 4) недостатньо високий рівень необхідних правових знань та навичок, а також правосвідомості; 5) розшарування суспільства на групи за ціннісними орієнтаціями протилежного напрямку, наприклад, спрямованість однієї частини суспільства на перетворення його на громадянське, другої – на збереження існуючих соціальних відносин, третьої – на іншу модель суспільства тощо. Слід урахувати також те, що деякі індивіди зорієнтовані на недовіру до відповідних змін, особливо у ситуації затягнутого трансформаційного періоду.

Якщо права культура відображає певний рівень знань, умінь, навичок та ціннісних орієнтацій, то правове виховання передбачає мінімально необхідні для особи відомості та якості, надає первинне уявлення про право. Тому одним з найважливіших напрямків розбудови громадянського суспільства мають стати організація і функціонування продуманої системи правового виховання. Перш ніж вимагати від індивідів відповідної поведінки, має відбутися мінімально необхідне підвищення рівня правових знань, передусім у сфері прав людини.

Для формування громадянського суспільства особливого значення набуває правова активність як складова правової культури індивідів, що проявляється у комунікації з іншими суб'єктами правовідносин, є ініціативною, спрямованою на досягнення позитивного результату діяльністю.

Сама природа правової активності припускає її тісний зв'язок з правосвідомістю і правовою культурою. Так, індивід, який обирає активну правову позицію, повинен володіти високим рівнем правосвідомості і правової культури, оскільки його дії у сфері права передбачають: 1) наявність відповідних правових знань; 2) уміння та, можливо, навички використовувати правові норми; 3) небаїдухе ставлення до окремих проявів права, зокрема до прав людини; 4) здатність до інтерпретації певної життєвої ситуації як правової

тощо. У свою чергу людина, котра обирає неправомірну поведінку як спосіб прояву в правовій реальності, характеризується, щонайменше, неповагою або індиферентним ставленням до права, певними деформаціями правосвідомості та невисоким рівнем правової культури.

При спілкуванні з іншими індивідами та провадженні діяльності, в яку включаються останні, людина одержує якість суб'єкта комунікації, учасника правового дискурсу. При цьому вона повинна не тільки ставитися до іншого суб'єкта як до рівного, такого, що гідний відповідного обсягу прав і свобод, а й співвідносити свої інтереси з інтересами цієї людини для того, аби уникнути порушення її прав. Саме у такій комунікації права людини і право в цілому одержують своє вираження, втілення у відповідних суспільних відносинах, перестають бути тільки змістом нормативних актів, а стають змістом конкретних життєвих ситуацій. Так, якщо немає контрагента, людини, зобов'язаної утриматися від порушення певного права або сприяти його здійсненню, то немає і повного здійснення цього права. Крім того, навіть наявне право особи, що підкріплене обов'язком невизначеного кола осіб утриматися від його порушення, містить лише потенційні можливості індивіда. Наприклад, якщо особа не користується правом на освіту, то вона не включається у відповідний процес поряд з іншими індивідами, не взаємодіє з ними, а закладена цим правом можливість залишається нереалізованою.

Створення громадянського суспільства базується в тому числі на усвідомленні індивідом позитивної значущості права в цілому і прав людини зокрема. Разом з тим, коли це відбувається всупереч культурній традиції, яка укорінена в суспільній свідомості, то індивіди важко адаптуються до соціальних змін, виникає відторгнення останніх. Отже, правове виховання не має провадитися за рахунок нав'язування переважного типу поведінки і не може бути засноване на очікуванні швидкої зміни менталітету індивідів. Правомірна, соціально-активна діяльність повинна провадитися за власним рішенням суб'єкта, при усвідомленні потреби до такої діяльності, а не нав'язуванні ззовні і має бути заснована на готовності особистої участі у правовідносинах.

Громадянське суспільство здатне захищати правові ідеали та цінності, на відміну від суспільства, що трансформується. У цьому контексті особливого значення набувають правова освіта і правове виховання, за допомогою яких правові цінності утверджуються у свідомості індивідів, а також формуються відповідні знання та вміння з реалізації прав людини. Рівень правової культури і система правового виховання індивідів на етапі формування громадянського суспільства залежать і від культурної особливості останнього, менталітету людей, традицій та звичаїв. Звідси випливає, що при створенні громадянського суспільства за певною моделлю потрібно враховувати відмінності,

що пов'язані з національно-культурним контекстом упровадження такої моделі у дійсність.

Таким чином, формуванню громадянського суспільства можуть сприяти ті чинники, що перебувають у сфері духовного життя особи, формують індивідуальну правосвідомість і правову культуру. Вирішальна роль у цьому процесі належить правовій освіті і правовому вихованню, як обов'язковим, так і одержуваним через інституції громадянського суспільства. При цьому ціннісними орієнтирами правової культури і правового виховання повинні виступати права людини. Оскільки належна реалізація правових можливостей людини збігається з інтересами громадянського суспільства і правової держави, правове виховання має здійснюватися за рахунок дій як суспільних інституцій (наприклад, просвітницька діяльність щодо реалізації прав людини), так і держави (наприклад, упровадження освітніх програм з вивчення таких прав).

Н. И. Сатохина

КОГНИТИВИЗМ И НОНКОГНИТИВИЗМ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ПРАВА И ПРАВОВОМ ОБУЧЕНИИ

С такими поняттями, як доказательство или объективная истина, юристам приходится сталкиваться ежедневно. Став неотъемлемой частью юридической терминологии, эти концепты, эпистемологические по своей сути, в свою очередь определяют и структуры правового мышления. Поэтому правосудие нередко понимается как исключительно когнитивный процесс по аналогии с научным познанием. Но так ли это? Является ли вообще правовое суждение результатом познания? И какая роль отводится при этом субъекту права, который является по сути только объектом такого познания? Какой вес имеют права и свободы этого лица, если на другой чаше весов – объективная истина по делу? Представляется, что ответ на эти вопросы зависит от того или иного представления о природе правовой реальности в целом и ее антропологической составляющей в частности. Один из срезов последней связан с полемикой когнитивизма и нонкогнитивизма, которая и стала отправной точкой в осмыслении заявленной проблемы.

Под когнитивизмом здесь понимается методологический принцип, согласно которому сознание в целом и во всех своих проявлениях может быть сведено к знанию и познанию. В гуманитарных исследованиях когнитивистский подход проявляется в использовании эпистемологических концептов (истина,

теория, доказательство и т.п.) для постановки и решения ценностных проблем. Эта тенденция была выявлена и подвергнута критике некогнитивистами, представляющими различные философские школы XX в. Они утверждали, что ценностные суждения (моральные, правовые, эстетические, политические и др.) органически связаны с теми феноменами психики, некогнитивность которых общепризнана, поэтому такие суждения нереперентны и соответственно не могут быть истинными или ложными.

Одна из версий некогнитивизма в юриспруденции представлена правовой герменевтикой, подчеркивающей некогнитивную природу правового суждения, которое соответственно не может быть рассмотрено в терминах эпистемологии. При этом основные отличия правовой герменевтики от классической эпистемологии права состоят в следующем.

1. Герменевтика предполагает открытость читателя тексту и желание прислушаться к нему, активную вовлеченность. Этот элемент вслушивания является частью понимания, в отличие от познавательного элемента объяснения. В ходе последнего субъект изучает пассивный объект познания. В герменевтике же сам текст, который субъект пытается понять, раскрывает сущность и опрашивает понимающего. И в этом смысле можно сказать, что не мы толкуем право, а право толкует нас.

2. Если эпистемология пытается решать философские проблемы вне связи с причинами, породившими их, то герменевтика ориентирована на рассмотрение насущных вопросов в контексте цепочки вопросов-ответов, которая отражает ситуации, непосредственно заимствованные из повседневной жизни. Так, всякий закон имеет всеобщий характер и поэтому не может охватить практическую действительность во всей ее конкретности. Именно в этом, по мнению Гадамера, и состоит подлинная проблема юридической герменевтики: образцы поведения не являются вечными и неизменными, но и не являются простыми конвенциями, отражая природу вещей, и дело лишь в том, что эта последняя определяет себя всякий раз только в применении. И в этом смысле справедливость возможна только как справедливость конкретного случая.

3. Герменевтика иначе решает вопрос о точке отсчета понимания. Если классическая эпистемология основана на допущении Декарта, что отправным пунктом всякого познания является сомнение, то в герменевтике место сомнения занимает предпонимание. Иными словами, мы не можем занять непредвзятую позицию «над правом», а всегда обнаруживаем себя частью определенной правовой традиции, которая и определяет наше предпонимание.

4. В отличие от теоретического познания герменевтическое понимание всегда является одновременно и теоретической, и практической деятельностью.

тью, ориентированной не только на абстрактное осмысление правовой реальности, но и на применение права к конкретной правовой ситуации (реальной либо гипотетической).

Таким образом, правовая герменевтика представляет собой альтернативный эпистемологии подход к осмыслению правового суждения, акцентируя внимание на некогнитивной природе последнего. Вместе с тем в юриспруденции когнитивизм обычно не является предметом экспликации или обсуждения, а просто практикуется, что проявляется в смешении рациональных операций, характерных для познания и понимания. В познании эта процедурная составляющая представляет собой объяснение, а в понимании – обоснование, или оправдание. При этом объяснить что-либо – значит ответить на вопросы, что оно собою представляет, почему оно именно такое, а не другое, почему оно существует или осуществляется; обосновать положение – значит ответить на вопрос, почему (на каком основании) его следует принять, согласиться с ним. Следовательно, познание всегда направлено в прошлое, в то время как горизонтом понимания является будущее. И это понимание определяется не объективным положением дел, а общностью устремлений субъекта суждения и того, для кого оно значимо. Ведь здесь речь идет не обо мне, а о ком-то другом: вынося суждение, один человек полностью переносится в конкретную ситуацию, в которой находится и должен действовать другой. И человек способен на такое суждение не потому, что он сведущ во всем происходящем с другим, а потому, что он также «стремится к справедливому и связан с другим этой общностью устремлений» (Гадамер).

Смешение же причинного объяснения и рационального обоснования правового суждения не в последнюю очередь обусловлено особым характером объекта, с которым мы имеем дело. Ведь очевидно, например, что законы природы, представляющие собой высказывание о сущем, не требуют обоснования, нуждаясь только в объяснении, в то время как правовое суждение как суждение о должном есть результат обоснования, о чем свидетельствует уже сам принцип состязательности сторон. При этом речь идет не о познании истины, а об «отстаивания сторонами их правовых позиций». В этом же контексте нужно рассматривать и судебные компромиссы: мировое соглашение сторон, сделка о примирении между потерпевшим и подозреваемым или обвиняемым, сделка между прокурором и подозреваемым или обвиняемым о признании вины. В данном случае некогнитивный характер правового суждения налицо. Интересно, что подобные институты существуют в рамках в целом когнитивистски ориентированного процессуального права.

Рассмотренным моделям правового суждения соответствуют различные модели правового обучения, которые так или иначе воспроизводят практику

осуществления права. Так, герменевтическая модель правового обучения, так же как и осуществление права «на практике», представляет собой нарративно структурированный герменевтический процесс, в котором в диалогической форме воспроизводятся правовые смыслы. При этом основной задачей преподавателя является облегчение диалога для всех его участников с целью реализации права каждого быть услышанным. Основная же ценность такого обучения состоит не в предоставлении студенту готовых методик извлечения «истинных» смыслов права, а в опыте воспроизведения практики диалогического принятия решений в ситуации неопределенности и конфликта, а значит – в среде трагизма действия – в той среде, в которой и осуществляется право, когда конфликт не может быть исчерпан, но должен иметь решение в ситуативном моральном суждении.

Подводя итог изложенному, нужно отметить, что когнитивизм и некогнитивизм представлены в юриспруденции двумя моделями правового суждения и соответствующими им подходами к правовому обучению: познание по аналогии с научным познанием (эпистемологическая модель) и понимание, имеющее своим горизонтом мир, опосредованием – суждение и точкой приложения – единичные ситуации (герменевтическая модель). При этом высокий гуманистический смысл правовой герменевтики состоит в том, что она, будучи всецело ориентированной на толерантность, диалог, примирение и минимизацию насилия во всех его формах, отвечает сущности права и его предназначению.

В. О. Сліпенчук

СТАН ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ПОКАЗНИКИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНІ

Проблема правосвідомості і правової культури особистості відчувається найбільш гостро тоді, коли відбувається руйнування створених нормативних зразків, змінюються цілі та цінності. Відбуваються зміни основних засобів, за допомогою яких реалізуються соціальні потреби суспільства. У зв'язку з такими глобальними змінами всередині суспільства встановлюються якісно нові норми правової взаємодії, поступово зростає роль поведінкового індивідуального вибору. В умовах соціальної і правової реальності в сучасній Україні ці процеси здійснюються у контексті процесу формування правової особистості як принципово нового типу правового суб'єкта. Тому досліджен-

ня стану правосвідомості і правової культури в сучасній Україні в контексті формування правової особистості передбачає постановлення низки завдань, вирішення яких дозволяє уявити цілісну картину такого стану та намітити шляхи його поліпшення.

1. *Аналіз концептуальних основ правосвідомості та правової культури як складових структури правової особистості.* Такий феномен, як правосвідомість, відображає процеси масової правової соціалізації суспільства та впливає на: правопорядок у суспільстві; законність прийнятих рішень; процес зміни окремих елементів у системі чинного права. Іншими словами, правосвідомість виступає важливим чинником правотворчості та правозастосування. Правова ж культура особистості є властивістю особистості, що характеризується знанням і розумінням права, а також дією відповідно до нього, включаючи вміння і навички користування правом, підпорядкування своєї поведінки вимогам правових норм. Правова культура відображає ступінь і характер розвитку правової особистості, культуру її правової поведінки, образ життєдіяльності у правовій сфері. Така діяльність має відповідати прогресивним досягненням суспільства в галузі права, унаслідок чого має відбуватися безперервне правове збагачення самої особистості. Відповідно за своїм змістом правова культура особистості включає правову поінформованість особистості; її відносини і переконання у сфері дії права; характер і рівень правової поведінки та правової діяльності. Правова культура особистості є невід'ємним чинником правомірної поведінки, яка у свою чергу виступає результатом реалізації правосвідомості.

У даний час в Україні тільки розпочався процес становлення правової особистості. Правова особистість являє собою особистість, яка володіє типологічними і поведінковими характеристиками, є адекватною правовому суспільству і правовій державі. Правова особистість відрізняється ступенем правомірності і активністю поведінки. Свідоме виконання правових приписів, активний захист своїх прав і прав інших осіб, активна участь у правотворчій діяльності органів держави, участь у правовиховній діяльності визначають зміст правової особистості. Правова культура як властивість правової особистості передбачає: а) певний рівень правового мислення і чуттєвого сприйняття правової дійсності; б) належний ступінь знання законів; в) високий рівень поваги до норм права; г) якісний стан процесів правотворчості та реалізації права; г) результати правової діяльності у вигляді духовних і матеріальних благ (закони, судова практика і т.д.).

2. *Систематизація елементів індивідуальної правосвідомості.* Сама структура правосвідомості особистості складається у першу чергу із психологічних, прагматичних та ціннісних компонентів. При цьому кожен з них

може бути змінений, якщо існують передумови ефективного механізму формуючого впливу. Це створює можливість вдосконалення правової культури громадян України з використанням якраз спрямованого впливу на кожен компонент правосвідомості громадянина. Тим самим одночасно відбудуватиметься стимуляція правомірної поведінки.

3. *Аналізування й оцінювання чинників у процесі формування правової культури та правосвідомості.* Від знання права прямо залежить зміст правосвідомості та правової культури. Однак знання права не може вважатися вирішальним чинником, що впливає на забезпечення правомірної поведінки людей, хоча це важливий критерій для досягнення високого рівня розвитку правового виховання особистості. З цієї причини соціально-правові механізми, що впливають на стимулювання правомірної поведінки, обов'язково повинні включати як всебічну юридичну просвіту, так і національну правову ідеологію держави, що впливає на розвиток правових настанов особистості.

4. *Визначення регулятивної ролі правосвідомості у правовій поведінці індивіда.* Аналізування юридичних і соціально-психологічних аспектів дозволяє визначити в нашому суспільстві правову поведінку особистості, яка знаходиться під контролем свідомості та волі суб'єктів, передбаченого нормами формального права і підконтрольних державі. У свою чергу держава гарантує його правомірні форми і на основі законів карає за протиправні вчинки.

5. *Дослідження суперечностей у законодавчому процесі щодо тих вимог, які найчастіше ставляться до правової культури громадян України.* Законодавчий процес покликаний насамперед забезпечити формування системи певних норм, що заохочують правомірну поведінку суб'єктів економічної, політичної і адміністративної сфер. Законодавчий процес можна характеризувати як такий, якому притаманна деяка нераціональність: а) законодавчі рішення мають виключно тимчасовий характер і розраховані на короткий строк; б) відсутність передумов для саморегуляції суб'єктів права, оскільки для них правила взаємодії не встигають сформуватися через запізнення із прийняттям необхідних законодавчих рішень; в) ігноруються будь-які вимоги громадської експертизи нових законів як одного з механізмів їх легітимізації. При такій ситуації навколо правової культури суб'єктів правовідносин складаються лише заплутані, до кінця не визначені вимоги, що відображаються безпосередньо у суспільній правосвідомості.

6. *Проведення структурного аналізу правового нігілізму, включаючи його джерела, в сучасному українському суспільстві.* Правовий нігілізм в Україні є настановою масової правосвідомості. Все це відображається в скептичних стереотипах суспільства, його правовій непоінформованості, упередженнях,

недовірі до закону і права. Ця настанова підтримується завжди такими чинниками, як повна відсутність національної правової ідеології, адміністративний нігілізм та інституційна несформованість соціально-правової системи в сучасній Україні.

Слід зазначити, що в умовах недостатнього розвитку нормативної сфери і суперечливості законодавчих процесів правова культура особистості є головним чинником, який здатний підтримати існуючий формальний порядок або ж стати на бік хаотичного беззаконня. Ця проблема притаманна й українському суспільству, в якому правова культура особистості та права свідомість не є повною мірою «правовими», тобто не завжди відповідають їх сутнісним властивостям. Це відбувається внаслідок низки причин: відсутності правової компетентності громадян або її слабого розвитку; непоінформованості громадян про притаманні їм права та обов'язки; розвитку правового нігілізму, який веде до ігнорування перш за все конституційних норм.

На сьогодні в Україні багато суб'єктів правовідносин у тій чи іншій формі припускаються протиправної поведінки. Тому стійкий правовий порядок можна встановити тільки за умов підвищення стимулюючої ролі законодавства та вираховування потенціалу масової національної правосвідомості в системі правового регулювання, яке продовжує формуватися і впливати на розвиток українського суспільства. Іншими словами, існує необхідність вести і продовжувати розробки тих механізмів, які стимулюватимуть нормативні правовідносини серед людей у різних сферах життєдіяльності, починаючи від політики і закінчуючи сферою праці, приватним життям, духовною сферою та бізнесом.

Виходячи з викладеного, слід зазначити, що правосвідомість формує характер правової поведінки, її протиправну або правомірну спрямованість, поширену серед населення України. Спроби створити передумови до соціальної ініціативи у сфері правомірної поведінки є рідкісними і непомітні на тлі розширених можливостей, які дозволяють ухилятися від прямих обов'язків суб'єктів правовідносин. Тому правове будівництво завжди має базуватися на підтриманні, розвитку та формуванні тієї єдиної системи, яка забезпечуватиме правомірну поведінку всіх громадян.

Сьогодні перед Українською державою постає завдання більш ретельно дослідити сферу впливу на розвиток правосвідомості та правової культури особистості як передумов формування правової особистості. Є гостра необхідність подолати різні види і форми існуючого нині правового нігілізму та усунути протиправну активність в усіх соціальних ланках суспільства.

О. В. Стогова

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

У сучасному світі не існують абсолютно однорідні суспільства: глобалізаційні процеси значно посилили соціальну диференціацію. Якщо у новий час основними критеріями поділу суспільства на групи залишався становий та майновий, а в расовому, етнічному, мовному відношенні люди були відносно однорідні в межах територіальних спільнот, то у новітній час ситуація принципово змінилася. У ХХІ ст. у розвинених країнах майже неможливо знайти територіальну громаду, яка була б однорідною за расою, етнічністю, релігією та мовою. Відносини у такого типу громадах ускладнюються, принципи співжиття та правові норми, що визначалися спільною релігією та традицією, не спрацьовують. Тому актуальності набуває пошук нових принципів співіснування, які мають стати загально визначеними та вживаними. Особливо актуальним є визначення цінностей, на підставі яких має формуватися правова культура суспільств, у яких релігія та традиції не можуть виступати як інтегративна основа. Такою універсальною цінністю правової культури, що може стати її підґрунтям у різнорідних суспільствах, є толерантність.

У довідниках із психології толерантність визначається як відсутність або послаблення емоційного реагування на несприятливий чинник унаслідок зниження чуттєвості до його впливу. В літературі, присвяченій ролі етико-культурних цінностей у суспільній свідомості, категорію толерантності, на жаль, часто використовують лише в контексті інших соціально-психологічних феноменів. До того ж, хоча механізм толерантності іноді і піддається опису, саме явище констатується опосередковано, за допомогою дефініцій-синонімів або ж операційно.

Довідники із соціології стверджують, що толерантність – це терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, поглядів, ідей, вірувань. Її антиподами вважаються авторитаризм і тоталітаризм з їх ідейним «абсолютизмом», вірою у виключне володіння істиною і одним-єдиним рецептом досягнення благополуччя і щастя.

Однак донедавна часу у вітчизняному суспільствознавстві толерантність фактично не досліджували через ідеологічні обмеження того часу, коли суспільствознавство відображало догми соціальної непримиримості. Навіть у разі визнання толерантності підґрунтям для побудови контактів різного рівня (принцип «мирного співіснування»), це не підкріплювалося всебічним вивченням змісту явища.

У буденному розумінні зміст толерантності асоціюється з пасивністю, непротивленням. На біопсихічному рівні толерантність розглядається як

елементарна форма адаптації індивідів до навколишнього середовища шляхом послаблення реагування на подразники, які можуть викликати фрустрацію. У контексті філософської традиції толерантність фактично ототожнювалася за змістом із проявом покірності, любові і злагоди, розуміння і готовності до прощення.

У межах ортодоксальної марксистської філософії толерантність визначалася з ідеологічних позицій як «безпринципність», «відмова від боротьби» і фактично відкидалася. Актуальність терпимості відповідає пріоритету загальнолюдських цінностей, а не класових – як це проголошувалося, і саме демократична держава і є необхідною умовою для стимулювання толерантності в соціальних відносинах.

Нетерпимість до способу життя, характеру поведінки, культури інших соціальних верств і окремих людей продовжує існувати у межах «буденної моралі» і загострюється у періоди економічної і політичної нестабільності. Важливо відмітити: толерантність, за рахунок якої урівноважуються крайнощі орієнтаційних позицій, необхідна як у міжособистісному, так і у міжгруповому спілкуванні. Але часто «під любов'ю до одних (як, наприклад, до бідних)» приховується ненависть до інших (до багатих). Тому виникає особливо гостре питання про соціально-економічну основу толерантності. Інтегративне уявлення про соціальну специфіку терпимості репрезентував В. Соловйов, який констатував, що унаслідок актуалізації толерантності у суспільстві зникають «хибні або недостатні форми людських союзів (патріархальні, деспотичні, однобічно-індивідуалістичні)».

У ХХ ст. світове співтовариство потрясли катаклізми нетерпимості, коли ідеї соціального і національного відродження у гаслах побудови справедливого ладу перетворювалися на своїх антиподів, що штовхали світ до тоталітаризму. Нетолерантність – закономірне і природне породження кризових явищ, соціальної нестабільності, зниження життєвого рівня населення. У часи революцій, війн не було умов для закріплення толерантності, рівноправного співіснування різних поглядів і позицій.

Розглянемо особливості прояву терпимості у конкретних взаємодіях. Визначаючи державу як «свого роду спілкування», Арістотель вважав моральність засобом вирішення політичних проблем в ім'я щастя громадян. Пізніше у Старому і Новому заповітах були проголошені головні принципи морального вчення християнства, які регламентували специфіку соціальної поведінки людей. Новий заповіт модернізував вимоги Старого заповіту і точно визначив міру винагороди чи покарання для віруючих. У Нагорній проповіді Христа блаженними є кроткі, милостиві, миротворці; виділяються правила поведінки у межах неосудження, прощення, милосердя і любові. Важливо,

що у Заповітах фіксується увага на принципі «зворотного зв'язку» при побудові людських відносин, наприклад, «прощайте, і прощені будете» чи «не робіть іншим того, чого собі не бажаєте».

Співчуття як «першофеномен моралі» посідає важливе місце у розробках А. Шопенгауера. Притаманні цьому явищу передбачливість і поблажливність у реагуванні на всякого «іншого» він розглядав як необхідну умову запобігання збиткам і втратам, спорам і конфліктам. Принциповим видається теза філософа про те, що «ми повинні кожного сприймати і визнавати з даною йому індивідуальністю, якою б вона не була».

Принцип реалізації толерантних настанов – «арбітражу», «посередника», «довірної особи» – перевірявся не тільки в теорії, а й на практиці, у тому числі у політичній і правовій сферах. Аналізуючи короткий огляд інтерпретації феномена толерантності, слід підкреслити константи у теоретичних уявленнях про її природу. Для будь-якого періоду розвитку людських спільнот є закономірним розгляд терпимості як однієї з необхідних умов гармонізації соціальних відносин. Закономірно, що роль толерантності зростає у перехідні періоди в розвитку суспільства, коли виникає необхідність досягнення громадянської злагоди.

Психологи зазначають, що генеза толерантності пов'язана із поступовим розкриттям сутності іншої людини і усвідомленням того факту, що вона з притаманною їй своєрідністю є основою існування «Я». Ігнорування «іншого» призводить до самозаперечення «Я». Розвиток відносин між «Я» та «іншим» можливий лише за умови визнання самотності «іншого».

Отже, можна зробити такі висновки.

Толерантність має природу морального ідеалу, що формується внаслідок історичного відбору правил співіснування, норм поведінки і переходить на рівень світосприймальних позицій у свідомості суб'єктів взаємодії. У принципі толерантності поєднуються раціональний, емоційний та діяльнісний компоненти соціальної поведінки. Терпимість як моральне підґрунтя побудови відносин між людьми завжди зберігала свою значущість. В історії людства досить поширеним є декларативне проголошення гуманістичних ідеалів, однак конструювання зразків соціальної поведінки не супроводжується масовим додержанням приписів. Тому вбачається цілком закономірним неузгодженість між декларативним і реальним варіантами прийняття такої цінності, як толерантність. Задля розв'язання цієї суперечності існують декілька умов, серед яких важливішими є активна пропаганда толерантності на рівні культурних традицій суспільства; усвідомлення особливостей сприйняття етичних моделей; використання відомих соціально-психологічних механізмів закріплення толерантності.

В. А. Трофименко

ПРАВОВИХОВНЕ ПЕРЕХРЕСТЯ: ЩО ОБРАТИ УКРАЇНІ?

Українська держава вже декілька десятків років продовжує своє відродження, крокуючи шляхом демократичної країни. Поступово реформування України починає виділяти нові проблеми в цьому напрямку. Сьогодні науковці б'ють тривогу: може виникнути ситуація, коли рівень правової культури та правосвідомості громадян почне гальмувати реформаційні процеси. Наша держава звернула на проблему правового виховання свою увагу щонедавно, тому нині на законодавчому рівні існують тільки декілька концепцій, які вимальовують лише фундамент цього напрямку державного життя.

Але сьогодні дозволяє сприйняти правовиховний досвід країн світу (США, країни Західної Європи, країни Сходу тощо), які вже сформували власні моделі у системі правового виховання. Різноманітність підходів у системі правового виховання, розмаїття змістовних чинників дають змогу створити власний підхід до цієї проблеми. І перш за все необхідно проаналізувати, якого громадянина бажає виховати країна. Звернемося до існуючого міжнародного досвіду.

Правовиховній діяльності у США приділяється велика увага. Держава не тільки координує велику кількість різноманітних недержавних організацій, а й сама бере активну участь у цьому. Всі процеси правового виховання у цій країні спрямовано на формування громадянина, який обізнаний у своїх правах і тим більше обов'язках. Культивация статусу «платника податків», «добросовісного громадянина», існування судової системи, спрямованої на всебічний і всеохоплюючий захист, приводить більшою мірою до виховання громадянина, на нашу думку, прив'язаного до держави і залежного від неї. Людина розуміє, що сплата податків дає їй можливість одержати захист, але при цьому держава під гаслом захисту громадян може робити навіть недемократичні кроки. Недарма нещодавно США були визнані країною, де не завжди підтримуються права людини.

Країни Західної Європи метою правового виховання мають формування автономної активної особистості. Те, що демократичні країни все більше відмовляються від втручання у суспільне життя, вимагає виховати людину, яка здатна самостійно будувати своє соціальне буття, робити певні вчинки та нести відповідальність. Усі правовиховні заходи якраз і спрямовано на формування самостійної, активної особистості, не прив'язаної до якоїсь конкретної держави. Навіть зовнішня політика країн ЄС підтверджує це. Прикладом може слугувати створення так званої шенгенської зони.

У цілому правове виховання країн ЄС та США має одну загальну рису – воно спрямоване на формування правосвідомості та правової культури людини-індивідуаліста. Якщо звернутися до східних країн, то тут ми бачимо іншу ситуацію. Правове виховання цих країн орієнтоване на колектив, поняття якого розуміється по-різному, що можна побачити на прикладі Китаю та Японії.

Виховання в Китайській Народній Республіці не має чіткого правового забарвлення. Конфуціанство як базис виховної системи сповідує людинолюбство, що вимагає відшукування компромісу, а не створення конфлікту. Право для китайців – це засіб вирішення конфліктів, проти яких вони виступають, тому воно теж розглядається як щось, що не відповідає природі. Уся система виховання, зокрема правового, спрямована на формування принципу колективізму і «культури провини». Людині має бути соромно за скоєне не перед собою, а перед іншими, колективом. Таким колективом у Китаї є держава, задля якої повинен існувати громадянин.

Система виховання в Японії теж орієнтується на колектив, але на принципах корпоративізму, тобто кожна людина є членом певної «корпорації»: організації, установи, підприємства, усередині якої діє власний кодекс поведінки, обов'язковий для кожного члена. Традиційно в Японії склався примат таких кодексів поведінки над правовими нормами. Тому система виховання спрямовується на молодь, яка знаходиться в процесі одержання освіти та ще не є членом якогось стабільного колективу.

Виховання громадян у мусульманських країнах базується на догматах Корану та невеликій кількості міжнародних актів локального значення, які, до речі, не є обов'язковими. Проголошується переваження прав мусульман над правами немусульман. Саме право має персоніфікований характер: воно діє лише для людей – прибічників ісламу. В такому самому сенсі йде виховання громадян.

Звертаючись до української дійсності, необхідно перш за все відмітити неприйнятність мусульманської моделі, де людина та її цінність розглядаються з позицій причетності до певної релігії. З огляду на світські моделі правового виховання пропонуємо такі етапи правовиховної роботи в Україні.

На першому етапі можливо сприйняти елементи правового виховання східних країн з їхнім принципом колективізму. Український народ можливо об'єднати на національних, патріотичних, культурних засадах. Метою цього етапу є виховання законслухняної людини, яка знає закони і додержується їх. З подальшим розширенням демократичних інститутів, зростанням рівня правової культури та правосвідомості громадян реалізується другий етап правовиховної діяльності. На цьому етапі доречно використовувати досвід

країн Західної Європи: формувати автономну активну особистість, здатну брати участь у суспільному житті і самостійно розв'язувати існуючі проблеми соціального та державного характеру.

Підсумовуючи викладене, необхідно сказати, що національна система правового виховання лише формується, законодавча база цього напрямку суспільної і державної роботи тільки створюється. Але вже на цьому етапі необхідно визначитися з напрямками та першими кроками правового виховання. Якщо сьогодні держави не приділить належної уваги цій проблематиці, завтра ми можемо побачити більш гірші результати, ніж просто низький рівень правосвідомості, правової культури та правовий нігілізм на загальнонаціональному рівні.

М. Б. Ценко

ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

Виховання студентів-юристів – одна з актуальніших проблем сучасної юридичної освіти. З одного боку, якісний рівень освіти, яка надається, є досить високим, студенти одержують велику за обсягом кількість знань з юриспруденції, функціонує достатня система перевірки знань, а також можливість ознайомлення з практикою діяльності в правовій сфері. З другого боку, юридична освіта є певною мірою відірваною від практики, а випускники ВНЗ – такими, що не відповідають її вимогам.

Знання теорії ще не означає вміння її застосовувати, здатність професійно виконувати службові обов'язки. Тому система вітчизняної освіти завжди включала і систему виховання як сукупність заходів, що повинні були впливати на формування певних моральних і ділових якостей та здібностей майбутнього фахівця.

У минуле відійшли застарілі форми і методи виховання, однак і нові не сформувалися в достатній якості. Відповідно до сучасних соціокультурних і правових потреб суспільства змінюється зміст освіти, навчання стає все більш об'ємним і напруженим, проте і мета, і зміст освіти залишаються більшою мірою відчуженими від потреб молодих фахівців.

Одним із шляхів подолання розриву між теорією навчання і юридичною практикою повинні стати добре організована освітньо-педагогічна робота, розроблення та втілення програми морально-професійного виховання, яка б урахувала форми і зміст діяльності юристів різних галузей відповідно до

сучасних потреб суспільства та була спрямована на розвиток особистісних ділових рис і моральних якостей, що відповідають меті та завданням практичної юриспруденції.

Одним із напрямків виховання майбутніх правників має бути формування моральної відповідальності як однієї з найважливіших рис, що притаманні юристу. В своїй діяльності юрист постійно має справу з людьми, їх потребами, інтересами, які для останніх є нагальними, життєво значущими, він порушує інтереси та права як окремих громадян, так і суспільства в цілому. Кожне питання, що розглядається, кожне рішення, документ, що укладає юрист, має таке значення, яке суттєво впливає на подальший стан справи, на долі громадян і навіть держави. Тому юристу приписується бути підвищено відповідальним за вчинення дій, відповідально ставитися до людей, їх проблем, своїх службових обов'язків, рішень, які ухвалюються.

Відповідальність є перш за все етичною категорією, моральним поняттям і як риса характеру – об'єктом морального виховання та самовиховання. В контексті проблеми виховання майбутніх юристів – це, безперечно, об'єкт морально-професійного виховання. Слід зазначити, що ця моральна риса не є апіорі притаманною людині. Вона набувається в процесі соціалізації завдяки цілеспрямованому впливу суспільства на людину з метою формування відповідальності. Розуміння сутності цього морального поняття, його місця у структурі поведінки людини надає можливість з'ясувати шляхи виховання відповідної риси.

Сучасна етична теорія розглядає відповідальність як здатність особи передбачати наслідки кожної своєї дії, кожного вчинку і прагнення запобігти негативним наслідкам, намагання попередити неприпустимий розвиток подій. Моральна відповідальність – це усвідомлення себе причиною своїх дій, здатність співвідносити свою моральну практику з вимогами суспільства, готовність діяти вільно та самостійно, відповідаючи перш за все перед собою за наслідки власних вчинків.

Відповідальність виступає тим ланцюгом, який зв'язує моральну ціннісну свідомість особистості з вольовим напруженням та вчинком. Вона є проявом рівня моральної свободи особи та врешті-решт показником її моральної зрілості.

Діяльність людини є сукупністю вчинків, кожен з яких базується на виборі варіанта дії, обумовленого певною мотивацією. Мотиви вчинку за сутністю являють собою моральну цінність або систему цінностей, ідеалів, які обирає особа у конкретній ситуації, або яка є домінуючою в її моральній свідомості.

Моральний вибір, тобто надання переваги одній цінності над іншою, – ключовий елемент морального вчинку. Це проблема моральної свободи, само-

стійності та відповідальності особистості. Специфіка моралі є такою, що, з одного боку, вона вимагає, примушує вчиняти згідно з нормами, а з другого – пропонує оцінювати, вибирати, як застосувати норму для найбільш позитивного морального результату. Тобто мораль надає людині свободу вибору. Зворотним боком морального вибору і є відповідальність як необхідність і потреба порівнювати власну моральну діяльність з вимогами, які ставить суспільство, як моральна визначеність у своєму моральному обов'язку перед іншими та перед собою, готовність свідомо діяти та приймати наслідки цієї дії.

Сучасна людина існує в просторі багатьох соціальних, економічних, політичних, правових та інших норм, ідеалів, цінностей, які виступають перед нею як необхідність, як вимоги суспільства діяти певним чином. Не враховувати їх людина не може, тобто не може бути абсолютно вільною у моральному виборі та діях. Проте суспільні норми, вимоги неоднорідні, мають свою моральну цінність, моральну спрямованість.

Об'єктивно завжди існують декілька варіантів поведінки, яким відповідають різноманітні моральні цінності. Яка моральна норма, цінність стане основою вчинку – суб'єктивний вибір особи. Він являє собою складну внутрішню роботу моральної свідомості, яка, зокрема, включає співвідношення:

- зовнішніх вимог, що викликають потребу в дії, та внутрішніх потреб і можливостей її виконання;
- кінцевої мети та способів її досягнення;
- моральної цінності мотивів вчинку, що ззовні вимагається, та моральних орієнтирів, моральних переконань самої особистості;
- ціннісного обґрунтування майбутнього вчинку та його можливих наслідків тощо.

Таким чином, здійснюючи моральний вибір, людина повинна усвідомлювати, яким чином її дії позначаються на подальших справах, на інших людях, на суспільних відносинах тощо. Тобто, моральна відповідальність є обов'язковим складником морального вибору і виступає як вихована здатність свідомого ставлення до себе, своєї діяльності, як моральна компетентність діяти у межах моральних вимог для досягнення мети, як здатність передбачити моральні і практичні результати та запобігти негативним.

Зважаючи на сказане, слід урахувувати, що виховання відповідальності неможливе поза формуванням перш за все морального світогляду людини, її моральних переконань. Отже, виховання моральної відповідальності має бути складовою частиною освітньо-виховної роботи, спрямованої на формування моральності майбутнього фахівця, його системи морально-ціннісних пріоритетів, загальнолюдських за своїм змістом і значенням. Остання позиція особливо важлива стосовно виховання майбутніх юристів, для яких моральні

якості, в першу чергу відповідальність, є визначальними рисами професійності.

Вирішення цього завдання лежить у площині обов'язкового для всіх студентів юридичного ВНЗ вивчення загальної етичної теорії, а також професійної юридичної етики. Важливо, аби загально етична освіта була не тільки просвітницькою. Практичні заняття повинні мати таку форму та зміст, які б містили проблемні, навіть конфліктні, ситуації, розв'язання яких потребувало б самостійних інтелектуальних та моральних зусиль студентів. Вони повинні не тільки вчити теоретичний курс, а й під керуванням викладача самостійно зрозуміти та виявити сенс моральних вимог, раціоналізм їх виникнення та функціонування в суспільстві, діалектизм та суперечливість моральної практики. У курсі професійної етики такі завдання повинні стосуватися проблем практичної юридичної діяльності, що повсякчасно пов'язана з моральним вибором, який не завжди є легким, природним.

Тут слід зауважити, що моральний вибір може відбуватися в умовах гармонійного співвідношення зовнішніх та внутрішніх мотивів і цінностей, мети вчинку та способів її досягнення. Проте юристу часто доводиться працювати в ситуації, коли зовнішні вимоги та його особистісні ціннісні орієнтири не збігаються або коли потрібно обирати один морально-ціннісний мотив із двох чи декількох рівнозначних. Це найскладніша ситуація морального вибору – моральний конфлікт, розв'язання якого відбувається через складну внутрішню боротьбу, де «перемогу» тієї чи іншої цінності не можна ззовні пророкувати.

Зважаючи на сучасні умови діяльності юристів, можна із впевненістю стверджувати, що вони виконують свої обов'язки в умовах майже постійного морального конфлікту. Серед чинників, які сприяють цьому, можна назвати недосконалість законодавства, корпоративну мораль, корумпованість органів влади різних рівнів, зростаючий демократизм у суспільстві у вигляді відкритої критики громадянами недоліків у роботі правоохоронних органів тощо. Кожна з причин впливає на людину і може спричинювати деформації моральної свідомості навіть досвідчених фахівців.

За цих умов молодий юрист після закінчення ВНЗ неодноразово переживає морально-психологічний стрес. Його розум містить багато знань з юриспруденції, його свідомість певним чином ідеалізована морально піднесеною деонтологією та загальною етикою, а практична діяльність вимагає, по-перше, спеціалізованої правової кваліфікації, а по-друге, раціонально-морального, відповідального ставлення до робочих завдань. З огляду на це навчальні курси з етики та професійної етики мають подолати затеоретизованість і спрямувати зусилля на залучення студентів до аналітично-оцінного процесу моральної практики у тих її проявах, які очікують молоду людину у майбутній

професії та які можна змоделювати в умовах навчального процесу, коли поняття відповідальності не тільки визначається та декларується, а й відпрацьовується у конкретних проблемних ситуаціях.

Позитивну роль може зіграти введення курсу «Етика та етикет ділового спілкування», який є надзвичайно поширеним у багатьох вітчизняних та зарубіжних навчальних закладах. У контексті вивчення цього предмета не тільки набуваються знання про правильне спілкування у професійних відносинах, а також формується вміння відповідально поводитись у процесі комунікації. Будь-які форми ділового спілкування юристів мають серйозні наслідки, тому ще у студентські роки потрібно навчитися спілкуватися виключно на позитивно моральному та етикетному рівні, вільно визначати особисту та соціальну значущість моральних ідеалів і цінностей та враховувати їх у спілкуванні, вчитися зважати на співрозмовника, його ментальні особливості, потреби та цілі (наявні чи приховані) і співвідносити реальний процес спілкування з очікуваними результатами та моральними наслідками.

Комплекс педагогічних зусиль безумовно включає і позанавчальні заходи. Їх зміст та організація повинні враховувати, що студенти юридичного ВНЗ – це дуже молоді люди, які не мають достатнього життєвого знання та досвіду, до того ж більшість з них знаходяться далеко від батьків і не мають можливості одержати моральну допомогу в складних нових для них умовах навчання та співіснування з іншими студентами. Молодим людям не вистачає досвідченого спілкування, відомостей та роз'яснень щодо їх професійно спрямованих завдань у процесі навчання, перспектив, що очікують у разі виконання, а також невиконання програми навчання тощо. Студенти іноді навіть не знають можливих наслідків їх учинків, не розуміють що можна або не можна сказати, зробити в тій чи іншій ситуації навчання та повсякденного життя. Зустрічі, бесіди, дискусії у неофіційних обставинах з викладачами, досвідченими фахівцями тощо можуть компенсувати цю недостатність, допомогти майбутньому юристу сформувати впевненість у своїх силах, переконання, що їхнє майбутнє (робота, повага, репутація тощо) залежить від сьогоденного відповідального ставлення до себе, навчання, інших людей.

Одним із чинників, що впливають на виховання відповідальності, є самодисципліна, тобто здатність організувати себе відповідно до певних планів та розпорядку. Нині ми спостерігаємо серед студентів численні пропуски занять, невідпрацювання пропущених занять, неякісну підготовку до заліків та іспитів. Зрозуміло, що ця прогалина повинна бути надолужена більш суворою організацією контролю за навчальним процесом студентів.

Якість виховання напряму залежить від особи вихователя. У ВНЗ таким є викладач, який собою, своїм виглядом, своєю поведінкою має демонструва-

ти відповідальність у дії. Це виявляється у відповідальному ставленні до своїх професійних обов'язків, додержанні службової дисципліни, поважному ставленні до студентів, виконанні обіцянок тощо.

Сучасне українське суспільство потребує вдосконалення правоохоронної та правозастосовної систем держави. Одним із напрямків такого вдосконалення є формування особи юриста: фахівця і моральної особи, яка вміє діяти відповідально. Юридичний ВНЗ теж повинен діяти відповідально щодо своїх випускників, створюючи умови не тільки для освіти, а й для виховання та спонукання до самовиховання своїх вихованців.

В. Л. Пирогов, кандидат філологічних наук, доцент;
С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

ЯПОНСЬКА КЛАСИЧНА ЛІРИКА ЯК МЕНТАЛЬНА ЗАСАДА ФОРМУВАННЯ ЕКОПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ

Нині, коли глобалізація єднає людство у полікультурному просторі, з надією шукаємо засади для розв'язання суперечностей, що ще існують у відносинах між цивілізаціями і соціокультурами, між людством та природним довкіллям. Однією із найбільш перспективних засад для запобігання перетворенню екологічно небезпечних наслідків стратегії техногенного розвитку сучасного світу в глобальну екокатастрофу та налагодження між репрезентантами різних культур бажаного екоспілкування є японська класична лірика.

Таке значення цієї лірики пояснюється синкретичним змістом її ментального підґрунтя, що створено надзвичайно унікальним феноменом органічного синтезування духовності синтоїзму та буддизму на тлі загального розвитку класичної японської художньої культури.

Для останньої характерною є загальна ціннісна орієнтація на езотеричне – орієнтація на шанування життя як вищої природної цінності, без наявності котрої неможливе існування будь-яких його форм. Але найбільш виразно ця цінність життя виявляється саме у художній творчості, заснованій на естетичному почутті милування природою, притаманному носію синто-буддистського типу світогляду на його глибинному рівні світосприйняття і розуміння людиною своєї ролі у взаєминах з природним світом через специфічне усвідомлення співвідношення своїх прав і обов'язків щодо нього. Достатньою квінтесенцією для проникнення у сутність такої екофільної орієнтації носіїв цього світогляду є зміст такої танку: «На ветках хаги том, на яшмы блеск похожи дрожат росинки чудной красотой, и тают вмиг от рук... Гуляющий прохожий! Любуйся так, не трогай их рукой!..».

Звідси маємо збагнути висхідні аксіоми специфічно-цілісної орієнтації японців на співтворчість із життям як його молодшого співавтора. Це задає необхідні засади для розвитку творчого потенціалу японської нації та виведення його на якісно новий рівень.

Власне кажучи, сенс класичної японської ментальності полягає в усвідомленні людиною себе як творіння Бога і Божественної Природи: Землі і Неба. Історично цей тип ментальності вийшов з надр синтоїзму, але у подальшому постійно збагачувався духовністю буддизму. Це й зумовило розуміння місця цього феномена у розвитку екологічно орієнтованого творчого потенціалу японців. Збагнути цю специфіку генези японської класичної ментальності маємо, зіставляючи як тотожники феноменів духовності синтоїзму і буддизму ключові риси біозасад психосоціокосму дитини та жінки.

Унаслідок здійснення цієї рефлексивної процедури доходимо висновку про те, що саме суттєве, що їх розрізняє, полягає у тому, що вдосконалююча себе людина-дитина, котра формується як особистість і творча індивідуальність, скоріше споживає життєві ресурси, ніж віддає назовні свій творчий потенціал; натомість, жінка – скоріше віддає себе дитині як своєму творінню, продовженню свого життя. А тому розуміємо, що людина-дитина є екологічною за фактом свого породження життям, а жінка – екологічна по-іншому: не стільки за генезою, скільки згідно із своєю основною функцією – творення життя. Ця функція відтворюється духовністю буддизму як його основний принцип, як сутність психосоціокосму жінки, – співчуття, майже до повної самовіддачі, саморозчинення у своєму творінні, що і є реальним життєвим сенсом творчо-морального задоволення, або нірвани.

До того ж процес творіння людини відбувається в цілому як індивідуальне спілкування, а жіночий, буддистський тип творчості передбачає його як співтворчість, творче, принаймні трибічне спілкування, що створює необхідність і у соціальному спілкуванні, але вже в його специфічній формі – міжособистісного спілкування. Йдеться про те, що індивідуальне екоспілкування трансформується в екосоціальне спілкування, яке багато у чому й вирізняє специфіку жіночого типу творчості і жіночої творчої особистості, характеристики яких розкриває і розвиває японська класична художня культура взагалі та японська класична лірика зокрема. Тому якості екоспілкування за своєю сутністю є також якостями жіночого типу творчості.

Зважаючи на наведене, можемо визначити ті особливості екоспілкування, які власне притаманні японській класичній ліриці, а тому і виступають необхідними ментальними засадами й для екоправового спілкування, яке розглядається крізь призму співвідношення прав природи і людини на самореалізацію притаманних їм якостей:

- по-перше, екоспілкування насамперед біологічне, воно є спілкуванням людини з її природним довкіллям;
- по-друге, кожний акт екоспілкування є унікальним не менше, ніж унікальним є кожна з його сторін як його основа і джерело;
- по-третє, екоспілкування є активною взаємодією по-різному активних сторін-систем, що не зводяться виключно до сфери суб'єкт-об'єктних відносин;
- по-четверте, екоспілкування є взаємним у кохання, доброті, красі, мудрості та інших позитивних якостях;
- по-п'яте, як і життя, екоспілкування має особливу геометрію: його сторони несиметричні одна одній, бо воно засноване на взаємодоповненні двох принципово відмінних, але не ворожих одна одній сторін, що складають специфічну бінарну систему як її окремі, відносно самостійні аспекти;
- по-шосте, екоспілкування є постійним у своїй динаміці, яка взагалі характеризує загальний природний стан речей.

Ці якості екоспілкування як цілісного феномена, будучи за генезою всезагальними якостями природного середовища, все ж таки не можуть бути зведені до останніх, хоча і є похідними від них.

У японській класичній ліриці ми знаходимо приклади художньої рефлексії і на тримірному рівні екоспілкування, і у просторі багатовимірного екоспілкування (Природа, друзі, рідні та я), але ніхто (й ніщо) не протистоїть безпосередньому спілкуванню людини з природою. Жодний предмет «не заслоняє» ні людину, ні природу, а тому і не є перепоною для їх вільного спілкування, гарантії якого містяться у сакраментальному співвідношенні прав природи і людини за умови додержання їх певної взаємозалежності.

Виходячи із такого інтенційного значення японської класичної лірики, бачимо її єднаючим стрижнем для всіх етносоціальних елементів, репрезентованих у сучасному світі, зокрема й в Україні, для населення якої її імперативна тональність є співзвучною переважно через той землеробський спосіб господарювання та генеруючу його етносоціальну психологію, котра дозволяла впевнено ідентифікувати свій землеробський культурний дух з якостями тубільного екоспілкування завдячуючи притаманній їм дихотомії природо-ресурсовитратного і природоохоронного ментальних начал у ставленні людини до природного довкілля. Здається, що у контексті цієї суперечливості української екоправової ментальності, що й досі підспудно виявляється через боротьбу цих двох тенденцій правового мислення у нашому суспільстві, реакцією на яку є жвава дискусія серед прихильників різних точок зору з приводу визначення пріоритетності тих чи інших методологічних основ завершення кодифікаційного процесу в екологічному законодавстві України, буде

нарешті віднайдена та «золота середина» у вигляді конструктивної позиції, що дозволить розв'язати існуючі у цій сфері проблеми адекватно сучасним екологічним викликам.

Нині, коли людство, що глобалізується, а разом із ним і наша українська громада постали перед негативними наслідками всесвітньої стратегії індустріалізму у вигляді гострих екологічних проблем, зовсім не зайвим, а нагальним для їх розв'язання виявляється питанням освоєння екофільної ментальної спадщини народів Далекого Сходу, зокрема й здобутків японської класичної лірики, для формування екологічної правосвідомості наших співвітчизників. Не слід очікувати у цій справі суттєвих зрушень, доки не буде вкорінватися у свідомості наших громадян потяг до естетичного ставлення до природного довкілля, що, напевно, найбільш глибоко просякає ментальність носіїв духовності синтоїзму, століттями оспівуваної витонченою японською класичною лірикою. Зміст кожної танку доводить, що ця поезія є найбільш екологічною у світі тому, що вона органічно зіставлена з усією багатомірністю форм життя.

С. І. Якімова, здобувачка

ФОРМУВАННЯ ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Одним з важливих завдань правового виховання в сучасній Україні є формування екоправової культури. Цього вимагає кризовий екологічний стан у нашій країні. Трансформація її суспільного ладу суттєво звузила можливості інститутів влади впливати на реальні зусилля суспільства, особливо суб'єктів господарювання, в контексті розв'язання комплексу екологічних проблем. Тому антропогенне перевантаження довкілля не тільки не зменшилося, а навпаки, продовжує зростати, про що свідчить низка локальних надзвичайних подій, що охопили окремі місцевості у різних регіонах України.

У той час коли економіко-технологічний менеджмент країни відверто ігнорує вимоги законодавця щодо реалізації стратегії державної екологічної політики, розрахованої на екологічне оздоровлення України на період до 2020 р., органи виконавчої влади виявляються неспроможними змусити його змінити пріоритети. Це засвідчує про наявність суттєвих викривлень правосвідомості, передусім господарників та представників певного кола державних управлінців, що мають опікуватися проблемами екологічної безпеки країни, загрошення яких вже сягнуло рівня національної безпеки.

На тлі дискусії щодо регулюючої ролі екологічного законодавства у розв'язанні цих проблем і визначення шляхів підвищення ефективності його реалізації зростає значення організації правового всеобучу, який би охоплював усі верстви населення країни, уражені значною мірою застарілими хворобами правового нігілізму і юридичного патерналізму, та нагальні напрямки правової культури. Цього вимагає той факт, що саме правова культура визначає рівень знань громадян щодо своїх прав і обов'язків стосовно процесів, які відбуваються в екосфері. Соціум має повернутися обличчям до неї, оскільки не може розвиватися без гармонії з природою. Тому на перший план знову виходить ідея про те, що людина є її часткою, і формування у неї екологічного світосприйняття – основоположний чинник розвитку людства.

Цей тип світосприйняття взагалі є виявом філософської рефлексії проблеми стосунків людини та її соціуму з природою. Так, ще на рівні міфологічної та релігійної екософської рефлексії права була закріплена ментальна орієнтація людини щодо необхідності підтримання гармонійних взаємовідносин з природним довкіллям, досягнуто розуміння відповідальності людства за збереження природних умов свого життя.

Якщо звернутися до праць В. Гьосле, О. Гьофе, Г. Йонаса, К. М. Маср-Абіха та ін., то можна констатувати, що вітчизняна технократична еліта обрала для себе той тип цивілізаційності, який несе за собою підкорення тому типу творчості, за яким вимальовується агресивно-споживацький тип ментальності. Він характеризується позаграничною активністю, а тому має глобальне домінування. Оскільки він розвиненіший за інтуїтивні творчі потенціали інших соціокультурних типів, його надзвичайно важко подолати. Для цього потрібно вжити логіку (право)творчості життя як сутнісного атрибуту екогармонійного синтезування усіх типів соціокультур.

Особливого значення для формування бажаної екоправової культури набувають такі взаємозумовлені цілісністю її феномена елементи правової культури, як екологічно орієнтовані правосвідомість та правотворчість, котрі мають відтворюватися у процесі правовиховного впливу на громадян.

У світі існують блага, які є вічними, безцінними для людства, включаючи природне довкілля, яке виконує триєдину функцію: економічну, соціальну та екологічну. Акцентуємо увагу на тому, що воно, як спотворене ним, саме вимагає захисту від його техногенного впливу. Тому, упевнені, захисту вимагає не тільки право людини на життя, а й право усієї біосфери на життя, бо саме право на життя природних об'єктів є абсолютною правовою цінністю, що вимагає підкорення поведінки кожної істоти принципу первинності і верховенства прав Природи, включаючи й природні права людини, щодо соціально набутого нею права природокористування. Це означає, що саме право людини

на життя є невід'ємним від права на життя усієї Природи і його відстоювання заперечує надмірне для існування життя використання встановленого людством права на природокористування. Тому виправдовуємо той тип правозастосування в екосфері, який виявляє людську діяльність як гуманістично-екологічний феномен, тобто як підкорену меті забезпечення будь-якої шкоди, наслідки якої справляли б руйнівний вплив на екосферу. Враховуючи їх можливість, така діяльність могла б гарантувати обов'язкову дію законодавчо забезпечених заходів з реакреації соціалізованої природної сфери.

Ось чому основною правовиховною вимогою до формування бажаної моделі поведінки громадян, а разом з тим ключовим елементом їх екоправової культури як раз і виступає додержання акценту на забезпеченні у ментальній сфері як пересічних громадян, так і представників компетентних органів, що від імені держави здійснюють природоохоронну діяльність, пріоритету охорони прав усіх природних об'єктів щодо похідного від них імперативу захисту права людини на безпечне довкілля. Щодо останнього, то його адекватне здійснення вимагає усвідомлення того, що закон природи, який зумовлює її еволюцію, виявляється як феномен забезпечення життя однієї її форми іншою без ніщівного вичерпування першою потенціалу іншої. Звідси роль людини полягає у тому, що вона, пізнаючи закони природи, одержує від неї дар гармонізації того, що існує. Умовою цього є інтеграція людини у процес життєтворення, що виявляється у формі екофільного правозастосування.

Принциповим для самореалізації людини та, власне, захисту нею свого права на безпечне природне довкілля є питання щодо парадигмальних підстав її творчості. Складність його вирішення пов'язана з його об'єктивною суперечливістю, оскільки діяльність людства може бути спрямованою як на руйнацію екосфери, що загрожує існуванню усіх живих істот у разі нехтування їх правом на життя, а може бути гармонізуючою. Тому людству потрібна зміна парадигми мислення і розвитку на життєстверджуючу. Це одне з вагомих завдань сучасного правовиховного процесу в Україні.

Саме за умови так імперативно орієнтованого екоправового впливу регулювання суб'єкт-об'єктних відносин як у економічній підсистемі соціуму, так і в інших його підсистемах буде унеможливлено нехтування правом на життя усіх біологічних видів, а разом з тим і забезпечено додержання принципу збереження домірного балансу умов їх природного співіснування на тлі відмови людства від задоволення цивілізаційних потреб через надлишкову експлуатацію природних ресурсів. Тільки це гарантує захист і природного середовища, і права людини на безпечне довкілля, а тому принцип екологічної безпеки є імперативною вимогою щодо заборони будь-якої діяльності людини та правових інститутів без прогнозного моделювання її наслідків у екосфері

і визначення превентивних заходів щодо недопущення порушення балансу усіх її сил, а також встановлення жорстких санкцій за умисне чи необережне порушення цієї вимоги. Тому цей принцип постає провідним складником в ієрархії цінностей екоправової культури, що має бути покладений в основу здійснення стратегії екологічної політики нашої країни.

Оскільки правове виховання має за мети набуття індивідом здатності до самоідентифікації себе як правової особистості, яка за сутністю здатна до відповідальності, з її досягненням (або досягненням її вимоги) завершується й виховний процес. Це відбувається за певним законом, а не згідно з добрими намірами вихователів, і не залежить від досягнутого результату, адже в гру вступає ще й природа, яка зберігає певні, раз і назавжди встановлені параметри, у межах яких і має здійснюватися виховання. Згідно із цим законом той, хто досі був об'єктом, стає суб'єктом обов'язків, і оскільки саме це було включено в горизонт майбутнього батьківської відповідальності, то така відповідальність перестає бути нагальним завданням, і тепер слід тільки відповісти на запитання, добре чи погано виконано справу стосовно того, хто став самостійним. Проте це «добре чи погано» має узгоджуватися з фазами органічного зростання, з яким поєднується також розвиток особистості. Таким чином, в екосфері щільно поєднуються в єдине ціле історичність і природа.

Виходячи з того, що ознакою постіндустріальної державності є екологічність, для України нагальною науковою проблемою і практичним завданням постає не тільки обґрунтування концепції формування у них адекватної вимогам глобальних світових викликів екоправової культури.

НАШ ЮВІЛЯР

ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ СЕРДЮК (ДО 55-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

5 серпня виповнилося 55 років від дня народження відомого вченого, доктора юридичних наук, професора кафедри соціології і політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», головного наукового співробітника Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України **Олександра Васильовича Сердюка**.

О. В. Сердюк народився у 1958 р. в місті Полтава. У 1981 р. закінчив Харківський державний університет, в 1987 р. після аспірантури в Інституті соціологічних досліджень Академії Наук СРСР захистив кандидатську дисертацію «Соціальні проблеми застосування праці робітників з вищою та середньою спеціальною освітою» та отримав науковий ступінь кандидата філософських наук (спеціальність «прикладна соціологія»). У 1994 р. закінчив Харківський юридичний інститут. З 1987 р. обіймав посади асистента, викладача, доцента кафедри соціології та політології Харківського юридичного інституту (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). З 2011 р. по теперішній час – професор кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». У 2010 р. захистив докторську дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук по темі: «Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: філософсько-правове дослідження» (спеціальність «філософія права»).

З жовтня 2000 р. працює в Інституті вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України.

Бібліографія О. В. Сердюка налічує 96 наукових та навчально-методичних публікацій, в тому числі монографій, підручників та навчальних посібників. Основні напрями наукової діяльності – соціологія права; порівняльне правознавство; соціальні та кримінологічні проблеми запобігання злочинності, методологія та методика соціологічних досліджень у правовій сфері; судова соціологія; міждисциплінарні дослідження корупції. Найбільш вагомими з наукових праць є такі: «Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права» (2007), «Методологічні проблеми застосування якісних методів у соціально-правових дослідженнях проблем злочинності» (2007), «Суди у відносинах з журналістами та ЗМІ: Посібник для суддів» (у співавт., 2008), «International Actor, Democratization and Rule of Law. Anchoring Democracy Edited by Amichai Mogen and Wojciech Sadurski» (у співавт., 2009), «Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі» (у співавт., 2009), «Democratization and the European Union. Comparing Central and East European post-communist countries Edited by Leonardo Morlino and Wojciech Sadurski» (у співавт., 2010), «Засади методології оцінювання рівня корупції в Україні» (у співавт., 2010) та ін.

Ним підготовлений 1 кандидат юридичних наук, на даний момент Олександр Васильович – науковий керівник 3 здобувачів.

О. В. Сердюк бере активну участь у законотворчій діяльності. Він входив до складу робочих груп: з підготовки законопроектів щодо боротьби з корупцією (у 2003–2005 рр.) (закони України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень»; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення»), внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації виконання покарань (2008–2009 рр.); підготував експертні висновки щодо низки законопроектів та проектів нормативно-правових актів (Закон України «Про мирні зібрання», Методика антикорупційної експертизи нормативно-правових актів).

Олександр Васильович Сердюк – лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2012 р.), нагороджений Почесною відзнакою директорату з прав людини Ради Європи (2004 р.)

Редакційна колегія Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» і колектив кафедри соціології та політології щиро вітають ювіляра та бажають йому міцного здоров'я, творчої наснаги, благополуччя та усіляких гараздів.

*Редакційна колегія,
колектив кафедри соціології та політології*

НАШІ АВТОРИ

ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор соціологічних наук, професор
ГЕТЬМАН <i>Анатолій Павлович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», проректор з наукової роботи, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадьович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
КОРАБЛЕВА <i>Валерія Миколаївна</i>	Київський національний університет імені Т. Шевченка, кандидат філософських наук, доцент
ЛОБАНОВ <i>Константин Николаевич</i>	Белгородський національний дослідницький університет «Бел ГУ», доктор політичних наук, доцент
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
МІХЄЄВА <i>Віталіна Володимирівна</i>	Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, асистент
НЕЧІТАЙЛО <i>Ірина Сергіївна</i>	Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», кандидат соціологічних наук, доцент

ОСИПОВА <i>Валерія Юрївна</i>	Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат філософських наук, доцент
ПОЗДНЯКОВА-КИРБЯТ'ЄВА <i>Елліна Геннадіївна</i>	Харківський національний педагогічний університет Г.С. Сковороди, кандидат соціологічних наук, доцент
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук
СЕВРУК <i>Ірина Ігорівна</i>	Академія Внутрішніх військ МВС України, кандидат філософських наук
ТКАЧЕНКО <i>Володимир Сергійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувач
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент
ЦИМБАЛ <i>Денис Ігорович</i>	Донецький національний університет, аспірант

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	88
ГЕТЬМАН <i>Анатолій Павлович</i>	160
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	48
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	56
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	56
КОРАБЛЬОВА <i>Валерія Миколаївна</i>	40
ЛОБАНОВ <i>Константин Николаевич</i>	98
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	3
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	151
МІХЕЄВА <i>Віталіна Володимирівна</i>	8

МЕЛЯКОВА <i>Юлія Васиївна</i>	75
НЕЧИТАЙЛО <i>Ірина Сергіївна</i>	133
ОСИПОВА <i>Валерія Юріївна</i>	23
ПОЗДНЯКОВА-КІРБЯТ'ЄВА <i>Еліна Геннадіївна</i>	143
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	33
СЕВРУК <i>Ірина Ігорівна</i>	13
ТКАЧЕНКО <i>Володимир Сергійович</i>	122
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	64
ЦИМБАЛ <i>Денис Ігорович</i>	111

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого»);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Мануйлов Є. М.</i> СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ	3
<i>Міхеєва В. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ МОЛОДІ	8
<i>Северук І. І.</i> ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КОНСТРУКТИВ «ЛЮДИНА НАТОВПУ» ТА «ЛЮДИНА ТОВАРИСТВА» В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ (ЗА ТЕОРЕТИЧНОЮ СПАДЩИНОЮ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ. ГЕНЕРАЛ М. ГОЛОВІН)	13
<i>Осіпова В. Ю.</i> ДЕКОНСТРУКЦІЯ КУЛЬТУРНИХ КОДІВ.....	23
<i>Прудникова О. В.</i> ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ.....	33
<i>Корабльова В. М.</i> ФІЛОСОФІЯ ПРАВА В УКРАЇНІ: ІДЕОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ	40

Філософія права

<i>Данильян О. Г.</i> МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС.....	48
<i>Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.</i> ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ	56
<i>Трофименко В. А.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ СИЛОВИХ СТРУКТУР: ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ.....	64
<i>Мелякова Ю. В.</i> ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ	75

Політологія

<i>Герасіна Л. М.</i> РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ ГЛОБАЛЬНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ СВІТУ	88
<i>Лобанов К. Н.</i> КРИЗИСИ ПОЛІТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ТРАГЕДИЯ БЕЗЫСХОДНОСТИ ИЛИ ШАНС НА ОБНОВЛЕНИЕ?.....	98
<i>Цимбал Д. І.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ОПОЗИЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	111
<i>Ткаченко В. С.</i> СПІВПРАЦЯ СУСІДСЬКИХ ТОВАРИСТВ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ІНДИКАТОР ТА ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	122

Соціологія

<i>Нечитайло І. С.</i> МОЖЛИВОСТІ ПОЄДНАННЯ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ У СИСТЕМІ ОСВІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ.....	133
<i>Позднякова-Кирбят'єва Е. Г.</i> СОЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ	143
<i>Маркозова О. О.</i> САМОСТІЙНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВНА ПЕРЕДУМОВА ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ	151

Наукове життя

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНОМУ СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ» (Харків, 15 травня 2013 року)

Вступне слово (<i>А. П. Гетьман</i>).....	160
<i>Аксьонова О. М.</i> ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА МОДЕЛЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ	162
<i>Бурова О. К.</i> ПРАВОВЕ ТА ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	164
<i>Владленова І. В.</i> ВЛИЯНИЕ СМИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ	166
<i>Галас Ю. М.</i> ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНА ТА США	169
<i>Герасіна Л.М., Погрібна В.Л.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ФАХОВОЇ ПРАВ ОСВІДОМОСТІ ЮРИСТА	171
<i>Данильян О. Г.</i> ДЕЯКІ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	174
<i>Дзьобань О. П.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І МОРАЛІ.....	179
<i>Жданенко С. Б.</i> ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ.....	184
<i>Загорський Д. Д., Кальницький Е. А.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	190
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> РОЛЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ВІДТВОРЕННІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	195

<i>Коваленко І. І.</i> ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ГРОМАДЯН ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМОК ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	200
<i>Ковальова Г. П.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА.....	205
<i>Колеснікова А. М.</i> АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧИХ ПОКОЛІНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	208
<i>Куцепал С. В.</i> РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ	210
<i>Лозовой В. О.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	212
<i>Максимов С. І.</i> ВПЛИВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	215
<i>Мануйлов С. М.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА У ВНЗ УКРАЇНИ	218
<i>Мельник М. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ).....	222
<i>Мелякова Ю. В.</i> СІМЕЙНА МОДЕЛЬ ЯК КРИТЕРІЙ ПРАВОВОЇ ЕТИКИ СУСПІЛЬСТВА.....	225
<i>Міхєєва В. В.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УКРАЇНЦІВ У СИСТЕМІ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА.....	230
<i>Олейников С. М.</i> ПРОЦЕС ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	233
<i>Осташова В. О.</i> ПРАВОВЕ САМОВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ПОСТМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	236
<i>Прудникова О. В.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ І ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	240
<i>Разметасва Ю. С.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА І ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	242
<i>Сатохина Н. И.</i> КОГНИТИВИЗМ И НОНКОГНИТИВИЗМ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ПРАВА И ПРАВОВОМ ОБУЧЕНИИ	245
<i>Сліпенчук В. О.</i> СТАН ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ПОКАЗНИКИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНІ	248
<i>Стогова О. В.</i> ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	252

<i>Трофименко В. А.</i> ПРАВОВИХОВНЕ ПЕРЕХРЕСТЯ: ЩО ОБРАТИ УКРАЇНІ?	255
<i>Ценко М. Б.</i> ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ.....	257
<i>Пирогов В. Л., Шефель С. В.</i> ЯПОНСЬКА КЛАСИЧНА ЛІРИКА ЯК МЕНТАЛЬНА ЗАСАДА ФОРМУВАННЯ ЕКОПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ	262
<i>Якимова С. І.</i> ФОРМУВАННЯ ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	265

Наш ювіляр

ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ СЕРДЮК (ДО 55-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ).....	269
НАШІ АВТОРИ	271
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	273
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	274

Підписано до друку з оригінал-макета 11.11.2013 р.
Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,3. Обл.-вид. арк. 17,1. Вид. № 914.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 756-53-25